ȘETA CIOMPEC

Morfosintaxa adverbului românesc

SINCRONIE ȘI DIACRONIE

Editura Științifică și Enciclopedică

Scanned with OKEN Scanner

811.135.1'367.624 - Limba română -- -- Adverbe

GEORGETA CIOMPEC

MORFOSINTAXA ADVERBULUI ROMÂNESC

Sincronie şi diacronie

Scanned with OKEN Scanner

PREFAȚĂ

Consacrată adverbului românesc — privit din perspectivă teoretică și urmărit, pe baza descrierii sincronice integrale, în evoluția sa de la primele scrieri românești pînă astăzi —, lucrarea de față este rodul unor îndelungate cercetări și reflecții.

*Parțial, ea a fost prezentată, cu mulți ani înainte, ca teză de doctorat (*Morfosintaxa adverbului în limba română veche), *beneficiind de prețioase observații din partea conducătorului științific, acad. Al. Rosetti, și a profesorilor din comisie, Valeria Guțu Romalo, Florica Dimitrescu, Mircea Zdrenghea și Emanuel Vasiliu — cărora le exprimăm pe această cale întreaga noastră gratitudine. De asemenea, unele dintre problemele integrate aici au constituit obiectul unor studii publicate de-a lungul anilor în revistele de specialitate.*

Abordînd acest subiect — în general, mai puțin studiat, nu numai în lingvistica românească, ci și în cea străină —, am intenționat să contribuim la cunoașterea adverbului atît din punct de vedere teoretic, general, cît și din punctul de vedere al particularităților sale în limba română. În acest sens, cercetarea noastră relevă o serie de aspecte ignorate sau eronat interpretate, încercînd să rezolve unele probleme controversate sau nestudiate pînă acum. Totodată, ea oferă o imagine globală a acestei clase de cuvinte prezentînd faptele într-o viziune structurală care, în descrierea diacronică, a permis urmărirea organizărilor succesive, sensul evoluției sistemului.

Scanned with OKEN Scanner

Prin observațiile și interpretările proprii ca și prin descrierea detaliată și materialul faptic furnizat, lucrarea se adresează în primul rînd specialiștilor, inclusiv celor străini — care pot găsi aici unele sugestii teoretice și o bază pentru cercetarea comparativă. În același timp, ea este utilă și accesibilă pentru toți cei interesați de problemele limbii române (profesori, studenți, elevi).

Ținem să mulțumim Editurii Științifice și Enciclopedice pentru interesul acordat acestei cărți și pentru înlesnirea apariției sale.

GEORGETA CIOMPEC

INTRODUCERE

1. Lucrarea de față prezintă adverbul românesc, morfologia și sintaxa (la nivel sintagmatic) acestei clase de cuvinte, sincronic și diacronic.

Este, așadar, o descriere amplă, detaliată, prin îmbrățișarea tuturor problemelor care privesc adverbul ca unitate a gramaticii și prin urmărirea evoluției sale sub aproape toate aspectele.

Prin concepție și metodă, este o descriere structurală, în sensul că adverbul e privit ca un sistem și că analiza efectuată încearcă să releve atît deosebirile apărute în evoluția limbii cît și elementele comune diverselor etape, care asigură continuitatea sistemului.

Sincronic, această descriere, de tip taxonomic, a urmărit alcătuirea unor inventare organizate, a unor clase și subclase adverbiale caracterizate formal și identificate printr-o analiză întemeiată, în general, pe concepte ale metodologiei structurale : am încercat să oferim astfel o imagine globală, cît mai completă și exactă a sistemului adverbial la un moment dat și, totodată, o bază pentru cercetarea sa comparativ-istorică. Ne-am oprit în acest scop la două momente extreme (ținînd seama de atestări) și distincte în evoluția limbii române, în general : limba veche (din secolele al XVI-lea — al XVIII-lea) și limba contemporană (din ultimii o sută de ani). Ponderea lor în economia lucrării este însă diferită : sistemul adverbial din limba veche este descris în toate detaliile, pe cînd cel din limba modernă este prezentat succint, cu trăsăturile sale generale și caracteristice, astfel încît să se pună în evidență, prin raportare la epoca

veche, elementele de continuitate și de discontinuitate în dezvoltarea limbii.

Atenția deosebită acordată în lucrarea noastră limbii vechi se explică, pe de o parte, prin faptul că ea reprezintă baza, punctul de plecare al cercetării noastre cronologice, pe de altă parte, prin necesitatea de a suplini lipsa unui studiu de ansamblu al acestei părți de vorbire în perioada respectivă : lucrările anterioare — în speță, lucrările fundamentale ale istoriei limbii române [1] — tratează adverbul mai mult ca unitate lexicală (discutînd etimologia sau sensul unor adverbe, considerate izolat) și, în plus, cuprinzînd toate problemele limbii din secolul al XVI-lea sau din secolele al XVI-lea — al XVIII-lea, înregistrează, în mod inevitabil, numai elementele mai mult sau mai puțin specifice, ca sens sau formă, pentru perioada cercetată ; de altfel, acest mod de descriere a adverbului caracterizează nu numai lucrările de sinteză românești, ci și pe cele dedicate altor limbi.

Utilitatea unei descrieri ca cea propusă în lucrarea de față rezultă și din stadiul actual al cercetărilor de lingvistică, în general, de istorie a limbii, în special : „Astăzi, cercetarea istoriei limbii nu se mai poate concepe în afara noțiunii de structură lingvistică și de sistem lingvistic“ [2]. Rezultatele obținute pînă acum în studierea adverbului, și consemnate în lucrările de sinteză sau în cele de detaliu (privind anumite unități adverbiale sau anumite aspecte ale morfologiei și sintaxei acestei părți de vorbire), completate de cercetarea directă a textelor din limba veche, precum și a limbii scrise și vorbite astăzi, ne-au permis realizarea unei descrieri globale a sistemului adverbial, punerea în evidență a trăsăturilor sale structurale și prezentarea sistematică a dezvoltării sale în timp.

2. Deși este, prin obiectul ei, o cercetare de istorie a limbii, lucrarea noastră nu a putut evita dezbaterile și precizările de ordin teoretic privitoare la această clasă de cuvinte — mai puțin studiată nu numai în lingvistica românească, ci și în cea străină. Ele constituie obiectul primului capitol sau al unor paragrafe de considerații preliminare, care precedă descrierea diverselor aspecte ale morfologiei și sintaxei adverbului. Am abordat, de pildă,

[1] cf. CANDREA 1916 I; DENSUSIANU HLR II; ROSETTI 1968; ROSETTI, CAZACU, ONU 1971; DIMITRESCU 1974; GHEȚIE, MAREȘ 1974; ILR 1978.
[2] ROSETTI TILR, 1965.

problema definirii și delimitării clasei adverbelor, problema semiadverbelor ca subclasă cu statut gramatical aparte, a locuțiunilor adverbiale, a particulelor adverbiale — ca formanți facultativi sau obigatorii —, a categoriei comparației etc.

Dincolo de interesul mai larg pe care îl prezintă pentru teoria și practica gramaticală, dezbaterea și soluționarea acestor probleme — care conferă lucrării un pregnant caracter teoretic — au fost necesare pentru interpretarea și încadrarea corespunzătoare, după criterii ferme, a materialului de limbă studiat, fapt care, la rîndul său, permite sesizarea și aprecierea modificărilor intervenite în dinamica limbii.

3. Prin modul în care este concepută, descrierea de față se înscrie între lucrările de morfosintaxă, tot mai numeroase în ultima vreme, ca rezultat al tendinței manifestate în lingvistica modernă de abolire a frontierelor dintre morfologie și sintaxă. O ilustrare a acestui punct de vedere o constituie chiar definirea, pe baza distribuției, a adverbului.

Metodologic, concepînd obiectul descrierii ca structură și ca făcînd parte din structuri, ne-am străduit ca, prin mijloacele de analiză folosite, să punem în evidență relațiile dintre componente la nivel morfologic (în cadrul unităților adverbiale) și sintactic (în cadrul conexiunilor pe care le realizează).

Descrierea noastră nu a dispus, în acest sens, de un „model" : nu am întîlnit în lucrările parcurse, românești sau străine, o descriere integrală, sistematică a morfologiei sau a sintaxei adverbului. Majoritatea lucrărilor, chiar cînd e vorba de cărți, se limitează la cercetarea anumitor aspecte, uneori foarte restrînse, privind, de obicei, semantica sau sintaxa diverselor grupări de adverbe (în mod special, relația verb-adverb, raporturile dintre verbe și adverbele temporale, exprimarea negației etc.).[3] Ele ne-au furnizat, evident, fapte și observații

[3] Menționăm aici, pentru a ilustra afirmația, cîteva cărți: H. Nilsson-Ehle, *Les Adverbes en -ment compléments d'un verbe en français moderne*, Lund, 1941; Arnie Klum, *Verbe et adverbe*, Uppsala, 1961; K. Engver, *Place de l'adverbe déterminant d'un infinitif dans la phrase du français contemporain*, Uppsala, 1972; H. Bischoff, *Setzung und Transposition des — MENTE — Adverbs als Ausdruck der Art und Weise im Französichen und Italienischen mit besonderer Berücksichtigung der Transposition in Adjective*, Zürich, 1970; S. Grelsson, *Les Adverbes en -ment, étude psycho-mécanique et psycho-systématique*, Lund, 1981; sin-

Scanned with OKEN Scanner

interesante, dar ne-au servit mai puțin pentru orientarea metodologică de ansamblu a lucrării.

Subliniem, de asemenea, faptul că în analiza efectuată nu am aplicat, în mod riguros, o anumită metodă. Am folosit concepte, procedee, soluții ale lingvisticii moderne care ni s-au părut mai adecvate pentru a realiza o descriere coerentă și economică a adverbului. Ori de cîte ori am considerat necesar și posibil, am apelat la analiza statistică; am făcut-o însă cu maximă prudență pentru că, uneori, mai ales cînd este aplicată la un stadiu mai vechi de dezvoltare a limbii, cu atestări relativ puține și nu prea variate, o asemenea analiză poate avea un randament slab și chiar să conducă la concluzii false în raport cu situația reală.

Tot în legătură cu modul de prezentare a faptelor, ținem să precizăm că, adeseori, în descrierea diverselor fenomene am considerat necesar și util să facem referiri la etape anterioare secolului al XVI-lea (în măsura posibilă) sau la situația din latină și din alte limbi romanice. Plasarea diverselor aspecte descrise într-un context lingvistic mai larg ne-a dat posibilitatea să distingem trăsăturile generale, permanente în evoluția adverbului în română de cele specifice pentru fiecare dintre cele două perioade luate în considerare și, totodată, ne-a permis să observăm ceea ce e comun sau diferit, particular pentru adverbul românesc, în general, în raport cu latina și cu alte limbi romanice. În același timp, dată fiind puternica influență neoromanică (mai ales franceză), care a determinat reromanizarea limbii române și care s-a exercitat, bineînțeles, și asupra sistemului adverbial, comparația cu aceste limbi luminează înțelegerea anumitor fenomene și tendințe ce afectează în ultima vreme evoluția adverbului.

4. Corpusul supus descrierii este furnizat, pentru limba veche, de un număr de 32 de texte (cîte 11 pentru secolele al XVI-lea și al XVII-lea și zece pentru secolul al XVIII-lea) — relativ variate stilistic (traduceri și scrieri originale, texte religioase, scrisori particulare, cronici, pravile etc.) și aparținînd diverselor zone dialectale. Chiar dacă, așa cum este de presupus, aceste texte nu înregistrează toate fenomenele și, mai ales, toate uni-

gura descriere sintactică de sinteză, după știința noastră, făcută însă de pe pozițiile gramaticii transformaționale și avînd în vedere circumstanțialele, în general, aparține Renatei Steinitz, *Adverbial-Syntax*, în *Studia Gramatica*, X, Berlin, 1971.

tăţile în circulaţie atunci, materialul extras poate oferi o imagine globală destul de exactă a sistemului adverbial din perioada respectivă.

Pentru limba contemporană, analiza a avut în vedere inventarul adverbial din DLRM şi DEX, un număr mare de texte din toate stilurile limbii [4], precum şi limba vorbită, în general, şi idiolectul autoarei.

5. Materia lucrării este împărţită în cinci capitole, după cum urmează :

Capitolul I, intitulat *Coordonate teoretice*, tratează cîteva probleme de interes teoretic, ca : particularităţile generale (morfologice, sintactice, semantice) ale adverbului, definirea contextuală a acestuia, delimitarea unităţilor clasei şi interpretarea statutului gramatical al unor cuvinte pe baza contextului diagnostic stabilit, analiza semiadverbelor ca subclasă cu trăsături semantico-gramaticale distincte, statutul şi particularităţile locuţiunilor adverbiale.

Capitolele al II-lea, al III-lea şi al IV-lea cuprind descrierea propriu-zisă (morfologică şi sintactică) a sistemului adverbial ; în cadrul fiecăruia, afară de unele consideraţii teoretice privind diversele aspecte descrise, există o prezentare detaliată a situaţiei din limba veche, urmată de o expunere mai succintă a situaţiei din limba contemporană, în aşa fel încît să se pună în evidenţă linia evolutivă a adverbului sub aspectul considerat.

Capitolul al II-lea, *Structura morfo-etimologică a sistemului adverbial*, prezintă adverbele inventariate în limba veche şi contemporană, sub aspectul formei şi al provenienţei, cu scopul de a releva dimensiunile aproximative ale sistemului adverbial şi, mai ales, structura sa morfo-etimologică, în cele două momente de evoluţie.

Capitolul al III-lea, *Morfologia adverbului*, se ocupă de două particularităţi morfologice ale adverbului : combinaţia cu *particulele adverbiale* şi *comparaţia*.

Capitolul al IV-lea, *Sintagmatica adverbului*, descrie şi clasifică adverbele din punctul de vedere al comportamentului sintactic la nivelul propoziţiei, luînd în consi-

[4] Pentru textele vechi şi moderne luate în considerare în analiza noastră, cf. *Bibliografia*, A. Izvoare. Menţionăm că, întrucît în cazul adverbului interpretarea grafiei interesează mai puţin, citatele din textele vechi sînt redate în transcrierea ediţiilor consultate, chiar dacă sistemele folosite sînt diferite.

Scanned with OKEN Scanner

derație trei aspecte : *distribuția* (posibilitățile de combinare cu diferite clase de cuvinte și restricțiile combinatorii cu anumite forme ale acestora), *statutul sintactic* (posibilitățile de subordonare și de regizare și funcția sintactică a adverbelor în enunț) și *organizarea conexiunilor adverbiale* (modalitățile de exprimare a relației dintre adverb și celălalt termen al sintagmei : juxtapunere, joncțiune prepozițională, topică).

Capitolul ultim cuprinde *considerații finale* pe marginea descrierii întreprinse.

Lucrarea se încheie cu o *bibliografie* — cuprinzînd a) textele care ne-au furnizat materialul supus analizei și b) lucrările consultate pentru alcătuirea lucrării.

Scanned with OKEN Scanner

I. COORDONATE TEORETICE. ADVERBUL CA PARTE DE VORBIRE

1. Trăsături generale ale clasei adverbelor

Delimitat aproape exclusiv pe baza invariabilității sale morfologice, adverbul, așa cum este tratat în gramaticile curente, românești sau străine, se relevă ca o clasă de cuvinte eterogenă gramatical și semantic. Mai mult decît atît — așa cum observă POTTIER 1962, p. 53 [1], — există tendința de a include în această clasă toate cuvintele care nu se încadrează clar în celelalte părți de vorbire.

Ținînd seama de această situație, unii autori consideră că adverbul trebuie definit negativ, ca partea de vorbire alcătuită din cuvinte care nu sînt nici substantive, nici adjective, nici verbe etc. [2]

În unele lucrări de specialitate mai recente, în general, se încearcă fie degajarea clasei de elementele neomogene — prin repartizarea lor în alte clase sau prin crearea de clase noi (de exemplu, clasa particulelor și a cuvintelor modale) [3], fie chiar „dizolvarea" ei [4].

[1] „Il semble que l'on ait mis dans les grammaires sous la roubrique «adverbes» touts les mots dont on ne savait que faire. La liste n'on est jamais close, et on n'en donne pas de définition intégrante".

[2] cf., de ex., KARCEVSKI, 1936 p. 107 ș.u.

[3] vezi, de ex., VINOGRADOV, 1967 p. 275 ș.u., — care include în aceste clase mai ales adverbe modale echivalente ale rom. *chiar*, *și*, *tocmai*, *oare* etc., cuvinte cu ajutorul cărora se precizează atitudinea autorului față de comunicare; cf. și *Gram. rus* 1952, p. 639; la soluții asemănătoare ajung, pentru limba română, IONAȘCU 1955, p. 55 — 67, și IACOB 1965, p. 119—130.

[4] cf., de ex., POTTIER 1959; POTTIER 1962; H. SWEET 1892 lucrări în care adverbul nu este înregistrat ca parte de vorbire distinctă

Scanned with OKEN Scanner

În cele ce urmează, reluînd rezultatele cercetărilor noastre anterioare [5], ne propunem să descriem și să comentăm statutul unităților considerate de gramaticile românești, în special de GRAMATICA 1963, drept adverbe, căutînd să relevăm, pe baza analizei morfologice, sintactice și semantice, trăsăturile g e n e r a l e și d i s t i n c t i v e ale acestei părți de vorbire, trăsături care ar justifica interpretarea ei ca o clasă de cuvinte aparte. [6] În ultimă instanță, pornind de la faptul că, în lingvistica modernă, pentru definirea formală a unei părți de vorbire se consideră suficientă distribuția, prin identificarea contextului (contextelor) caracteristic(e) acesteia, am încercat ca, limitîndu-ne la particularitățile sintactice, să formulăm o definiție contextuală a adverbului românesc pe baza c o n t e x t u l u i d i a g n o s t i c (caracteristic) al acestei clase de cuvinte.

1.1. Trăsături morfologice

Din punct de vedere morfologic, adverbele sînt cuvinte n e f l e x i b i l e, invariabile, prezentîndu-se în sistemul limbii cu o formă unică. Această caracteristică formală este consecința faptului că, pe de o parte, ca determinant, adverbul manifestă indiferență față de categoriile gramaticale ale regentului: în comparație cu determinantele prevăzute cu marca funcției lor sintagmatice — acord sau recțiune —, adverbul apare ca un determinant cu marca ∅; pe de altă parte, comparația — singura categorie gramaticală în raport cu care „variază" această parte de vorbire — nu reprezintă un criteriu de flexiune propriu-zisă (ca în latină, de exemplu, unde ea se exprimă prin sufixe), întrucît, în română, diversele sale valori se realizează perifrastic, cu ajutorul morfemelor libere (*mai bine, cel mai bine, foarte bine* etc.), deci fără a afecta forma cuvîntului ca atare.

[5] cf., de ex., CIOMPEC 1974 a, p. 25—35; CIOMPEC 1974 b, p. 269—278.

[6] Analiza se întemeiază în special pe fapte din limba contemporană; am avut în vedere adverbele și locuțiunile adverbiale înregistrate în DLRM și DEX, iar corpusul luat în considerare este idiolectul autoarei și un număr mare de cuvinte-text din operele autorilor clasici și contemporani.

Scanned with OKEN Scanner

În consecință, spre deosebire de cuvintele flexibile, adverbul prezintă adesea o structură neanalizabilă, ca, de exemplu, *unde, cum, mîine, bine, aici, acolo, repede, așa* etc. Chiar atunci cînd o unitate adverbială are o structură analizabilă, complexă — ca, de pildă, derivatele de tipul *bărbățește, pieptiș, realmente* etc. sau formele prevăzute în particule adverbiale *aicea, acuma, atuncea, pururea, pururilea, acuși* etc. —, segmentele morfematice distinse prin analiză nu exprimă opoziții gramaticale de tip paradigmatic.

Invariabilitatea morfologică a adverbelor opune clar această clasă de cuvinte părților de vorbire flexibile, în special adjectivului, cu care adverbul are unele asemănări semantice și sintactice.

Uneori, invariabilitatea formală a adverbelor dobîndește valoare distinctivă, și anume în cazul adverbelor și al adjectivelor omonime, mai ales atunci cînd acestea, avînd funcțiuni sintactice diferite, apar în același punct al enunțului. Compară, de ex. : *elevii pleacă* **bucuroși** *în excurie* cu *elevii pleacă* **bucuros** *în excursie*, în care reiterația redundantă a mărcilor de gen, număr și caz relevă dependența lui *bucuroși* față de substantiv, prin urmare calitatea sa de adjectiv, în opoziție cu *bucuros*, care, în absența acestor mărci, apare ca determinant al verbului, deci ca adverb. Această opoziție se neutralizează însă într-un context ca *elevul pleacă* **bucuros**..., în care statutul morfologic al determinantului este ambiguu, morfemul ∅ de gen, număr și caz al adjectivului confundîndu-se cu absența acestuia din structura adverbului.

1.2. Trăsături sintactice

Din punct de vedere sintactic, adverbul prezintă următoarele particularități :

1.2.1. Distribuțional, luînd în considerație toate unitățile recunoscute de gramaticile curente ca aparținînd acestei clase, adverbul se caracterizează prin valențe combinative foarte largi, intrînd în relații directe

sau prin intermediul prepoziției cu orice parte de vorbire autonomă [7]. El se poate combina ca determinant cu :

— verbul (inclusiv formele nepersonale) : *vorbește* **tare**, *mergînd (pînă)* **acolo**, *început (de)* **astăzi**, *a vorbi* **corect**, **chiar** *zice*, **tocmai** *sosește* etc.

— substantivul : *mersul (pînă)* **acasă**, *plecarea (de)* **mîine**, *teza de* **astăzi**, *casa de* **acolo**, **chiar** *elevul* etc.

— pronumele : *oricare de* **acolo**, *celui de* **atunci**, *nici unul de* **aici**, **tocmai** *el*, **aproape** *nimic* etc.

— numeralul : *trei de* **aici**, *două de* **atunci**, **tocmai** *al treilea*, **aproape** *douăzeci* etc.

— adjectivul (calificativ sau determinativ) : **grav** *bolnav*, **grozav** *de rea*, **subtil** *ironic*, *relevantă* **numeric**, **cam** *înalte*, **numai** *acest (copil)*, **măcar** *două (caiete)*, **oare** *care (elev)* (?), **chiar** *fiecare (carte)* etc.

— adverbul : **fățiș** *dușmănos*, **aparent** *departe*, *aproape* **sufletește**, **extraordinar** *de bine*, **numai** *aici*, **chiar** *atunci* etc.

Trebuie subliniat însă faptul că nu oricare dintre adverbe, considerat individual, poate contracta relații cu fiecare dintre clasele de cuvinte menționate.

Contextul general, comun pentru toate unitățile adverbiale, este verbul.

Se includ aici, în general, și formele verbale nepersonale (gerunziul, infinitivul, supinul și prticipiul) ; ele păstrează valențele de combinare cu adverbul, caracteristice verbelor în paradigma cărora intră, excepție făcînd combinația cu adverbele relative, pe care o realizează, în anumite situații, numai infinitivul, alcătuind așa-numitele „construcții infinitivale relative", de tipul *n-are unde pleca* (cf. și cap. IV, 1.1.2.2.*a*).

O mențiune specială merită participiul, care, deși are valoare adjectivală (în afară de cazurile cînd intră în componența formelor verbale compuse), se comportă distribuțional ca formă verbală. Așa se explică faptul că o serie de adverbe neadmise sau cu totul accidental întîlnite în contextul adjectival (cum sînt cele cauzal-

[7] Înțelegem prin aceasta părțile de vorbire care, ca urmare a conținutului lor noțional, se constituie pe plan structural ca unități sintactice (cf. TESNIÈRE 1966, p. 56). Prepoziția, combinîndu-se cu adverbul, are, ca în toate cazurile de altfel, exclusiv valoare relațională, exprimînd raportul sintactic în care se află adverbul față de termenul la care se referă și formînd împreună cu el o unitate sintactică.

Scanned with OKEN Scanner

finale, unele modale și, în general, cele spațiale sau temporale topologice) apar curent pe lîngă adjectivele participiale: *adjectiv folosit* **adverbial**, *masa pusă* **afară**, *cartea cumpărată* **de curînd** etc.

Pentru anumite grupări de adverbe, verbul reprezintă, în același timp, singura combinație posibilă. E cazul adverbelor relative și interogative (*cînd, cum, cît, încotro, unde, oriunde* etc.), al locuțiunilor adverbiale cauzale și finale (*de aceea, de asta* etc.), precum și al unei părți restrînse (care nu poate fi circumscrisă exact) a adverbelor modale propriu-zise (*substantival, adjectival, ad-litteram, contra, gratis, piano* etc.); avînd în vedere combinația exclusivă cu verbul, aceste adverbe alcătuiesc *o clasă de distribuție aparte (A)*.

În afara acestui context comun, unitățile adverbiale apte de a apărea și în alte poziții realizează combinații diferite, grupîndu-se, din acest punct de vedere, în alte trei clase [8].

(B) Clasa adverbelor ocurente numai în sintagme al căror centru este un adverb sau adjectiv (calificativ sau cantitativ), cuprinzînd adverbe modale — în primul rînd cantitative (*destul, mult, puțin, atît, cît de cît* etc.) și o mare parte, neprecis circumscrisă, dintre cele propriu-zise (*aparent, perfect, grav, realmente, relativ, grozav, nemaipomenit, teribil, istoricește, omenește, teoretic, numeric* etc.) care, în acest caz, pot avea valoare modală, intensivă sau limitativă (cf. cap. IV, 2.2.1.) —, precum și adverbele temporale aspectuale (*adesea, cîteodată, de ocamdată, imediat, îndată, mereu, niciodată, nicicînd-numaidecît, oricînd, totdeauna, uneori, vreodată, din cînd, în cînd, din zi în zi* etc.) — care, semantic, se aseamănă foarte mult cu adverbele modale. [9]

[8] Pentru detalii privind clasele de distribuție în limba veche și în limba contemporană, cf. cap. IV, 1.1.1. și 2.1.

[9] Aceasta explică, de altfel, ezitarea încadrării lor în una din cele două clase semantice (de ex., adverbe ca *adeseori, arareori, mereu* sînt considerate adverbe modale în GRAMATICA 1963, I, p. 307, dar adverbe temporale, de IORDAN 1956, p. 468), precum și precizări ca: „adverbele care exprimă revenirea și frecvența sînt folosite adesea și ca adverbe de timp" (cf. GRAMATICA 1963, I, p. 308) sau: „Unele adverbe de timp (de ex. *îndată, curînd* etc.) sînt folosite adesea ca adverbe de mod" (*ibid.*, p. 312).

Inv. 182470

Scanned with OKEN Scanner

O analiză semică preliminară ne permite să distingem, în cadrul adverbelor temporale, două grupe avînd şi particularităţi distribuţionale specifice :

— unităţi care informează asupra timpului transcendent, indicînd *momentul* (intervalul) faţă de un punct de reper cronologic, (de ex. : *astăzi, acum, mîine, ieri, deseară, demult, altădată, atunci, joi* etc.).

— unităţi care caracterizează procesul din punct de vedere imanent, *aspectual*, marcînd durata, frecvenţa, caracterul continuu sau discontinuu etc. (vezi exemplele menţionate în text).

Primele au fost numite „topologice", celelalte „aspectuale" (cf. GREIMAS 1964, p. 1 ş.u.).

De fapt, delimitarea nu e rigidă pentru că majoritatea adverbelor temporale prezintă în structura lor semantică o componentă temporală (t) şi una aspectuală (a) — cf., de ex., *joia, lunea* etc., care indică în orice context atît momentul cît şi iteraţia, sau *îndată, imediat*, care exprimă momentul ulterior, dar şi iminenţa etc. — , aşa încît apartenenţa unui adverb la o grupare sau alta este determinată, în general, de p r e p o n d e r e n ţ a uneia dintre cele două componente : topologicele sînt unităţi caracterizate prin formula T/a, iar aspectualele, prin A/t (cf. şi VLĂDUŢ-CUNIŢĂ 1973, p. 40) — ceea ce explică apropierea acestora din urmă de adverbele modale.

(C) Clasa adverbelor ocurente în grupul nominal (substantiv, pronume, numeral), care cuprinde adverbele de l o c *(aici, acolo, departe, jos, sus* etc.) şi adverbele t e m p o r a l e t o p o l o g i c e *(ieri, astăzi, deseară, mîine, atunci, altădată* etc.), cu excepţia celor relativ-interogative din gruparea semantică respectivă [10].

Adverbele modale propriu-zise sînt înlocuite în grupul nominal cu adjectivele omonime : *expune c l a r → expunere c l a r ă*, derivatele în *-eşte (bărbăteşte)* sînt înlocuite cu adjectivele corespunzătoare în *-esc (bărbătesc)* etc. Pe baza acestei caracteristici sintagmatice, adverbe ca *aşa, asemenea, bine, alene, anevoie, aiurea, aievea* etc. trebuie considerate, prin analogie, drept adjective cînd sînt subordonate unui nume, chiar dacă rămîn invariabile. GRAMATICA 1963 este inconsecventă în interpretarea acestor elemente, considerîndu-le, în situaţia pe care o avem în vedere, cînd adjective invariabile

[10] Aceste adverbe apar, mai rar, şi în context adjectival sau adverbial, în construcţii eliptice de verb: *O propunere* **aici** *şi* **acum** *aplicabilă, Ochii* **altădată** *frumoşi* etc. (cf. cap. IV. 1.2.1. şi 2.2.1.).

(cf. I, p. 121 — pentru *așa, asemenea*), cînd adverbe (cf. II, p. 136, unde *alene, anevoie* etc. sînt înregistrate ca atribute adverbiale, cu menţiunea că „în asemenea situaţii, atributele adverbiale sînt greu de distins de cele adjectivale invariabile").

O situaţie întrucîtva asemănătoare prezintă temporalele aspectuale, care, în context nominal, sînt înlocuite cu adjective corespunzătoare semantic (cf. cap. IV, 2.1.1.).

(D) Clasa adverbelor capabile de a se combina cu oricare dintre părţile de vorbire amintite — dintre care adjectivul determinativ (pronominal sau numeral) reprezintă contextul lor specific — , iar uneori se referă la conţinutul unei propoziţii întregi [11]; ea cuprinde seria de unităţi adverbiale *chiar, doar, numai, decît* „numai" — în context negativ *(n-a venit decît el)* — , *şi, nici, oare, au* (arhaic), *barem, măcar, batăr* (reg.), *cel puţin, încai, încaltea, abia, aproape* — cu sens modal — , *tocmai, taman, mai ales, nu, mai* — exprimînd durata sau proximitatea *(îmi mai amintesc; mai toţi)* —, *parcă, poate, pesemne, prea, (nu)cumva, tot* — exprimînd continuitatea, persistenţa, concesia, identitatea — , *cam, încă* etc. (cf. *infra*, 3.2.). Semantic, aceste cuvinte sînt profund eterogene (chiar aceeaşi unitate fonică poate avea, uneori, diverse valori în context), încadrîndu-se în diferitele clase semantice consemnate de gramatici.

1.2.2. Funcţia principală şi permanentă a adverbului în cadrul combinaţiilor pe care le realizează este aceea de m o d i f i c a t o r, de determinant. Aşadar, ocurenţa adverbului într-un enunţ implică prezenţa unui alt termen cu care stabileşte o relaţie de dependenţă (de determinare unilaterală), cum se poate demonstra prin operaţia de substituţie cu ∅; de exemplu, în enunţuri ca *profesorul pleacă astăzi* sau *teza de mîine e grea*, apariţia adverbului este condiţionată de prezenţa verbului, respectiv a substantivului (nu se poate spune **profesorul astăzi*, **(de) mîine e grea)*, în timp ce verbul sau substantivul pot apărea fără adverb *(profesorul pleacă, teza e grea)*, fără ca enunţul să se dezorganizeze.

[11] cf. GRAMATICA 1963, I, p. 300. Dintre acestea, adverbele care apar de predilecţie ca determinante ale propoziţiei în ansamblu *(poate, pesemne, probabil*, etc.) sînt numite de VASILIU, GOLOPENŢIA 1969, p. 71—73, „adverbe propoziţionale" şi sînt considerate drept componente obligatorii ale frazei în structura de adîncime.

Marea majoritate a adverbelor prezintă însă posibilitatea de a fi concomitent r e g e n t e ale altor adverbe sau ale unor construcţii nominale prepoziţionale (cu funcţie de complemente). De exemplu, în construcţii ca *a sosit t o c m a i* **atunci**, *se exprimă c a m* **greu** sau *locuieşte* **departe** *d e ş c o a l ă*, *lucrăm* **împreună** *c u e i*, *atunci*, *greu* sau *departe*, *împreună* intră simultan ca termeni în două raporturi rective şi joacă în cele două raporturi roluri diferite, fiind subordonate (faţă de verbe), respectiv, regente (faţă de *tocmai*, *cam* şi *de şcoală*, *cu ei*).

În GRAMATICA 1963, îmbinări ca *aproape de (noi)*, *departe de (şcoală)*, *înainte de (lecţie)*, *împreună cu (el)*, *la un loc cu (caietele)* etc. sînt interpretate inconsecvent cînd ca locuţiuni prepoziţionale (cf. I, p. 322—323), cînd ca îmbinări libere între un adverb şi o construcţie nominală prepoziţională cu funcţie de complement indirect (cf. II, p. 162).

În ce ne priveşte optăm pentru cea de a doua soluţie (cf. în acest sens şi CIOMPEC 1974 b, cap. *Prepoziţia*, p. 92, unde este discutată pe larg această problemă), pentru că, în asemenea situaţii, cu puţine excepţii (de ex. *afară de*, *în afară de*, *relativ la* — care sînt locuţiuni prepoziţionale), *elementul adverbial îşi păstrează nealterate sensul şi calitatea de determinant verbal*, iar construcţia introdusă prin *de* sau *cu* este, la rîndul ei, o unitate sintactică distinctă, subordonată adverbului sau, uneori, verbului (în cazul construcţiilor cu prepoziţia *cu*: secvenţa *cu ei* din *muncim împreună cu ei* poate fi interpretată drept determinant al verbului, ca şi *împreună*, dar şi ca determinant al acestuia din urmă). Aceasta reise din: 1) posibilitatea comutării cu $\emptyset$ a construcţiei prepoziţionale (de ex.: *locuieşte aproape de noi* ~ *locuieşte aproape* etc.); 2) posibilitatea disocierii, în unele cazuri, a îmbinării *adv.* + *constr. prep.*, fie prin intervertirea topicii obişnuite, fie prin intercalarea altor elemente (de ex.: *departe fiind de noi*, *muncim cu ei împreună* etc.); 3) dacă adverbul este apt de variaţii graduale, el îşi păstrează această calitate şi în situaţia discutată (de ex.: *locuieşte foarte departe de noi*, *locuieşte mai aproape de noi decît X* etc.). Argumentul din urmă ni se pare hotărîtor pentru interpretarea noastră căci, admiţînd că *foarte departe de*, *mai aproape de* etc. sînt locuţiuni prepoziţionale, ar însemna implicit să admitem că prepoziţiile cunosc categoria comparaţiei (?!)

Nu au niciodată posibilitatea de a fi regente adverbele din clasa *(D)*, adică unităţi ca *numai*, *chiar*, *şi*, *încă*, *măcar* etc. (cf. *supra*, 1.2.1.); ele apar în comunicare

Scanned with OKEN Scanner

numai ca modificatori, motiv pentru care au fost denumite „adverbe regim" [12], în opoziție cu „adverbe regente", care au o valență posibilă de regizare.

1.2.3. Faptul că, semantic, adverbele sînt, în general, cuvinte autonome, „pline" (cf. *infra*, 1.3.1.), le conferă pe plan structural calitatea de cuvinte constitutive, de u n i t ă ț i s i n t a c t i c e. În cadrul propoziției, datorită conținutului lor noțional, adverbele pot funcționa ca circumstanțiale, ca atribute, ca nume predicative sau ca elemente predicative suplimentare.

Au o situație mai puțin clară din acest punct de vedere unitățile clasei *(D)*. Datorită particularităților lor semantice și gramaticale, GRAMATICA 1963 grupează elemente ca *numai*, *și*, *tot*, *tocmai* etc. în „categoria cuvintelor care nu sînt părți de propoziție", precizînd că ele formează împreună cu elementele la care se referă „o parte de propoziție dezvoltată". De exemplu : *Nu putem primi lîngă noi* **decît bărbați** *fără șovăire* (Sadoveanu) [13].

În schimb, cînd sînt izolate prin pauză de restul enunțului sau cînd sînt urmate de *că*, unele adverbe din seria respectivă, ca *poate*, *pesemne*, *desigur* etc., sînt, în interpretarea aceleiași gramatici (cf. I, p. 318 ; II, p. 97 și 269), „adverbe predicative", funcționînd ca predicate ale unor propoziții independente sau ale unor propoziții regente care își subordonează subiective. STATI 1967, p. 77—78, consideră „discutabilă" interpretarea adverbelor menționate drept predicate, iar TEODORESCU 1964, p. 431—433, și 1972 p. 93—101, argumentează destul de convingător că ele își păstrează și în această situație calitatea de *determinante*, de „cuvinte modale" *fără funcțiune sintactică*. Argumentația se bazează, în esență, pe caracterul expletiv al conjuncției *că* în combinație cu asemenea adverbe, fapt care rezultă din : a) echivalența semantică și sintactică dintre construcțiile cu și fără această conjuncție (cf. *poate că vine ~ poate vine ; desigur că ne preferă ~ desigur ne preferă)* ; b) folosirea construcției *adv.+că* în cazuri cînd unitatea care urmează nu e o propoziție, ci o parte de propoziție, cum ar fi, de pildă : *faci a doua redactare poate că mai bună* Arghezi (ap. TEODORESCU 1972, p. 96), situație în care *poate* este clar determinant (și nu regent) al secvenței *mai bună*, ocurența lui *că* fiind „parazitară".

[12] cf. pentru această clasificare, DRAGOMIRESCU 1960, p. 34—35.
[13] cf. II, p. 84 și 86 ; I, 317.

În favoarea interpretării menționate putem adăuga, la argumentele expuse, faptul că această conjuncție este înregistrată destul de frecvent, mai ales în limba vorbită sau în beletristică, și, pe lîngă alte adverbe ale seriei, care nu sînt trecute în nici o gramatică în rîndul adverbelor predicative; cf., de ex.: *Apoi* **doară** *că n-o fi blestem* Odobescu (ap. GRAMATICA 1954, II, p. 37); *Azi oamenii...* **aproape** *că mai mult scriu decît citesc* Vulpescu (A., p. 390); *acum* **chiar** *că mă supăr*; *mai mare pedeapsă decît asta,* **nici** *că se mai poate* Creangă (ap. GRAMATICA 1963, II, p. 55) etc.

În toate cazurile avem a face, după părerea noastră, cu un *că* expletiv (semnalat, de altfel, și la începutul propozițiilor independente sau principale — cf. GRAMATICA 1963, I, p. 401), folosit pe lîngă adverbele amintite prin analogie cu alte adverbe modale, care pot intra în componența unor predicate nominale, urmate de subiective introduse prin această conjuncție (cf. și GUȚU 1956, p. 66).

Unitățile în discuție au totuși funcțiune determinativă (cum se poate demonstra prin proba omisiunii), chiar dacă această funcțiune se realizează în mod specific, diferit de al celorlalte adverbe, ceea ce explică, pe lîngă alte particularități, încadrarea lor în clasa adverbelor.

1.2.4. Din analiza contextuală efectuată rezultă că:

a) Valențele combinatorii ale adverbului, considerat ca clasă, sînt mult mai numeroase decît cele menționate în definițiile curente ale acestei părți de vorbire (definiții care precizează că adverbul determină un verb, un adjectiv sau un adverb [14]), dar că relația specifică este aceea de *determinant direct al unui verb.*

Precizarea *direct* se referă la faptul că, gramatical, relația verb-adverb se poate realiza întotdeauna prin simpla adjoncțiune a adverbului la verb *(se duce acolo, a venit ieri, merge repede* etc.), folosirea prepoziției reprezentînd doar o modalitate particulară, caracteristică adverbelor spațio-temporale, prin care se nuanțează în mod specific circumstanța exprimată de aceste adverbe; așa cum s-a constatat (cf. CIOBANU 1961, p. 43—66), prepoziția poate indica: punctul de plecare în spațiu sau în timp *(de) — vine de acolo, lucrează de ieri —*, limita extensiunii *(pînă) — merge pînă acolo, rămîne pînă mîine —*, intervalul sau aproximația *(pe) — se află pe aici, era greu pe atunci —*, direcția *(în) — zboară în sus —* etc. (pentru detalii, cf. cap. IV, 1.3.1.1.1.).

[14] cf. și DRAGOMIRESCU 1960, p. 34, care observă această insuficiență a definiției tradiționale.

b) Ca parte de vorbire cu funcțiune determinativă, adverbul nu apare în distribuție complementară cu adjectivul — așa cum reiese din definițiile formulate în gramatici pentru cele două clase de cuvinte —, ci în raport de incluziune, în sensul că distribuția adjectivului, restrînsă la contextul nominal, este inclusă în distribuția mai largă a adverbului.

1.3. Trăsături semantice

Din punct de vedere semantic, adverbul este o clasă de cuvinte eterogenă.

1.3.1. În general, ca și substantivele, verbele sau adjectivele, adverbele sînt cuvinte a u t o n o m e, „pline", adică „încărcate cu o funcțiune semantică"[15], fapt care, așa cum s-a arătat mai înainte, le conferă pe plan structural calitatea de elemente constitutive, de termeni de sintagmă.

Pe lîngă asemenea unități, care constituie partea cea mai mare a clasei, este înglobată aici și seria de cuvinte *și*, *nici*, *chiar*, *tocmai*, *numai* etc., adică unitățile clasei de distribuție *(D)* (cf. *supra*, 1.2.1.), cuvinte cu sens vag, relativ abstract, exprimînd mai ales nuanțe ale modalității. Particularitatea semantică a acestor elemente se manifestă, cum s-a arătat (cf. *supra*, 1.2.3.), și în statutul lor sintactic, considerîndu-se că sînt cuvinte fără funcțiune sintactică.

Este de menționat totuși faptul că unitățile în discuție nu-și pierd accentul, care, uneori, de pildă în cazul lui *și*, dobîndește valoare distinctivă : într-un enunț ca *e și inteligent și sîrguincios*, cel de-al doilea *și*, cu toate că apare pe o poziție specifică funcției sale de conjuncție coordonatoare, se distinge de aceasta prin accent, funcționînd, în situația dată, ca adverb (cf. DIMITRESCU 1960, p. 885—888).

Același argument poate fi invocat, pe lîngă altele, în interpretarea statutului morfologic al lui *nici*, atunci cînd apare între elemente coordonate. Spre deosebire de GRAMATICA 1963, care îl interpretează inconsecvent cînd drept conjuncție copulativă în toate cazurile — vezi II, p. 244 —, cînd drept adverb sau conjuncție,

[15] cf. TESNIÈRE 1966, p. 53—55.

după cum se repetă (**nici** *deal* **nici** *vale*) sau nu (*nu are liniște* **nici** *odihnă*) — vezi I, p. 395 —, considerăm că *nici* este întotdeauna adverb. În favoarea acestei interpretări pledează, în afară de accent, următoarele fapte: a) *nici* poate fi precedat de o conjuncție căreia îi revine exclusiv exprimarea raportului de coordonare; cf., de ex.: *nu prea vede* **și** *în ultima vreme,* **nici** *nu mai aude*; *nu se menajează,* **dar**, *fiind plin de energie,* **nici** *nu obosește* — în care relația dintre propoziții este copulativă și, respectiv, adversativă (deși în ambele exemple apare *nici*) și este marcată prin conjuncțiile corespunzătoare *și*, *dar*; admițînd că *nici* este conjuncție copulativă, ar rezulta că, în ultimul exemplu, raportul este și adversativ și copulativ (?!) b) spre deosebire de conjuncțiile coordonatoare care, cu excepția lui *însă*, ocupă locul dintre termenii coordonați, *nici* își păstrează întotdeauna, cum rezultă și din exemplele date, poziția dinaintea cuvîntului la care se referă (cf., pentru întreaga problemă, CIOMPEC 1974 b, cap. *Conjuncția*, p. 308).

1.3.2. Alături de adverbele cu conținut semantic particular, reprezentînd „cuvinte pline particulare", distingem clasa adverbelor pronominale, a „pro-adverbelor" (*acolo*, *aici*, *acum*, *atunci*, *undeva*, *cîndva*, *așa*, *atît*, *unde*, *cum* etc.), care, în opoziție cu celelalte, sînt „cuvinte pline generale"[16]. Ca și pronumele, cu care au, în general, o origine comună, adverbele pronominale sînt „substitute", caracterizîndu-se printr-un conținut semantic virtual, care se precizează numai în context prin conexiune anafonică; cu alte cuvinte, ele indică circumstanțe spațiale, temporale, modale etc. — încadrîndu-se astfel în clasele semantice respective —, dar concretizarea acestora se face, întocmai ca în cazul pronumelor, prin raportarea la un „antecedent", care constituie sursa lor semantică. De pildă, în enunțurile: *s-a dus la bibliotecă fiindcă* **acolo** *găsește revistele indicate* și *a plecat în Franța fiind profesor* **acolo**, adverbul *acolo*, care, izolat, nu are un înțeles precis, desemnează un loc sau altul în funcție de indicația semantică oferită de elementul cu care se corelează și pe care îl substituie.

Asemănarea cu pronumele se manifestă și în faptul că unele substitute adverbiale conțin o trăsătură semantică aptă de a evoca o relație suplimentară cu elementul sub-

[16] cf., pentru această clasificare a cuvintelor, TESNIÈRE 1966, p. 60—61.

stituit. Astfel, în exemplele de mai sus, *acolo* repetă informația „la bibliotecă", „în Franța", dar îi adaugă relația de depărtare, în opoziție cu pronominalul *aici*, de pildă, care indică apropierea (cf. aceeași opoziție între demonstrativele pronominale *acela-acesta*).

Ar mai fi de relevat faptul că, în funcție de anumite trăsături semantice și formale, adverbele pronominale se împart în subclase paralele cu cele ale pronumelui: adverbe demonstrative (*acum, atunci, acolo, aici, așa* etc.), nehotărîte (*undeva, cîndva, cumva, oricînd, oricît, fiecum* etc.), negative (*niciodată, nicicînd, niciunde, nicicum* etc.), interogativ-relative (*cînd, unde, încotro, cum, cît*; „relative" pot fi și compusele de tipul *oriunde, oricînd, oricît, oriîncotro, oricum*, cînd apar în calitate de conective interpropoziționale).

Spre deosebire de pronume însă, care, pe baza unor particularități flexionare și sintactice, sînt tratate ca o parte de vorbire distinctă de substantiv, adverbele pronominale sînt înglobate în clasa adverbelor pentru că, gramatical, în afară de adverbele relative, ele nu prezintă deosebiri importante față de celelalte unități ale acestei părți de vorbire.

1.3.3. „Circumstanțele" exprimate de adverbe sînt foarte variate: localizarea în spațiu și în timp a acțiunilor sau a obiectelor, modalitatea desfășurării acțiunii sau a manifestării unei însușiri, cantitatea, intensitatea, cauza, scopul, precizarea, aproximația, restricția etc.; ele constituie în gramatici principalul criteriu de clasificare a adverbelor. De altfel, distincția dintre clasele semantice principale (adverbele temporale, locale, modale, cantitative, cauzale, finale) este semnificativă în structura limbii, manifestîndu-se în planul expresiei prin trăsături distribuționale mai mult sau mai puțin specifice; de aceea, inventarul diverselor clase de distribuție a putut fi indicat, în general, prin apartenența unităților adverbiale la aceste clase semantice (cf. *supra*, 1.2.1.), neconcordanțele privind în special adverbele modale și temporale care nu se includ în totalitate într-o singură clasă distribuțională.

Cercetarea acestui aspect mai pune în evidență faptul că sfera semantică a adverbului, considerat în ansamblu,

Scanned with OKEN Scanner

se intersectează cu cea a adjectivului: pe lîngă semnificații specifice fiecăreia dintre cele două părți de vorbire (cum ar fi pentru adverb circumstanțele locale, temporale, cauzale sau finale, iar pentru adjectiv unele însușiri proprii obiectelor — în primul rînd însușiri exprimate prin termeni aparținînd limbajului științific [17]), cele două tipuri de determinante prezintă o zonă semantică comună, cuprinzînd caracteristici ce pot fi atribuite atît obiectelor cît și acțiunilor și care sînt exprimate fie prin cuvinte parțial omonime (*frumos*, *rău*, *clar*, *drept*, *fățiș*, *furiș*, *artistic*, *posibil* etc.) [18], fie prin cuvinte corespunzătoare, dar diferite formal (*omenesc-omenește*, *scriitoricesc-scriitoricește* etc.). Ca adverbe, acestea sînt întotdeauna „modale". Prin urmare, zona de interferență dintre adjectiv și adverb cuprinde numai adverbele din această grupare semantică.

Cele două categorii de cuvinte (adjectivele calificative și adverbele modale) apar, distribuțional, în raport de complementaritate: ca adjective sînt incidente la nume, ca adverbe, la verb, eventual adjectiv sau adverb (cf., de ex. : *costum* **bărbătesc**, *accident* **grav**, dar: *acționează* **bărbătește**, *s-a accidentat* **grav**, **grav** *bolnav*). În consecință, în cazul formelor omonime, această particularitate distribuțională constituie un criteriu de distingere, de dezambiguizare a statutului lor în context (cf. și *supra*, 1.2.1.).

2. Definiția contextuală a adverbului românesc

2.1. O definiție strict sintactică a adverbului, pe baza analizei distribuționale, impune găsirea c o n t e x t u l u i d i a g n o s t i c (caracteristic), adică a poziției (sau a pozițiilor) în care este admisă numai ocurența acestei părți de vorbire.

Contextul verbal, general pentru adverbe (cf. *supra*, 1.2.1.), este comun și altor părți de vorbire, ca substantivul, pronumele, numeralul, adjectivul, verbul, care, întocmai ca adverbul, pot intra în relație directă cu verbul.

[17] cf. MIHAI 1963, p. 213—215, care, pe baza unor criterii semantice și gramaticale, stabilește diverse clase de „adjective neadverbiale".

[18] *ibid.*, p. 210—213, unde sînt înregistrate, după DLRM, aproximativ 380 de cuvinte comune ambelor părți de vorbire, dintre care, în funcție de frecvența folosirii lor adverbiale, 47 considerate adjective și adverbe, iar 332, adjective cu valoare secundară de adverbe.

Scanned with OKEN Scanner

2.2. Pentru a stabili contextul diagnostic [19] — care presupune eliminarea din contextul general a poziţiilor comune şi altor părţi de vorbire — s-a pornit de la r e f l e x i v u l i m p e r s o n a l, adică de la forma de reflexiv care *nu admite combinaţia cu un nominativ subiect*, cum ar fi : *se călătoreşte, se merge, se pleacă, se stă, se procedează, se vine, se rîde, se moare, se intră, se ajunge, se acţionează, se absentează, se întîrzie, se munceşte* etc. [20]; prezenţa indicelui impersonal *se* în structura acestei forme verbale (care se realizează, de regulă, în cazul verbelor intranzitive) exclude ocurenţa substantivului şi a substitutelor sale, utilizate neprepoziţional [21], precum şi a adjectivului :

Ţinînd seama de diversele posibilităţi de integrare — prin postpunere, intercalare sau antepunere, topica fiind, în general, liberă, dar, uneori, fixă — , precum şi de selectarea de către unele adverbe a formei negative sau pozitive

[19] cf. CIOMPEC 1974 a, p. 25—35.

[20] Nu se încadrează, deci, aici reflexivele care, într-un fel sau altul, admit combinaţia cu un nominativ subiect, în mod special, reflexivele pasive *(se spune, se povesteşte, se aude, se ştie, se cunoaşte, se învaţă, se închide, se deschide, se voteză* etc.) care se aseamănă cel mai mult (fără a se identifica!) cu reflexivul impersonal datorită caracterului nedefinit al lui *se*. Facem această precizare, pe care în articolul nostru (citat mai sus), dată fiind evidenţa faptelor, n-am considerat-o necesară, pentru a răspunde astfel obiecţiei formulate de Vladimir Robu (cf. IORDAN, ROBU 1978, p. 498—499), care, punînd semnul egalităţii între cele două forme verbale, fără a ţine seama de delimitarea stabilită în GRAMATICA 1963 între ele, consideră că reflexivul impersonal n-ar fi relevant pentru definirea adverbului întrucît el admite nu numai ocurenţa acestei părţi de vorbire, ci şi „a unui Nka pacient, în cazul verbelor tranzitive, deoarece *se construieşte casa = casa este construită* sau *este construită o casă*". Or, în exemplul folosit drept argument, forma verbală *nu este un reflexiv impersonal*, aşa cum este acesta înţeles în mod curent, inclusiv în lucrarea noastră, ci *un reflexiv pasiv*. În numeroase lucrări ulterioare GRAMATICII 1963 (cf., de ex., IORDAN, GUŢU ROMALO, NICULESCU 1967, p. 153; GUŢU ROMALO 1973, p. 118; PANĂ DINDELEGAN 1974, p. 69) se subliniază deosebirea netă, sub aspect structural, dintre cele două construcţii: reflexivul pasiv, realizabil numai în cazul verbelor tranzitive, admite inserarea unui nominativ subiect cu care se acordă, avînd forme de pers. a III-a singular şi plural, în timp ce reflexivul impersonal, realizabil numai în cazul verbelor intranzitive, exclude ocurenţa subiectului şi prezintă numai forme de pers. a III-a singular.

[21] Substantivul şi, în parte, substitutele sale (pronume, numeral) apar în combinaţie directă cu verbul, cu puţine excepţii, numai în calitate de subiect, obiect direct sau obiect indirect (în dativ), situaţii excluse atunci cînd verbul este la reflexiv impersonal. Pentru construcţiile de tipul *se călătoreşte noaptea, se doarme covrig* etc., vezi *infra*, 3.1.2.1.

a verbului, contextul la care s-a ajuns poate fi formulat în felul următor :

1) # *(nu) se* vb. . . .	*(nu) se călătorește* **bine (acolo, mîine, cîteodată, niciodată)**
2) # . . . *(nu) se* vb. #	**cînd (unde, chiar, de aceea, mîine, acolo, niciodată)** *(nu) se călătorește*
3) # *(nu)* # *se* . . . vb. #[22]	*(nu) se* **mai (cam, prea, tot, și)** *călătorește.*

Marea majoritate a adverbelor admit atît forma pozitivă cît și pe cea negativă a verbului. Sînt însă și unități adverbiale care selectează numai una dintre aceste forme. Astfel, (*nu*) se actualizează obligatoriu în pozițiile 1) și 2) în cazul adverbelor negative ca *niciodată*, *nicicînd*, *nicăieri*, *niciunde*, *nici*, *deloc*, *defel* etc. [23]; alte adverbe, mai puțin precis circumscrise, cum ar fi de pildă *și* „imediat, numaidecît", ocurent în contextul 3), se combină obligatoriu cu forma pozitivă a verbului. E motivul pentru care, în formularea contextului diagnostic, am cuprins ambele forme verbale.

2.3. În afară de adverbe, în contextul selectat (poziția 1 și 2) mai sînt admise și g e r u n z i i l e, care au, întocmai ca adverbele, funcție determinativă [24], dar a căror apartenență la paradigma verbală se manifestă clar în păstrarea posibilităților de combinare proprii verbelor de care se ratașează prin radical, precum și într-o anumită raportare la noțiunea de timp. Este motivul pentru care interpretarea gerunziilor drept adverbe de către unii autori [25] ni se pare nejustificată.

Separarea adverbului de gerunziu se poate face, deci, pe baza valențelor combinatorii specifice pentru cele două serii de elemente admise în contextul selectat; am propus,

[22] # marchează pauza; *nu* — care în anumite cazuri se actualizează — marchează forma negativă a verbului; *se* reprezintă marca reflexivului impersonal; . . . indică poziția adverbului în context, iar vb. = verb — la una dintre formele simple ale indicativului.

[23] Pentru detalii privind aceste adverbe, cf. cap. IV, 1.1.2.2.*b*.

[24] În poziția 2) sînt admise și conjuncțiile, care se deosebesc însă fundamental de adverbe prin funcțiunea lor exclusiv relațională.

[25] cf., de ex., POP 1948, p. 415; KARCEVSKI 1936, p. 110.

în acest sens, verificarea cu un context suplimentar, aplicabil în toate situaţiile [26] :

4) # ... + *aşa (astfel)* # (în care *aşa* sau *astfel* sînt determinante ale elementului precedent). În acest context sînt admise g e r u n z i i l e *(cîntînd aşa, procedînd astfel)*, dar excluse a d v e r b e l e, care nu permit determinarea prin *aşa* sau *astfel* postpuşi (**departe aşa*, **mîine astfel*, **totdeauna aşa*, **bine astfel)* [27] ci, cel mult, ocurenţa apoziţională a acestora *(bine, aşa)*.

Evident, în mod curent, distincţia dintre cele două serii de unităţi se face, mai simplu, ţinînd seama de particularitatea formală a gerunziilor de a avea în structura lor sufixul *-ind (-înd)*, cu toate că există măcar un adverb, *curînd* — la origine gerunziu —, care prezintă aceeaşi formă. O definiţie contextuală pretinde însă, cel puţin în principiu, caracterizarea şi delimitarea unei părţi de vorbire e x c l u s i v prin particularităţile sale sintactice, distribuţionale, lucru pe care am încercat să îl punem în evidenţă pentru adverb.

2.4. În concluzie, distribuţional, adverbul se defineşte drept *clasa de cuvinte care pot apărea ca determinante în cel puţin unul dintre seriile de contexte 1—3 şi sînt excluse din contextul 4.*

Această particularitate, g e n e r a l ă şi s p e c i f i c ă, justifică deci considerarea adverbului — atît de eterogen sub diverse aspecte şi de aceea contestat, uneori, ca parte de vorbire — drept o clasă de cuvinte distinctă şi permite alcătuirea în mod riguros a inventarului ei prin identificarea exactă a unităţilor care o compun.

Se cuvine să subliniem însă faptul că unităţile adverbiale astfel definite şi delimitate pot apărea — aşa cum s-a arătat mai înainte (cf. *supra*, 1.2.) — într-o serie de contexte nespecifice, comune şi altor părţi de vorbire,

[26] Ca şi verbele în paradigma cărora se includ, gerunziile prezintă o serie de particularităţi combinatorii pregnante — cum ar fi, de pildă, combinaţia cu obiectul direct sau cu subiectul —, apte de a le diferenţia clar de adverbe. Ele nu au însă caracter general şi de aceea nu pot fi utilizate în toate cazurile. Contextul de verificare propus de noi prezintă avantajul că exploatează o valenţă combinatorie generală a verbelor.

[27] În secvenţe de tipul *se călătoreşte totdeauna aşa, se merge bine astfel* etc., *aşa, astfel* sînt determinante ale verbului, ca şi adverbul care le precedă. În construcţii ca *se călătoreşte numai aşa, numai* îl determină pe *aşa* şi nu invers.

Scanned with OKEN Scanner

contexte în care ele își păstrează sau își modifică statutul morfologic (cf., de ex.: *plecarea jos*, *camera de jos*, dar *cameră joasă*). În asemenea cazuri, formula definitorie este, uneori, inoperantă pentru stabilirea statutului adverbial, în sensul că ea nu ne ajută totdeauna să apreciem dacă un element care poate fi considerat adverb, pentru că este admis în contextul diagnostic, își păstrează această calitate și într-o poziție nespecifică [28]. Din acest punct de vedere, situația adverbului confirmă părerea după care definirea unei părți de vorbire și delimitarea paradigmei sale reprezintă două probleme care nu se suprapun și ale căror soluții pot fi uneori diferite. [29] Soluția pentru identificarea adverbului, ocurent în poziții necaracteristice, pentru delimitarea lui de celelalte cuvinte apte de a apărea pe pozițiile respective ar fi apelul la particularitatea sa morfologică, de a fi i n v a r i a b i l, indiferent față de categoriile proprii părții de vorbire pe care o determină. De aceea, în caracterizarea generală a adverbului, trebuie inclusă și această particularitate morfologică.

3. Delimitarea unităților adverbiale

Examinarea elementelor admise în contextul diagnostic adverbial relevă faptul că, pe lîngă cuvinte unanim acceptate ca adverbe, inventarul astfel alcătuit cuprinde și unități al căror statut este mai mult sau mai puțin controversat în literatura de specialitate, precum și unități cu particularități morfosintactice sau de structură asupra cărora considerăm necesar să stăruim în cele ce urmează.

3.1. Reconsiderarea statutului unor cuvinte pe baza contextului diagnostic al adverbului

Admițînd contextul selectat ca definitoriu pentru adverb, observăm următoarele:

3.1.1. Din inventarul adverbial oferit de gramaticile tradiționale, nu sînt admise în acest context — și, prin

[28] cf. aceeași situație la prepoziție; pentru contextul diagnostic a acestei părți de vorbire — vezi VASILIU 1967, p. 308.

[29] cf. GUȚU ROMALO 1964, p. 61—62.

Scanned with OKEN Scanner

urmare, nu le considerăm adverbe — cîteva cuvinte, și anume : *vreo* invariabil [30] — care apare exclusiv în context nominal, exprimînd aproximația pe lîngă un centru numeral *(vreo cinci)* sau, mai rar, pronume (adjectiv) nehotărît *(vreo cîțiva)*; *cîte* [31] — ocurent ca formant în structura „numeralelor distributive" *(cîte două)* și, izolat, tot cu valoare distributivă, în construcții nominale de tipul *de cîte două ori, cîte ceva*; *da, ba, ba da* [32] — care nu intră în structura propoziției, ci au totdeauna funcțiune propozițională [33]; *mai* și *foarte* — ca morfeme ale gradelor de comparație [34]; *ca* și *decît* — din structura complementului comparativ, primul și din componența elementului predicativ suplimentar *(a venit ca profesoară)*, unde au exclusiv valoare relațională (cum rezultă, între altele, din faptul că nu au singure funcțiune determinativă și nu pot fi comutate cu ∅)[35]; *adică* și *anume* (explicativ) — folosite ca mijloace de exprimare a raportului apozitiv [36].

3.1.2. Dimpotrivă, o serie de cuvinte — considerate de gramaticile curente ca aparținînd altor părți de vor-

[30] cf. DLRM, DEX s.v. *vreo*.

[31] cf. GRAMATICA 1963, I, p. 307; DEX s.v. *cîte*.

[32] TESNIÈRE 1966, p. 96—97, numește corespondentele franțuzești *oui, si* „mots phrases" și consideră că interpretarea lor în gramaticile tradiționale drept adverbe „est évidemment irrécevable, puisque ces mots expriment le proces", precizînd însă că „ils se prêtent mal à une classification structurale". În DA, *da* și *ba* sînt înregistrate ca interjecții; vezi aceeași interpretare la IACOB 1965, p. 127.

[33] Valoare propozițională pot avea și *desigur, firește, poate, bineînțeles, nu* etc., cînd apar ca răspuns la o întrebare, adică atunci cînd reprezintă variante contextuale ale lui *da, ba, ba da*. De ex.: *A venit?* — *Nu, n-a venit* sau *Desigur*; cf. și TEODORESCU 1964, p. 427.

[34] Facem distincție între *mai* — ocurent, ca auxiliar, în structura comparativului și a superlativului relativ — și *mai* „adverb", din îmbinări libere de tipul *a mai venit, mai să cadă, mai toți au plecat* etc. Cele două elemente au regim gramatical diferit; cf., în acest sens, și MANOLIU 1962, p. 205.

[35] cf., pentru această interpretare, CIOMPEC 1974 b., cap. *Prepoziția*, p. 294—295; GRAMATICA 1963, I, p. 316—317, le numește „adverbe de comparație", precizînd însă că se comportă ca prepoziții. Tot adverbe de comparație le consideră IONAȘCU 1960, p. 513—517.

[36] Avînd în vedere natura relației apozitive, în care elementele amintite funcționează ca un fel de semn al egalității, unii cercetători le consideră conjuncții — cf., în acest sens, OIȚĂ 1961, p. 452—454; IACOB 1965, p. 127, le numește „conjuncții apozitive".

Scanned with OKEN Scanner

bire — satisfac formula definitorie, dovedind, prin aceasta, că sînt adverbe. Astfel:

3.1.2.1. Secvențe ca: *noaptea, ziua, iarna, verile, joi, joia* etc., precum și *covrig, colac, țintă, fuga* etc. — interpretate, de obicei, atunci cînd au funcțiune circumstanțială, drept „substantive cu rol de adverb" [37] — fiind admise în cel puțin una dintre pozițiile contextului caracteristic adverbial (cf. *se călătorește noaptea, se pleacă joi, se doarme covrig* ș.a.), își schimbă statutul substantival devenind adverbe, și anume adverbe temporale și, respectiv, modale [38], grupări în care se includ nu numai semantic, ci și distribuțional.

De altfel, faptul că, în situația dată, cuvintele acestea își modifică statutul morfologic originar, că nu mai aparțin paradigmei substantivului, rezultă clar și dintr-o serie de particularități suplimentare, cum ar fi:

a) reducerea substanțială sau, pentru unele, chiar imposibilitatea combinării cu adjectivul, ceea ce înseamnă excluderea lor din contextele diagnostice ale substantivului [39]. Cf., de ex.: *se călătorește noaptea* sau *toată noaptea, noaptea întreagă* [40], dar nu *se călătorește noaptea înstelată* sau **noaptea mea*. Sînt, de asemenea, imposibile construcțiile: **se merge fuga mea*, **fuga aceasta* etc. sau **se doarme covrig cald*, **covrig acesta* etc.

b) Imposibilitatea de a fi substituite prin pronume, substitutul lor normal fiind adverbul (cf. *se merge* **ziua ~ atunci**, *se doarme* **covrig ~ bine, așa** etc.);

[37] cf. GRAMATICA 1963, II, p. 174 și 182. Unii cercetători consideră că în asemenea situații avem a face cu substantive cu o valoare c a z u a l ă deosebită, numită „casus generalis" (cf. PUȘCARIU 1940, I, p. 144), „caz direct" (vezi HOŘEJŠI 1960, p. 495) sau „caz neutru" (cf. DIACONESCU 1962, p. 32; DIACONESCU 1970, p. 80). Subliniem faptul că, deși cele trei noțiuni nu coincid, fiind delimitate după criterii diferite, ele includ, toate, în concepția autorilor citați, situațiile pe care le avem în vedere aici.

După GUȚU ROMALO 1964, p. 64, aceste forme nu reprezintă un „caz" al substantivelor — pentru că nu se satisface formula (S)Aj —, ci cuvinte diferite, omonime cu substantivele respective.

[38] cf. în acest sens și POP 1948, p. 312, 317 și 413, care subliniază faptul că *fuga (vine fuga), glonț (vine glonț), turtă (beat turtă) lemn (doarme lemn), roată (au strîns copiii roată)* etc., care fac parte dintr-o comparație eliptică, „trebuie considerate ca adverbe de mod".

[39] Pentru contextul diagnostic al substantivului, vezi DIACONESCU 1964, p. 295—316; DIACONESCU 1970, p. 71—72.

[40] Situația aberantă că, funcționînd ca adverbe, aceste cuvinte admit determinarea printr-un număr foarte restrîns de adjective se datorește dinamicii limbii (cf. GUȚU ROMALO 1964, p. 68).

Scanned with OKEN Scanner

c) posibilitatea, pentru unele dintre elementele cu valoare temporală ale seriei menționate (*noaptea*, *iarna*, *joi* etc.), de a se combina d i r e c t cu prepoziția *pînă*, combinație proprie adverbelor de timp și de loc [41] și nerealizabilă în cazul substantivelor utilizate neprepozițional. Cf. *se călătorește* **pînă seara** ~ **pînă tîrziu**, dar *se călătorește pînă spre seară* și nu *se călătorește pînă seară*.

3.1.2.2. Numeralele multiplicative (*îndoit*, *înzecit* etc.) și cele adverbiale (*de două ori*, *de cinci ori* etc.), precum și sintagmele de tipul *a doua oară*, *a treia oară* etc. — considerate de gramatici drept subclase ale numeralului [42], în virtutea componentului numeral, comun în toate aceste formații — pot apărea, de asemenea, în contextul caracteristic al adverbului (cf. *se călătorește înzecit*, *se merge de două ori*, *se pleacă a doua oară* etc.) și sînt excluse din contextul diagnostic al numeralului [43]. Faptul că elementele menționate se comportă, în general, ca adverbe, a fost relevat, de altfel, în numeroase lucrări. [44]

„Numeralele multiplicative" fac parte, ca multe alte adverbe modale sau cantitative, din categoria cuvintelor cu dublu statut morfologic — de adjective și de adverbe, în funcție de incidența lor la nume (cf. *eforturi* **înzecite**, ca și *eforturi* **multe**, *eforturi* **grozave**) sau la verb (cf. *lucrează* **înzecit**, ca și *lucrează* **mult**, *lucrează* **grozav**).

„Numeralele adverbiale" reprezintă o specie de locuțiuni cu distribuție exclusiv adverbială.

Atît unele cît și celelalte se integrează, semantic și distribuțional, în grupa adverbelor cantitative. Cf., de ex., *chiar* **înzecit**, *chiar* **de două ori** ~ *chiar* **mult**; **înzecit** *mai bună*, **de două ori** *mai bună* ~ **mult** *mai bună*; **înzecit** *mai repede*, **de două ori** *mai repede* ~ **mult** *mai repede*.

[41] cf. CIOBANU 1959 a, p. 31—40.

[42] vezi GRAMATICA 1963, I, p. 193—195.

[43] Pentru contextul diagnostic al numeralului — vezi GOLOPENȚIA-ERETESCU 1964, p. 503—511.

[44] Amintim aici: ROSETTI, BYCK 1945, p. 64; L. SECHE 1960, p. 70; IORDAN, GUȚU ROMALO, NICULESCU 1967, p. 164—165; STATI 1972, p. 84—85. Chiar și GRAMATICA 1963, I, p. 307, înregistrează construcții de tipul *de zece ori* printre „adverbe de mod care exprimă frecvența", alături de *arareori*, *adesea* etc., deși la p. 194-195, din același volum, ele sînt interpretate ca „numerale adverbiale".

3.1.2.3. În sfîrșit, în poziția (2) a contextului diagnostic adverbial este admis *ce* (omonim cu pronumele și adjectivul relativ) — fie ca adverb relativ „cît" *(se merge ce se merge)*, fie, în context intonațional exclamativ, ca adverb cu valoare intensivă (*Ce se merge! Ce frumos cîntă!*). De asemenea, *ce* — rezultat din locuțiunea adverbială *de ce* (?), prin omiterea prepoziției — este folosit, în limba veche și, astăzi, în cea populară, drept adverb interogativ sau relativ cu valoare cauzală (cf., de ex., *Cucule, pasăre sură,/ Ce tot cînți la noi pe șură?; Nu știu ce te miri*).

Consemnînd toate aceste situații, GRAMATICA 1963, I, p. 165—166 și 300, le interpretează drept cazuri în care „pronumele relativ-interogativ *ce* este folosit cu valoare adverbială".

3.2. Semiadverbele

3.2.1. „Semiadverbe" este denumirea sub care, în articolul nostru (cf. CIOMPEC 1974 a, p. 33—34) am înregistrat seria elementelor adverbiale ca: *abia, aproape*, cu sens modal *(aproape negru)*, *aproximativ, au* (?) (arhaic), *barem, batăr* (reg.), *cam, cel puțin, chiar, (nu) cumva, decît* „numai" — în context negativ *(n-a venit decît el)*, *doar, exclusiv, inclusiv, încă, încai(lea) încaltea, mai* — cu sens aproximativ sau durativ *(mai toți, a mai lucrat)*, *mai ales, mai cu seamă, măcar, nici, nu, numai, oare* (?), *parcă, pesemne, poate, prea, și, taman, tot* — exprimînd continuitatea, persistența, concesia, identitatea *(se tot vorbește, tot mai insistentă, tot ei* etc.), *totuși, tocmai* ș.a.

3.2.2. Recunoscute, în general, ca aparținînd clasei adverbelor [45] și admise în contextul diagnostic al acestei părți de vorbire, unitățile menționate prezintă totuși o serie de particularități — relevate în analiza efectuată anterior (cf. *supra*, 1.2. și 1.3.) — care le opun sistematic celorlalte adverbe, „adverbelor propriu-zise". De altfel, lipsa de omogenitate — adesea subliniată — a adverbului ca parte de vorbire se datorește, în cea mai mare măsură, acestei categorii de unități.

[45] cf. GRAMATICA 1963, I, p. 300—320; vezi și DEX, DLRM — în care cuvintele respective sînt înregistrate cu adverbe.

Scanned with OKEN Scanner

Sintetizînd datele analizei noastre, consemnăm aici următoarele caracteristici ale seriei în discuție :

1) Semantic, spre deosebire de celelalte unități adverbiale, semiadverbele sînt cuvinte cu sens vag, relativ abstract, exprimînd, în general, diverse nuanțe ale modalității (precizare, restricție, includere, intensitate, probabilitate, aproximație etc.), mai rar, ale temporalității (continuitate, repetare, frecvență etc.). Particularitatea semantică semnalată se manifestă și în faptul că, uneori, aceeași unitate fonică dobîndește în context sensuri profund diferite, în funcție de regentul selectat, de poziția față de acesta, de accent [46] etc. Așa, de pildă, *și* poate avea valoare modală, exprimînd cumulul, includerea *(și el a venit)*, precizarea „chiar" *(se și subliniază)*, intensificarea *(și mai frumos)* etc. sau valoare temporală „imediat, îndată" *(a și plecat)*. [47]

2) Distribuțional, considerate în ansamblu sau individual, semiadverbele se caracterizează prin valențe combinative foarte largi, intrînd în relație de determinare cu oricare parte de vorbire autonomă (verb, substantiv, pronume, numeral, adjectiv, adverb) sau chiar cu o propoziție întreagă. Cf., de ex.: *tocmai vine, tocmai profesorul, tocmai el, tocmai al meu, tocmai acesta, tocmai al treilea, tocmai bine, tocmai acel (elev), tocmai acolo* etc.; cf. și: *a lipsit tocmai pentru că e bolnav*. Ele se opun astfel celorlalte adverbe — ale căror posibilități de combinare sînt mai restrînse — alcătuind, în clasificarea noastră (cf. *supra*, 1.2.1.), clasa de distribuție *(D)*.

3) Ca urmare a structurii lor semice, semiadverbele apar în comunicare exclusiv ca modificatori, ca determinanți, spre deosebire de celelalte adverbe, care, concomitent cu valența de subordonare (realizată întotdeauna în context, aceasta fiind condiția utilizării lor), prezintă o valență posibilă de regizare (cf. *supra*, 1.2.2.).

De aici derivă și particularitatea morfologică a incompatibilității semiadverbelor cu morfemele gradelor de comparație.

Relevant în acest sens este, de pildă, cazul lui *aproape* care în dubla sa calitate, de adverb „propriu-zis" (de loc)

[46] cf., pentru detalii, cap. IV, 1.3.2.2. și 1.3.2.3.
[47] vezi și DEX s.v. *și*.

Scanned with OKEN Scanner

și de semiadverb, se comportă diferit: ca adverb de loc admite determinarea (*cam aproape, chiar aproape, aproape de gară* etc.) și variază în raport cu categoria comparației (cf. *mai aproape, foarte aproape* etc.), dar ca semiadverb, exprimînd proximitatea — semnificație derivată din prima — (*aproape toți, aproape bine, aproape să cadă* etc.), pierde valențele respective (secvențe ca **chiar aproape toți, **cam aproape bine* sau **mai aproape bine, **foarte aproape bine* sînt nereperate).

4) Tot ca o consecință a conținutului lor semantic, semiadverbele nu se constituie ca unități sintactice distincte, opunîndu-se și din acest punct de vedere celorlalte adverbe care, în calitatea lor de cuvinte autonome, „pline", îndeplinesc întotdeauna în propoziție o anumită funcțiune sintactică. Fără a avea în vedere semiadverbele ca grupare aparte, GRAMATICA 1963 subliniază faptul că adverbele de negație, precizare, restricție, nesiguranță, aproximație „formează grup cu determinantul și nu sînt analizabile ca parte separată de propoziție" [48], deși unora dintre ele, atunci cînd sînt urmate de *că*, aceeași gramatică le recunoaște — în mod nejustificat, după părerea noastră — funcțiunea predicativă (vezi, pentru întreaga discuție, *supra*, 1.2.3.).

5) În sfîrșit, o altă particularitate a semiadverbelor, nemenționată pînă aici, constă în modalitatea proprie de exprimare a subordonării lor, realizată, în special, printr-o topică relativ fixă în raport cu regentul: ele se plasează, fără excepție, în imediata apropiere a elementului determinat — uneori dislocînd chiar formele verbale compuse sau construcțiile verbale pronominale (cf. *n-a* **prea** *învățat, s-a* **și** *dus, ar* **tot** *cînta, îmi* **mai** *spunea, se* **cam** *grăbește* etc.) — și, în general, în poziție proclitică față de acesta (de ex., *nici, tot, mai, cam, nu, decît, și* ș.a. admit numai antepunerea, eventual inserarea între componentele unei forme verbale compuse; pentru altele, de ex.: *măcar, numai, poate, mai ales* etc., ea reprezintă poziția normală, obișnuită, dar este posibilă și postpunerea: **măcar** *el să vină* ~ *el* **măcar** *să vină*).[49] În felul acesta, spre deosebire de celelalte adverbe, care, cu puține excepții

[48] cf. I, p. 317; II, p. 84 și 86—87.

[49] Pentru detalii privind topica diverselor semiadverbe, vezi cap. IV, 1.3.2.2.

(adverbele relative și cele corelative) se bucură de o mare libertate topică, semiadverbele formează împreună cu regentul un grup foarte strîns și nedisociabil (cf., de ex., **Și** *I o n a plecat*, dar nu *****I o n* **și** *a plecat*, *I o n a plecat* **și**, spre deosebire de : **astăzi** *Ion a p l e c a t*, *Ion a p l e c a t*, *din motive obiective*, **astăzi** etc.).

Topica relativ fixă a semiadverbelor se explică prin faptul că, pe de o parte, din cauza multiplelor posibilități combinatorii, poziția lor în comunicare este aceea care decide, în mod obișnuit, relația selectivă (cf., de ex.: **și** *e l a venit astăzi la seminar*, *el a* **și** *v e n i t astăzi la seminar*, *el a venit astăzi* **și** *l a s e m i n a r)*, iar pe de altă parte, în cazul unora dintre elementele seriei (de ex.: *mai*, *tot*, *nu*, *încă)* poziția față de regent este distinctivă semantic, punînd în evidență diferite valori ale aceleiași unități (cf. *tot se duce* și *se tot duce*, *mai să ajungă* și *să mai ajungă*, *încă atunci (zicea)* și *atunci încă (zicea)* — construcție arhaică și regională astăzi, *nu a cînta* și *a nu cînta* etc.).

3.2.3. Luînd în considerație situația oarecum specială, sub aspect semantic și gramatical, a unităților în discuție, unii cercetători au propus înregistrarea lor — sub numele de „particule modale" [50] (după modelul altor limbi) sau de „particule intensive" [51] — ca o categorie lexico-gramaticală deosebită de cea a adverbelor.

În ce ne privește, raliindu-ne autorilor [52] care au respins o asemenea soluție, considerăm că admiterea acestor cuvinte în contextul diagnostic al adverbului demonstrează clar apartenența lor la această parte de vorbire. Pe de altă parte însă, în cadrul acestei clase de cuvinte, ele constituie indiscutabil un grup aparte, caracterizat, cum rezultă din particularitățile menționate, printr-o relativă lipsă de independență semantică și gramaticală, motiv pentru care am propus denumirea de „semiadverbe".

[50] cf. IONAȘCU 1955, p. 55—67.

[51] cf. IACOB 1965, p. 119—130.

[52] cf. IORDAN 1956, p. 269; CIOBANU, POPESCU-MARIN 1960, p. 6.

Scanned with OKEN Scanner

3.3. Locuțiunile adverbiale

3.3.1. O altă categorie de unități adverbiale, la fel de controversată, dar punînd probleme de altă natură decît cele discutate anterior, o constituie locuțiunile adverbiale.

În sistemul adverbial — ca de altfel și în sistemul altor părți de vorbire — locuțiunile reprezintă grupa unităților perifrastice, alcătuite din secvențe stabile și repetabile de două sau mai multe cuvinte care, pierzîndu-și, în mai mare sau mai mică măsură, independența semantică și gramaticală, ajung la o fuziune manifestată în sensul lexical unitar și, implicit, în funcțiunea gramaticală unică [53]. Echivalența virtuală cu un singur cuvînt se actualizează frecvent prin posibilitatea substituirii unei locuțiuni adverbiale cu un adverb simplu, (cf., de ex.: *din cînd în cînd* ~ *uneori*, *cît de cît* ~ *puțin*, *cu putință* ~ *posibil* etc.).

Rezultă că între adverbele simple și locuțiunile adverbiale nu există diferențe funcționale: ele sînt echivalente, aparținînd aceleiași paradigme. Deosebirile dintre cele două tipuri de elemente sînt exclusiv de ordin formal: primele sînt unități sintetice, pe cînd celelalte păstrează aspectul de îmbinări lexicale, permițînd distingerea succesiunii componentelor.

3.3.2. Stabilirea caracterului locuțional al unei construcții, distincția dintre o locuțiune adverbială și o îmbinare liberă de cuvinte, pe de o parte, dintre o locuțiune și un adverb simplu format prin compunere și avînd adesea o structură morfologică identică, pe de altă parte, reprezintă o problemă care comportă, de multe ori, dificultăți foarte mari.

În principiu, deosebirea dintre cele trei tipuri de construcții constă în gradul diferit de fuziune a componentelor, locuțiunile ocupînd în această ierarhie un loc intermediar. În acest sens, ceea ce deosebește locuțiunile de îmbinările nelexicalizate este, cum s-a arătat mai înainte, caracterul

[53] Este accepția pe care o dăm conceptului de locuțiune în lucrarea de față și cu care este folosit acest termen în majoritatea studiilor de specialitate românești sau străine, din ultima vreme. Cf., de pildă, DIMITRESCU 1957, p. 272; GUIRAUD 1962, p. 5, — unde locuțiunea, în general, este definită ca „une expression constituée par l'union de plusieurs mots formant une unité syntaxique et lexicologique".

Scanned with OKEN Scanner

stabil al grupării și echivalența semantică-gramaticală cu unitățile lexicale simple; caracterul lor de „unități frazeologice", de suite lexicale le deosebește de cuvintele simple formate prin compunere, la care opacizarea relațiilor dintre componente a dus la sudarea lor completă.

Practic însă, încercarea de a stabili statutul unor asemenea îmbinări întîmpină adesea mari dificultăți, determinate, în esență, de doi factori:

a) *Labilitatea granițelor* dintre tipurile menționate, particularitate obiectivă care rezultă:

— pe de o parte, din d i n a m i c a t r e c e r i l o r de la o situație la alta, din transformarea continuă și lentă a unor îmbinări libere în locuțiuni și apoi, eventual, în cuvinte simple, printr-un proces de accentuare a fuziunii componentelor. Astfel, multe construcții, devenite cuvinte simple la un moment dat, apar, într-o etapă anterioară a evoluției limbii, ca locuțiuni sau chiar ca îmbinări libere, nelexicalizate. Este, de pildă, cazul adverbelor *împrejur, împreună, înainte, încotro, în(l)ăuntru, pretutindeni*, care, în secolul al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea, aveau statut de locuțiuni — adverbele de bază *(prejur, preună, ainte, cotruo, lăuntru, tutindene)* cunoscînd, în acea vreme, o circulație destul de mare —, și care au devenit în cursul secolului al XVII-lea și al XVIII-lea, prin ieșirea din uz a acestora, adverbe simple; procesul de fuziune este analog celui suferit de construcțiile prepoziționale latinești de tipul *ad foras* > rom. *afară* sau al formațiilor românești mai vechi ca *aiave(a)* < *(a+iave)*, *acasă* < *(a + casă)* etc.

— pe de altă parte, din faptul că g r a d u l d e f u z i u n e a componentelor este d i f e r i t de la un caz particular la altul, manifestîndu-se în caracteristici morfologice, sintactice și lexicale multiple și variate (cf. *infra*, 3.3.3.). De pildă, grupări ca *de acum înainte* sau *de aici înainte* se caracterizează printr-un grad mai scăzut de lexicalizare, plasîndu-se la granița cu îmbinările libere, în timp ce *de jur împrejur, din cînd în cînd* etc. prezintă un nivel înalt de lexicalizare, fiind unanim acceptate ca locuțiuni.

Mai mult decît atît, există și cazuri de omonimie între o locuțiune și o îmbinare liberă sau un adverb simplu, aceeași secvență avînd, după context, o situație sau alta. Iată un exemplu, ilustrat cu citate din textele vechi, deși,

Scanned with OKEN Scanner

în acest caz particular situaţia a rămas aceeaşi pînă astăzi : *de demult*, apare ca locuţiune, echivalentă cu adverbul *demult* în citatul : *mai dennainte vreme* **de demult** *toate ciudesele . . . cruc au chipuit* V. Caz. 45/28, dar ca îmbinare liberă în : *şarpelui celui* **de demult** Iv. P. 83/24, prepoziţia *de* avînd aici rolul de a exprima relaţia atributivă; chiar secvenţa *demult*, care în exemplele anterioare apare ca adverb simplu, prezentînd sudura completă a componentelor, este analizabilă în anumite contexte, ca, de pildă, în : **de mult** *te astaptă* V. Caz. 19/13 — unde prepoziţia *de* exprimă punctul de plecare în timp. Situaţiile de acest fel sînt numeroase şi numai contextul poate decide pentru o anumită interpretare.

Aşadar, limitele dintre cele trei tipuri de construcţii nu sînt nici tranşante şi nici fixate pentru totdeauna; alături de grupări care, la un moment dat, se situează clar într-o anumită categorie există şi construcţii al căror statut este dificil şi, uneori, imposibil de precizat, cu atît mai mult pentru un stadiu vechi de limbă, cu atestări puţine şi, adesea, ambigue.

b) *Lipsa unor criterii ferme şi general valabile*, capabile să delimiteze o locuţiune de celelalte cazuri. E o situaţie care nu rezultă, cum s-ar părea, dintr-o insuficienţă metodologică a gramaticii descriptive, ci din particularitatea obiectivă mai înainte discutată. [54] Deşi în ultimii douăzeci de ani problemei locuţiunilor i s-a acordat o atenţie deosebită în lingvistica românească [55], concluziile la care s-a ajuns au doar caracter general orientativ, fără să poată conduce la aprecieri exacte în toate cazurile. E motivul pentru care nici în română nici în alte limbi mulţimea locuţiunilor nu a putut fi inventariată precis.

3.3.3. În lucrarea de faţă, identificarea locuţiunilor adverbiale ca unităţi lexico-gramaticale s-a făcut ţinînd

[54] După MITTERAND 1963, p. 62, locuţiunile au fost ignorate mult timp în gramatici şi în manualele de vocabular pentru că „elles se prêtent difficilement à la définition et à l'analyse".

[55] Dintre numeroasele lucrări dedicate problemei locuţiunilor din limba română, citãm aici cîteva ale căror precizări şi sugestii le-am folosit, direct sau indirect, în redactarea capitolului de faţă: DIMITRESCU 1958; DIMITRESCU 1957; VASILIU 1964; DRAGOMIRESCU 1963; DRAGOMIRESCU 1961; MICUŞAN 1967; GUŢU ROMALO 1973.

Scanned with OKEN Scanner

seama de următoarele trăsături generale, dintre care unele sînt comune și altor tipuri de locuțiuni, altele sînt specifice :

1) *Pierderea independenței semantice* a componentelor sau folosirea lor exclusivă în aceste combinții (e vorba, în special, de cuvîntul de bază [56]). De exemplu, *loc* din locuțiunea *la loc* — indicînd revenirea la o situație anterioară (cf. *să o împreune la loc* CL 154/34) — nu are, în acest caz, sensul obișnuit și nici măcar un sens care să poată fi definit; rezultanta semantică a locuțiunii este neanalizabilă, căci ea apare nu din suma semnificațiilor individuale ale componentelor, ci din c o n t o p i r e a, din amalgamarea lor după o formulă proprie. În locuțiuni ca *în zadar*, *în vileag*, *de iznoavă* (arh.) ș.a., elementele de bază nu apar decît în aceste îmbinări și prin urmare nici nu pot fi înțelese ca unități lexicale independente.

2) *Caracterul* (mai mult sau mai puțin) *fix* al combinației — trăsătură care conferă locuțiunilor aspect de sintagme blocate, de construcții împietrite și care se manifestă și ea în mai multe feluri, cum ar fi :

a) *neclaritatea organizării interne a construcției*, datorată fenomenului de catacreză : în cadrul locuțiunii nu se poate distinge rolul gramatical al elementelor care o alcătuiesc, relațiile dintre ele fiind, ca și cele semantice, neanalizabile (cf., de ex. : *(nu) carecumva*, *pe urmă*, *de îndată*, *de-abia*, *numai ce*, *de jur împrejur*, *zi de zi*, *din cînd în cînd*, *cît de cît* ș.a.); e o particularitate care caracterizează, în mai mare sau mai mică măsură, toate locuțiunile adverbiale;

b) *pierderea capacității de disociere a grupării*, care se concretizează în t o p i c a f i x ă a termenilor și, în general, în i m p o s i b i l i t a t e a s e p a r ă r i i lor prin pauză sau prin intercalarea de elemente eterogene; suite ca **în cînd din cînd* sau **din cînd a venit în cînd* sînt agramaticale.

c) *modificarea regimului morfosintactic* al cuvîntului de bază care devine i n v a r i a b i l și n e d e t e r m i n a b i l în cadrul locuțiunii. E o particularitate care vizează în mod special componentul substantival din structura locuțiunilor adverbiale. Așa de pildă, caracterul locuțional al unor îmbinări ca *în față*, *de față* (cf. *mergea în față*,

[56] Prin „cuvînt (element, component) de bază" înțelegem elementul esențial sub raport semantic și funcțional din structura unei locuțiuni adverbiale (substantiv, adverb, pronume etc.).

Scanned with OKEN Scanner

stătea de față) este dat, între altele, de forma fixă a lui *față*, incompatibil cu variațiile de număr sau de caz, precum și de incapacitatea lui de a primi un determinant — în special adjectival — , trăsătură care dovedește, în ultimă instanță, că această formă nu mai face parte din paradigma substantivului respectiv [57]. Aceeași observație se poate face în legătură cu locuțiuni ca *în frunte*, *pe urmă*, *cu cale*, *în(tru) deșert* (arh.), *din an în an* etc. Cînd aceleași grupări apar, în anumite situații contextuale, ca îmbinări libere, nelexicalizate, componentele în discuție se comportă ca substantive, cu toate trăsăturile proprii acestei părți de vorbire.

d) *redundanța constituenților*, particularitate care privește un număr mai restrîns de locuțiuni, în mod special pe cele cu structură complexă, de tipul *din cînd în cînd*, *din an în an*, *unde și unde*, *zi și noapte* etc., în care, de pildă, *din cînd* presupune ocurența secvenței *în cînd*, *din an* — pe a lui *în an*, *zi și* — pe a lui *noapte* etc.

În general, cele două trăsături principale consemnate aici (1) și (2) caracterizează lexical și gramatical oricare dintre locuțiunile adverbiale, dar ele se manifestă, cum s-a arătat, diferit de la un caz concret la altul, indicînd implicit diferite grade de fuziune.

[57] cf. GUȚU ROMALO 1964, p. 64.

Scanned with OKEN Scanner

II. STRUCTURA MORFO-ETIMOLOGICĂ A SISTEMULUI ADVERBIAL

În acest capitol, ne propunem să prezentăm clasa adverbelor românești sub aspectul f o r m e i și al p r o v e n i e n ț e i elementelor care o compun. Este, după părerea noastră, un aspect care, deși, în general, nu e luat în considerație în descrierea diverselor părți de vorbire, prezintă un interes deosebit in cercetarea de ansamblu a unei clase de cuvinte — atît sincronic cît și diacronic — pentru că pune în evidență raportul dintre diferitele categorii de unități ale unui anumit sistem (la un moment dat sau în cursul evoluției limbii) și totodată particularitățile, din acest punct de vedere, ale unei părți de vorbire în raport cu celelalte.

Întrucît — așa cum am precizat în *Introducere* — lucrarea noastră are în vedere, în mod special, sistemul adverbial al limbii vechi, în cele ce urmează vom descrie în detaliu componența clasei adverbiale din perioada respectivă, încheind capitolul cu o prezentare succintă a situației din ultimii o sută de ani, cu scopul de a releva modificările esențiale intervenite, sub acest aspect, în evoluția ulterioară a limbii.

1. Structura sistemului adverbial în limba veche

1.0. Precizări preliminare

Descrierea pe care o întreprindem se bazează pe prezentarea i n v e n t a r u l u i adverbial din limba veche, alcătuit în conformitate cu principiile expuse în capitolul

precedent și cuprinzînd aproape toate elementele cu statut adverbial cert[1] atestate în textele excerptate sau menționate în diversele lucrări de istorie a limbii cu atestări din texte care nu figurează în corpusul cercetat direct.

Scopul alcătuirii și al expunerii acestui inventar a fost să punem în evidență :

a) D i m e n s i u n i l e a p r o x i m a t i v e ale sistemului adverbial din limba veche, creînd totodată o bază care să permită urmărirea și aprecierea obiectivă a evoluției structurii lexicului adverbial, atît la nivelul clasei în ansamblu, cît și la cel al elementelor individuale. Acest aspect nu poate rezulta din lucrările de sinteză dedicate limbii române vechi, întrucît ele înregistrează, în mod inevitabil, numai unitățile mai mult sau mai puțin specifice, ca sens sau formă, pentru vremea respectivă. Elaborat pe baza unui număr relativ mare de texte, deși cu un conținut nu prea variat — mai ales pentru secolul al XVI-lea —, inventarul de față poate da o imagine destul de exactă asupra lexicului adverbial din perioada cercetată, chiar dacă, prin forța împrejurărilor, el nu conține (și nici n-ar putea să conțină) toate cuvintele de acest fel în circulație atunci.

b) S t r u c t u r a m o r f o — e t i m o l o g i c ă a sistemului adverbial românesc în perioada studiată. Pentru a avea o imagine clară și cuprinzătoare din acest punct de vedere și, în același timp, pentru a facilita compararea diverselor stadii de evoluție, vom prezenta inventarul grupînd elementele adverbiale după criteriul f o r m e i și al p r o v e n i e n ț e i.

Vom distinge astfel, în primul rînd, după formă, clasa *adverbelor simple* și clasa *locuțiunilor adverbiale*.

Unitățile din prima clasă vor fi grupate, după proveniență, în *adverbe primare* — care, la rîndul lor, sînt împărțite în adverbe moștenite din latină și adverbe împrumutate din alte limbi — și *adverbe formate în românește* — grupare în cadrul căreia vom distinge, după mijloacele folosite, *adverbe formate prin compunere*, *adverbe derivate* și *adverbe obținute prin conversiune* (schimbarea categoriei lexico-gramaticale).

[1] Precizăm că inventarul alcătuit nu cuprinde numeralele adverbiale și multiplicative și că nici în descrierea morfologică și sintactică a adverbelor nu am avut în vedere aceste elemente.

Scanned with OKEN Scanner

Unităţile din cea de a doua clasă vor fi grupate, după structură, în *locuţiuni cu structură simplă* şi *locuţiuni cu structură complexă*, fiecare dintre acestea fiind împărţită în diverse subgrupe în funcţie de statutul morfologic al componentelor.

În cadrul fiecărei grupări, unităţile sînt înregistrate în ordine alfabetică, pornindu-se, atunci cînd există mai multe variante, de la forma predominantă în texte, alături de care sînt consemnate celelalte. Menţionăm că, deşi lucrarea n-a urmărit în mod special semantica adverbelor, am considerat util ca pentru unele unităţi ale inventarului să indicăm şi sensurile pe care le au în limba veche, ilustrîndu-le, uneori, cu citate.

Atestările sînt făcute, în măsura posibilă, din texte aparţinînd la diferite regiuni şi la diverse momente ale perioadei cercetate, în aşa fel, încît să ne putem face o imagine, cel puţin aproximativă, asupra repartiţiei fiecărei unităţi în spaţiu şi timp. În cazul elementelor foarte frecvent întîlnite în texte, atestările sînt urmate de *etc.*

Ţinem să mai precizăm că modul de prezentare adoptat a permis ca anumite secţiuni ale inventarului să fie doar ilustrate, fără a fi necesară înregistrarea tuturor unităţilor cuprinse în grupările respective. E, de pildă, cazul adverbelor provenite din adjective prin schimbarea categoriei lexico-gramaticale; întrucît fenomenul este activ şi priveşte aproape toate adjectivele calificative — cu unele restricţii menţionate la locul respectiv — consemnarea tuturor exemplelor atestate în texte devine superfluă.

1.1. Adverbele simple

Adverbele simple — cele mai numeroase şi mai frecvent folosite — reprezintă o clasă distinctă, opusă locuţiunilor, cuprinzînd unităţile formate dintr-un singur element lexical sau în care componentele au fuzionat, realizînd un singur cuvint. În funcţie de proveniență şi de unele particularităţi morfologice, ele se subclasifică în *adverbe primare* şi *adverbe formate în românește*.

1.1.1. Adverbele primare. Moştenite din latină sau transmise ca atare din alte limbi cu care româna a venit în contact, adverbele primare alcătuiesc grupa unităţilor caracterizate formal prin lipsa unor trăsături morfologice

Scanned with OKEN Scanner

pertinente [2] și printr-o structură neanalizabilă în limba română, chiar dacă, etimologic, cele mai multe sînt compuse.

1.1.1.1. Predominante, atît numeric (aproximativ 85% din totalul adverbelor primare înregistrate), cît și ca frecvență, sînt *adverbele provenite din latină*[3]:

abia (<*ad vix*) semiadverb CV 87/8, V. Caz. 485/3, P. Ist. 287/18.

aci(i), *acie*, *aci(i)a* (<*ad hicce*) „aici, acolo": *Aciia îngrupară pre Avram . . . ; acolo iaste îngrupat și Isac* PO 176/6 — cf. și PS 39/5, C_2 44/14, V. Caz. 40/9, P. Ist. 339/35; „îndată": *zbieră tare; și aci eșiră oameni sălbatici* Alex. 2/21 — cf. și PH 30/13.

(a-)cice(a) (<*eccum hicce* — cf. ROSETTI 1968, p. 553) „aici" C_2 5/17, CV 57/11, PO 65/22, CB II 125/19, NT 16[r]/30, V. Caz 369/2 — cf. și *aicicea* C_2 75/10.

acmu (<**eccum mó/do/*) „acum" PS 74/13, SB 46/23, PO 7/19, CV 19/11, C_2 39/34, PH 33[r] v8, CB II 228/19, V. Caz. 5/14, Prav. 76/30, UL 64/27, Alex. 83/12, CL 42/5, NL 47/38, CI 47/19.

acolo, *acole(a)* (<*eccum [i]lloc*; ROSETTI 1968, p. 158, presupune, pentru ambele forme, pe *eccum hoc* > **aco* (cf. ar. *aco*) + *-le*) PO 74/12, CV 7/7, C_2 20/14, CT 4[r]/3, V. Caz. 30/13, CB II 227/18, Alex. 82/11, Iv.P. 110/27, Pr. C. 52/17, P. Ist. 228/28, NL 118/11.

acum(a) (<**eccúm modo*) CP_2 ps. 19,7 (ap. ROSETTI 1968, p. 553), CB I 39/21 (sec. XVI), CB II 192/13 (sec. XVI), UL 63/17, B. 20[r]/2, NT 5[r]/34, Prav. 88/13, CL 105/21, Iv. P. 117/10, NL 20/11, ISN 92/12, P. Ist. 229/29, Pr. C. 76/19.

adevăr (<*ad de verum*) „într-adevăr": *adevăr fericitu iaste* C_2 72/28 — cf. și SB 50/13, PO 150/12, Alex. 92/19, V. Caz. 11/18.

afară (<*ad foras*) — întîlnit frecvent, în toate textele, — cf. PO 21/13, PH 35[r] v 7, $C_2$28/6, PS 52/10, NT 26[v]/25, CI 43/13 etc.

aice(a), *aici* (<*ad-hicce*) C_2 52/23, PO 3/8, V. Caz. 23/19, NT 16[r]/26, CL 47/24, Alex. 88/4, B 14[v]/50, Iv. P.

[2] cf. ILR II, p. 279.

[3] Etimologiile sînt indicate, în general, după DLRM și DEX; pentru cuvintele neînregistrate în aceste dicționare sau pentru cazuri controversate, am indicat, alături de etimologia consemnată, sursa informației.

Scanned with OKEN Scanner

83/5, Pr. C. 56/13, NL 7/4, P. Ist. 265/7 — cf. și var. *ice, ice(a)* — cu afereza lui *a* inițial — Alex. 82/8, NL 42/35, CI 4/30 (în locuțiunea *ici și colea*).

ainte (<*ab ante*) „înainte" (temporal și local) PS 178/3, PH 62^{v} v7, CV 15/2, PO 153/2, C_2 23/18, CB II 122/10, V. Caz. 7/18.

aiure(a), aiurile(a) (<*aliubi+re*) „undeva" (nehot.): *ceteaște și aiurea mult* PO 7/22, C_2 39/33, UL 87/19, Prav. 59/11, Pr. C. 106/17.

a(i)mintre(le) (a) (<*alia mente*, cu *r* analogic — ROSETTI 1968, p. 158; în DEX e înregistrată numai forma *altminteri*, *altmintre(le) (a)* explicată din lat. *alteramente*) PO 114/14, C_2 377/24, NT 11^{r}/29, Alex. 95/24, CI 36/25.

amu (<*ad-modo* — cf. DLRM, DEX și, mai înainte, CDDE s.v.; DA s.v. *acum*, îl explică din *acmu*, explicație la care aderă și GHEȚIE—MAREȘ 1974, p. 254—255, pe baza identității ariei de răspîndire a lui *amu* din limba actuală și a lui *acmu* din secolul al XVI-lea). În secolul al XVI-lea, cuvîntul apare extrem de frecvent în toate textele cercetate, cf., de ex., PH 43^{r}v^{7}, PS 84/16, CV 85/6—7, PO 57/16, PL 222^{v}/18, C_2 49/10, CT 3^{r}/24, C. Lit. 10^{r}/15—16 etc.) cu sensuri diferite — modal „într-adevăr", temporal „de îndată", „deja", „acum", uneori au valoare de conjuncție sau de interjecție — în general, diversele semnificații, valori fiind neclare, greu de identificat; în secolul al XVII-lea, apare mai rar, cf. CL 45/7, V. Caz. 494/24.

În majoritatea cazurilor, *amu* nu are, în primele noastre texte, valoare adverbială; avînd, de obicei, drept corespondent în textul slavon pe *ubo* „într-adevăr", el apare totuși mai ales ca particulă expletivă (cf. și DHLR II, p. 252—253), cum rezultă, între altele, din plasarea lui în enunț, pe poziții excluse pentru adverbe, de ex., între prepoziție și substantiv *(de* **amu** *Daniilu prorocu spămîntă-se* C_2 38/28), între adjectiv și substantiv *(că mulți* **amu** *oameni au fostu* C_2 49/10; *nu cu armele* **amu** *ale sale dobândiră* PH 36^{v} v 4) etc.

Cu valoare temporală „acum", **amu** este foarte rar folosit și în contexte în care acest sens nu e cert; de aceea, PROCOPOVICI 1921, p. 168, susține chiar că el nu era cunoscut astfel în epocă. Totuși, această valoare a fost identificată într-o serie de cazuri în general prin comparație cu textul tradus (cf. CANDREA 1916 s.v. *amu*; DHLR II, p. 252; PAMFIL 1968 s.v. *amu*; MAREȘ 1969, p. 87; RIZESCU 1971, p. 89; COSTINESCU 1981, p. 150).

Scanned with OKEN Scanner

La aceasta, putem adăuga un argument, foarte important după opinia noastră, și anume prezența lui *amu* „acum" în dialectele sud-dunărene (cf. PDDA s.v.), precum și folosirea lui în unele graiuri ale daco-românei actuale — nordul Banatului, al Moldovei și al Transilvaniei (cf. GHEȚIE—MAREȘ 1974, p.254); faptul că acest cuvînt apare cu valoare adverbială temporală în două momente extreme ale evoluției limbii demonstrează continuitatea acestei valori, prin urmare existența ei, fără nici o îndoială, și în secolul al XVI-lea.

aorea (<*ad horam* — cf. ROSETTI 1968, p. 553) „cîteodată, uneori": *ei încă, aorea înoată ... aorea stau înlăuntrul adăpostului* C_2 56/2—3 — cf. și 436/25, 322/12; GB 734, 20 (ap. ROSETTI 1968, p. 553).

apoi (<*ad post*) PH 63^r v 17, PO 4/11, C_2 2/19, V. Caz. 14/13, Prav. 59/15, Iv. 96/6, NL 58/35, CI 37/2 etc.

aproape (<*ad propis*) — local și temporal — C_2 50/17, PH 51^v v 11, PO 62/11, CL 51/17, V Caz. 491/12 (*cănd*ъ *știu tâiarĕ sa aproape și știu că curund*ъ *va eși*), Pr. C.96/28, NL 65/14, P. Ist. 288/35 etc.; semiadverb — exprimînd aproximația: *aproape o mie de pungi* NL 68/32 — cf. și CL 69/5, CI 77/18.

asemene(le)(a) (<*ad similis*) „de asemenea, la fel, egal" PO 17/10, PS 105/9, V. Caz. 14/22, Iv. P 73/3, Pr. C. 120/6, CI 40/22—23 — cf. și *semere* — cu afereza lui *a* — PS 336/25.

asupră, asupra (<*ad supra*): *foc nestins adună-și asupră* C_2 355/11 — cf. și UL 90/29, CL 64/10, P. Ist. 391/8, CI 62/3.

așa, așea (<*ad sic*) CV 16/14, PO 35/13, PS 63/5, C_2 12/12, V. Caz. 7/5, CL 92/10, CI 38/20, P. Ist. 246/11 etc.

atît(a) (<*eccum tantum*) C_2 57/16, PO 144/17, V. Caz. 155/15, Prav. 73/18, Iv. P. 112/6, Pr. C. 82/22, P. Ist. 365/33, CI 62/10 etc.

atătînd (<*eccu tandundem* — cf. HEM. s.v.; DA s.v. consideră că în prima parte a acestui cuvînt avem a face cu *atît*); este atestat numai în PO, de două ori: 231/17, 267/21.

atunce(a), atunci (<*ad tunc(ce)*) PO 62/23, C_2 32/5, SB 48/13, CV 46/8, PH 43^{v}v 21, UL 74/26, CL 43/28, V. Caz. 22/11, B 9^r/6, Iv. P. 107/15, Pr. C. 128/10, NL 34/18, CI 41/34 etc.

Scanned with OKEN Scanner

au (<*aut*) semiadverb („oare?"): *au nu-i destul?* PO 101/8; cf. CV 35/11, C_2 73/35, CB II 227/5, NT 27r/29, CI 76/29.

bine (<*bene*) PH 44r v2, PO 14/12, CV 44/6, SB 47/14, NT 16r/9, Iv. P 83/5, Pr. C. 56/14, P. Ist. 246/10 etc.

ca (<*quam*) — folosit în textele din secolul al XVI-lea ca adverb relativ[4] (utilizare care — după DHLR II, p. 255—256 — „trădează influența cuvîntului slav *jáko*, pe care traducătorii l-au redat în acest fel, fără să-și dea seama că adverbul românesc nu era la locul său în aceste cazuri") „cum": *ca și binre știi* CV 67/7; *și fi-va ca e arburele răsădite* PH 1rv 8 — cf. și 55r v 3, C_2 34/3, 513/8; „cînd": *și ea vine, apropie-se catră casă* C_2 22/1 — cf. și 446/14, 544/11, CV 24/5, PH 84rv 20; ca semiadverb, exprimînd aproximația „cam", este folosit în textele din toate cele trei secole: *ca vre șapte ḑile* CV 32/6— cf. PO 55/16, CL 149/22, NL 245/7, P. Ist. 439/37.

cam, can (<rom. *camai* (<lat. *quam magis*): *iaste ea și cam largă* C_2 371/24 — cf. și UL 84/7, NL 88/33, P. Ist. 286/9 (*can alăturea*).

camai (<*quam magis*) „puțin, în oarecare măsură, relativ": *măcară și camai sărăcești și mai mici sînt darurile voastre* C_2 116/33 — cf. și 447/26, V. Caz. 406/19.

călare (<*cabalaris*): *blănd҃ călare pre҃ pâdure* V. Caz. 425/20 — cf. și Alex. 82/13.

cătelin, cătinel (<**cautelinus* „cu precauție" — cf. DEX, DA s.v. *cătinel*; CDDE, ROSETTI 1968, p. 553, îl consideră o formație românească din *căte* + *lin* „încet"; prin metateză, *cătelin* a devenit *cătinel*, după analogia cu *încetinel* — cf. DA) „cu încetul": *cătelin mearge-voiu* PO 114/25— cf. și CV 84/10, C. Lit. 38r/19, V. Caz 443/19, NL 233/5 (*să margă tot cătinel zăbovind*).

Este de observat că, deși, ulterioară lui *cătelin*, forma *cătinel* apare deja în secolul al XVI-lea (cf. C. Lit); în ce privește folosirea formei etimologice *cătelin*, ea s-a restrîns treptat, dar mai este înregistrată și astăzi în nordul Transilvaniei (cf. GHEȚIE—MAREȘ 1974, p. 257).

[4] AVRAM 1960, p. 142, înregistrează utilizarea lui *ca*, în textele vechi, cu valoare de conjuncție cauzală sau consecutivă.

Scanned with OKEN Scanner

cătruo, cătru (<*contra ubi*) „încotro" PH 138/7 (ap. DHLR II, p. 256).

chiar, chear (<*clarus*) „clar" : *și arată Hristosŭ chearŭ cu această pildă că* . . . C_2 14/30 — cf. și C_2 363/9 (*mai chearu*), PO 243/6, V. Caz. 31/18, Prav. 84/20, Iv. P. 99/8, Pr. C. 66/14, CI 66/9.

cînd (<*quando*) CV 35/2, SB 45/14, PH 35^{r} v 6, C_2 38/22, V. Caz. 39/21, Iv. P. 101/31, Pr. C. 102/22, P. Ist. 232/12 etc.

cît (<*quantus*) C_2 16/26, PH 85^{r} v 12, CL 53/12, V. Caz. 19/10, CI 38/21, P. Ist. 246/9 etc.

cum (<*quomodo* — redus încă din lat. pop. la *quomo, como*, cum rezultă din formele romanice ale adverbului — cf. DHLR I, p. 109) C_2 4/6, CV 4/8, SB 49/14, PO 10/25, V. Caz. 52/6, NT 15^{r}/20, P. Ist. 255/23 etc.

decindea (<*de-ecce (eccum)-inde* — cf. ROSETTI 1968, p. 158) „de-a lungul, dincolo" : *treaceti de cinde pren tabără* PO 289/14 — cf. și 303/25; *Ceialtă oaste jumătate, turcească, care era decindea. . . toate corturile. . . le-au lăsat creștinilor* P. Ist. 316/3.

deneauri (<*de in illa hora*) „adineauri" : *ce-l pomenim deneuri* DVS 118/17.

dinioară, dănăoară (<*de una hora* — cf. ROSETTI 1968, p. 158) „odată, odinioară" PO 59/17, PS 118/2, CV 155/11, CB II 227/16, V. Caz. 32/10.

d(i)rept, derept (<*directo*) „direct" C_2 420/3, CL 154/17, V. Caz. 7/12, P. Ist. 238/16, NL 252/13 (*au mărsu dreptu la Movilău*).

doar(ă) (<*de hora*; PROCOPOVICI 1923, p. 629—634, susține, după Papahagi, că adverbul a rezultat din construcția românească *a doua oară*, avînd chiar, la început, sensul „apoi, a doua oară"; ipoteza e combătută de AVRAM 1960, p. 106) semiadverb „poate, probabil" : *au doară va sponre oarecine*. . . PH 74^{v} v2 — cf. și PO 58/17, C_2 6/33, CV 119/11, NL 263/30 (*numai doar săldați să fie, iar la alte boierii nu încap*); începînd din secolul al XVII-lea, apare frecvent ca intensiv al negației [5], cu o valoare modală vagă; *Nu trebâ că doarâ nu știm, ce pentru ca să-i arate* V. Caz. 62/28 — cf. și B 11^{v}/2, UL 55/3, Iv. P. 85/9, NL 33/30, P. Ist. 415/17.

e (<*et*) semiadverb „și", „chiar" — apare rar și numai în secolul al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea:

[5] cf. CIOMPEC 1969, p. 205.

e de cu fața îmblă omul, e însă în deșertu se mănîncă Ps 74/11 — cf. și PO 308/3, 127/7.

estimp (<*istum tempus*) „anul acesta" CB I 207/16.

fără (<*foras*) semiadverb „decît, numai" — în context negativ sau interogativ: *nu voiu lua . . . fără ce feciorii au chelluit* PO 50/6; *Cine poate lăsa păcatele fără unulu Dumnezeu?* C_2 55/3 — cf. și PH 13^r v 5, C_2 324/34, CL 44/24, 191/19, P. Ist. 419/36.

foarte (<*fortis*), folosit ca adverb modal, în context verbal: *și foarte se mănîiară* PO 116/10 — cf. și C_2 270/31, PH 81^r v 9, CV 123/8—9, V. Caz 22/16, NT 24^r/27, Prav. 60/27, Iv. P. 82/6, CI 46/4 etc. În textele secolelor al XVI-lea—al XVIII-lea, *foarte* păstra încă statutul de adverb, pe care ulterior l-a pierdut, devenind morfem al superlativului absolut (cf., pentru detalii, cap. III, 2.4.2.2.1.).

iară (<**era* — cf. MEYER LÜBKE III, p. 495) „atunci" PO 88/10, 22/21, C_2 5/37, PH 24^{r}v7, V. Caz. 31/3, CL 56/3, Iv. P. 84/13 (*de vréme ce fără dînsul nu putem nimica, iară lui trebuie să-i zicem*), P. Ist. 257/33; „din nou" PO 21/3, CL 84/3, V. Caz. 47/15, Iv.P. 112/5, P. Ist. 324/7 etc.

Cu sensul de „atunci", *iară* este foarte frecvent întîlnit în textele din secolul al XVI-lea, uneori mai frecvent decît sinonimul său (cf., de ex.: PO — unde raportul dintre *iară* și *atunci* este de aproximativ 2/1). În secolele următoare el apare tot mai rar cu acest sens, predominant devenind *atunci*.

ieri (<*hieri*) PS 188/8, PO 107/4, B 22^v/39, CI 106/8.

iuo, iu, io (<*ubi*) „unde": *într-acela loc, iuo prinsii lu craiu ținea* PO 136/16 — cf. și C_2 144/14, CV 126/6, 15/7, PH 9^r v 5, PS 187/8, CB II 122/8.

Deși destul de frecvent utilizat în secolul al XVI-lea, *iuo* a fost ulterior abandonat (păstrîndu-se numai în graiul crișean) din cauza sinonimiei perfecte cu *unde* — ambele fiind folosite, spre deosebire de latină, atît cu verbe de mișcare cît și cu verbe de stare; în dialectele sud-dunărene, această situație s-a rezolvat în sensul păstrării lui *iuo* (cf. ar. *iu*, istr. *iuvě*) în detrimentul lui *unde* (cf. COTEANU 1965, p. 762 și 771; CARAGIU-MARIOȚEANU 1975, p. 209).

încă (<*unquam*; MEYER LÜBKE III, p. 495, presupune existența în lat. pop. a lui *anque*, care însă nu explică forma din română — cf. DHLR I, p. 119) semi-

Scanned with OKEN Scanner

adverb PO 114/7, C_2 29/4, PH 77^v v 5, SB 48/19, CL 56/10, Prav. 90/37, Iv. P. 75/20, Pr. C. 110/13 etc.

încet (<*quietus*) C_2 328/10 (*încetiță*) CL 85/27, 83/10, P. Ist. 460/12, NL 48/34 (*leșii încet păș̆ind*).

încoace (<*în eccum hocce*) PO 167/21, PS 144/3, C_2 132/1, CL 42/13, NT 19^r/19, V. Caz. 45/27, NL 88/7, P. Ist. 228/16.

înde (<lat. *unde* — cu *u* neacc. trecut la *î* — cf. ROSETTI 1968, p. 554; DHLR II, p. 267, îl explică din lat. *inde* „apoi, atunci") „cînd" — atestat rar și numai în secolul al XVI-lea: *aflară între mere nedreptate inde stătui în gloată* CV 62/5 (cf. *cîndu sta eu în sobor* NT, 1648) — cf. și PH 41^v v 18.

îndără(p)t (<*in de retro*): *înderăt mărgînd coperiră trupul* PO 37/11 — cf. și PH 42^v v 17, CL 77/39, B 13^v/48, P. Ist. 234/36.

jos, gios (<*deorsum*) PO 32/6, CV 16/8, C_2 65/17, NT 5^v/26, Iv. P. 89/19, Pr.C. 106/18, P.Ist. 320/13, NL 112/29, CI 38/2.

lăuntru, lontru (<*illac intro*; după CDDE *lăuntru* a rezultat din contaminarea lui **lăîntru* (<*illac intro*) cu *lontru, luntru* (<v. bulg. *vŭnatri*) „înăuntru": *iarăș lăuntru mearseră* PO 156/17 — cf. și PS 87/14.

mai (<*magis*) semiadverb — cu valoare cumulativă, durativă, interativă, aproximativă: *mai veselescu-mă și mă mai bucur* PH 5^{r}v 3; *să nu mai greșești* C_2 58/16—17; cf. și PO 50/17, CV 86/14, Alex. 86/23, V. Caz. 47/7, Pr.C. 118/21, Iv. P. 95/5, P. Ist. 515/17 (*făcusă pîine mai nimic*) etc.; în secolul al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea, *mai* este atestat și ca adverb modal cu valoare intensivă „mai mult, mai bine": *mulți vrea a mai muri . . . decîtu boala să-șŭ descoapere* C_2 59/21 — cf. și PH 44^r v 5, PS 174/5, V. Caz. 8/24 (pentru detalii, vezi și cap. III, 2.4.1.2.3.).

mî(i)ne (<*manem*) C_2 74/15—16, CV 130/9, PO 202/6, PH 39^r v 6, CB II 124/1, NT 9^r/13, CL 88/30, Iv.P. 104/29, NL 35/37, CI 254/15.

mult (<*multo*) C_2 440/33, PO 7/23, SB 46/2, CV 81/11—12, V. Caz. 20/22, UL 100/33, NL 68/17, Pr.C. 68/24, Iv.P. 82/27.

nemic(ă), nemica (<*nec mica*) „deloc"; *n-au nemică bunătate* C_2 402/30 — cf. și CV 31/8, PO 9/15, PH 18^v v 1, UL 85/35, V. Caz. 430/12, CL 59/29, NL 72/31, P.Ist. 362/28.

Scanned with OKEN Scanner

nece, neci, nice, nici — variantele apar uneori în același text — *(<neque)* semiadverb foarte frecvent, mai ales în primele texte, cu valoare de negație absolută (cf. și cap. IV, 1.1.2.2.*b*) PO 63/25, CV 88/4, SB 50/15, C_2 32/29, PH 70^{r}v 5, NT 15^r/22, V. Caz. 28/13, NL 249/37, Pr. C. 60/28 etc.

necăuiri(le)(a), nicăire(a) (<nec aliubi+re) C_2 364/24, PO 167/9, Prav. 79/25, CL 50/10, Alex. 113/29, NL 71/28, P. Ist. 397/1 etc.

neschit, nischit, neșchitel — cu sufixul diminutival *-el(<nescio quantum* — cf. CB I, p. 295, DHLR II, p. 30, TDRG s.v.) „puțin", este atestat în textele din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, după care a ieșit din limbă: *și încă nișchit și nu va fi păcătosul* PS 67/15 — cf. și C_2 346/8, CP_2 34, C. Pr. 57 (ap. DHLR II, p. 270), NT 179^r/23.

nu, no (<non) semiadverb extrem de frecvent în toate textele; prezintă variantele combinatorii: *n-* (în variație liberă cu *nu*): *n-au nemică* C_2 402/30; *n-ară vini* NL 35/34; *n-oi avea* CL 128/22 și *ne-* (la formele de gerunziu și participiu): *nezicînd* Iv. P. 112/12; *netămăduit* CL 155/9.

Etimologic, *ne-* (de la gerunziu și participiu) este explicat, de cei mai mulți autori, din prefixul slav *ne-*; GUȚIA 1957, p. 159, emite ipoteza că *ne-* provine din *nu* în poziție neaccentuată: „Il ne s'agit ici (e vorba de gerunziul *neputînd*, n.n.) d'un verbe *neputea*, mais de *nu putea*, ou *nu*, probablement à cause de la position secondaire (non accentuée), devient *ne-*".

Ținem să mai subliniem faptul (relevat și cu alt prilej — cf. CIOMPEC 1969, p. 199—200) că gerunziul și participiul se pot combina atît cu *ne-* cît și cu *nu*, dar între cele două construcții există, de obicei, o deosebire, în sensul că prima exprimă pur și simplu n e g a ț i a, pe cînd cealaltă implică și o p o z i ț i a față de un alt element, exprimat sau nu. Compară, de ex.: *să ducea... nezicînd nimic* Iv. P. 112/12 și *cu bucurie ăcasta să facă, iar nu suspinînd* Iv. P. 75/32 sau *netămăduit... au murit* CL 155/9 și *le au scrisă iară nu audzite* NL 5/9. Distincția valorică dintre cele două forme, foarte clară în limba actuală, nu era consolidată încă în limba veche, cum o dovedesc exemple ca: *nemică nu zăbovindu (=nezăbovind) au mărsu la curte* CL 139/1 sau *nu trecuți (=netrecuți) bine toți, au sărit călărețîi* CL 156/14.

Scanned with OKEN Scanner

numa(i) (<*non magis*; nu este însă exclus să fie format în română din *nu*+*mai* — cf. și FCLR, I, p. 20); semiadverb C_2 44/4, CV 53/3, SB 46/24, PO 1/10, Prav. 103/8, NT 20^v/5, Iv. P. 100/9 etc.

oare (<*volet*) semiadverb „chiar" — sens cu care este atestat rar și numai în primele texte (cf. *oare domn să va fi* C_2 70/30) — și interogativ — singura valoare pe care o păstrează pînă azi: *Oare din Nazaret poate să hie ceva bine?* V. Caz. 32/17 — cf. și NT 27^r/28, CI 51/22; este înregistrat și ca element component al adverbelor (sau pronumelor) — vezi *infra*, 1.1.2.1.2.*b*.

otrinde, utrinde (<*ultra inde* — cf. DHLR II, p. 271, care respinge etimologia propusă de DRĂGANU 1920, p. 304—306 (lat. *utrinde*), pentru că sensul etimonului e prea depărtat de al cuvîntului românesc) „de aceea, pentru acest motiv" — cu totul izolat în secolul al XVI-lea: *otrinde, o ome, deaca îmbogățești, nu grăi c-amŭ scăpatŭ den grije* C_2 73/33; este atestat mai frecvent — în forma *utrinde* — în Psaltirea în versuri a lui Viski, din secolul al XVII-lea (cf. DHLR II, p. 271), pentru ca ulterior să fie abandonat.

poimîni (<*post*+*mane*) NL 110/16, CI 254/16; adverbul cunoștea, desigur, și forma *poimîine* (ca și *mîine*), pe care însă n-am întîlnit-o în textele cercetate.

pururе(a), pururi(le)(a) (probabil din *purus*+*-re* — cf. DEX s.v., ROSETTI 1968, p. 159; CAPIDAN 1921, p. 563, îl pune în legătură cu alb. *përherë* „întotdeauna, mereu"; RUSSU 1967, p. 202 — 204, și VRACIU 1970, p. 110, îl consideră cuvînt antohton de origine preromână; BRÂNCUȘ 1983, p. 146, îl trece printre cuvintele autohtone probabile, considerînd valabilă teza emisă de IONESCU 1976, p. 97—162, după care *pururi* e la origine substantiv derivat dintr-un radical dac **por-* sau **par-* cu sufixul autohton *-ure*) PH 34^{r}v 12, C_2 3/2, CV 61/9, V. Caz. 48/33, UL 64/9, NT 23^v/10, Alex. 88/23, Iv. P. 112/8, Pr. C. 60/3, CI 33/13.

puțin (<*putinus*) CV 139/9, PO 233/2 C_2 50/6, UL 106/4, B 18^v/11, Pr. C 136/29, CI 37/31.

repede (<*rapidus*) V. Caz. 45/4, CI 260/25.

rutes (cu etimologie nesigură; GIUGLEA 1921, p. 250, îl explică din *rursum item*, iar BOGREA 1923, p. 736, din *retroversum*; după DHLR II, p. 274, cuvîntul nu provine din latină) „iarăși, din nou" „în plus" — atestat

Scanned with OKEN Scanner

numai în secolul al XVI-lea: *măsurară rutesu și aflară* CV 90/14 — cf. și 37/3, 57/14, 135/9, PS 75/9, 139/9.

sus (<*sursum*) PO 183/8, PH 12^{r}v 17, V. Caz. 25/15, Prav. 67/8, Pr. C. 136/1 etc.

și (<*sic*) semiadverb, cu valoare modală „chiar, încă, în plus" sau temporală „imediat" C_2 39/33, PO 144/16, PH 94^{v}v 43, CV 4/8, V. Caz. 44/30, NT 4^{r}/26, Iv. P. 96/17, Pr. C. 52/23, P. Ist. 537/12 etc. — cf. și cap. IV, 1.3.2.2.1.*b*).

tare (<*talem*: după VRACIU 1970, p. 111, adverbul e de origine autohtonă) PO 180/16, C_2 348/4, PS 337/22, Alex. 82/21, NL 74/36, P. Ist. 325/2, CI 35/17 etc.

târziu (<*tardivus*) CL 149/30, NL 3/7, P. Ist. 460/17.

tot (<*tottus*) semiadverb C_2 53/30, PO 239/5, V. Caz. 36/30, Alex. 88/22, Prav. 67/17, Iv. P. 102/20, P. Ist. 347/8, CI 59/29 (pentru detalii privind diversele valori, cf. cap. IV, 1.3.2.2.1.*b*).

tutindere, tutindene(le)(a) (<*tot inde* + *-re*) „pretutindeni": *tutindenĕ destulă pită era* PO 145/5—cf. și CV 39/12, C_2 67/3, D. Ps 42/v 137.

unde (<*unde*) PO 19/16, C_2 53/35, CV 16/1, C. Caz 26/14, NT 4^{r}/29, Iv. P. 118/17, P. Ist. 249/7, CI 38/8 etc.

vare (cu etimologie controversată: cei mai mulți autori îl explică din *volet* — cf. PHILIPPIDE 1927, p. 625; ROSETTI 1968, p. 542; LOMBARD 1938, p. 25; DRIMBA 1953, p. 221; BUGEANU 1971, p. 59, îl deduce din **veari* <lat. *velit*) apare ca variantă a semiadverbului *oare*, având aceleași valori: „chiar" și interogativ, dar este atestat rar și numai în secolul al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea: *vare să au fost și om* C_2 148/5; *vare gîndiți că vor găsi credință* (?) CC_1 465 (ap. DHLR II, p. 274); ca și *oare*, *vare* este înregistrat și ca element de compunere a adverbelor (și pronumelor) — cf. *infra*, 1.1.2.1.2.*b*).

vîrtos (<**virtuosus*) „mult, foarte": *păzind învățătura... tare și vîrtosŭ* C_2 438/4 — cf. și PH 4^{v}v 11, PO 60/27, CL 63/23, NT 13^{v}/25, V. Caz. 28/15, Iv. P. 85/12, Pr. C. 138/13, P. Ist. 281/11, CI 37/18 etc. (cf. și cap. III, 2.4.2.2.1.).

1.1.1.2. *Adverbele transmise din alte limbi* cu care româna a venit în contact — aproape toate slave — alcătuiesc un grup restrîns (aprox. 15% dintre adverbele primare), ceea ce dovedește că această parte de vorbire este

Scanned with OKEN Scanner

mult mai rezistentă la influențe[6] decît altele, cum ar fi substantivul, adjectivul sau verbul.

batăr (<magh. *bátor*) semiadverb „măcar, cel puțin" — apare, ca și azi, numai în textele ardelenești: *ni batăr să se culce* PO 101/10—11 — cf. și 103/5; NT 205, 5 (ap. DA s.v.).

iute (<v. sl. *ljutě*) „repede", „tare": *iute să chinuiaște* NT 10^{r}/22 — cf. și V. Caz. 54/4, Alex. 98/14 (*sări iute*), CI 41/5, NL 246/3.

lesne (<v. bulg. *lesno*) PO 173/13, C_2 6/22, NT 13^{r}/10, V. Caz. 53/32, CL 47/34, Iv. P. 85/20, P. Ist. 236/26, CI 48/29.

macar(ă) (<ngr. *macari*) semiadverb „chiar, cel puțin" C_2 42/17, V. Caz. 8/26, UL 91/9, Iv. P. 91/30, Pr. C. 64/14, P. Ist. 263/28, CI 34/11.

molcom, *mîlcom* (<v. sl. *mlŭkomŭ*): *tăce molcomъ* PO 77/18 — cf. și 137/8, CL 135/19, NL 25/33.

ni (<v. sl. *ni*) „nici": *nu cura la altul... ni ruga pre altul* C C_1 325 (ap. DHLR II, p. 270); în PO, *ni* apare totdeauna ca interjecție „ahi" — cf. PAMFIL 1968, s.v.

osebi, *usebi* (<v. sl. *osobi*) „separat, aparte, îndeosebi": *merse usebi și lu întrebă* CV 52/2 (*în lături* N. Test. 1648; *deosebi* Bibl. 1688) — cf. și C_2 87, 360 (ap. DHLR II, p. 270), C. Lit. 191^{r} 7.

prea (<bulg. *prě* — cf. ROSETTI 1968, p. 317; MIHĂILĂ 1960, p. 212—215, după CANDREA 1916, p. 120, și DHLR II, p. 248, *prea* a rezultat dintr-o contaminare a lat. *per*, *prae* cu sl. *prě*) „foarte": *prea iubïa ea* PO 98/10 — cf. și C_2 13/14, PH 13^{r} v 5, CL 107/34, NL 260/12, P. Ist. 427/32 etc. (vezi și cap. III, 2.4.2.2.1.).

prisne[7] (<v. sl. *prisnŭ*) „cu totul, în întregime": *fă doi heruvimi de întreg și prisne de aur* PO 26/23 — cf. și 263/5 305/5); *să fie fost făcut... tot prisne de argint* NL 8/20.

prost (<v. sl. *prostŭ*) „în picioare, drept" — sens cu care este atestat cuvîntul în secolul al XVI-lea și pe care îl are în aromână și meglenită (cf. DHLR II, p. 273): *prostŭ șezu mortulŭ* C_2 348/30 — cf. și 347/30; „simplu, rău" CV 110/7, CI 64/25.

[6] cf., în acest sens, și POP 1948, p. 307, care observă că nici în limba actuală „adverbele de origine străină nu sînt numeroase în limbă".

[7] Înregistrat în DHLR II, p. 273, și în PAMFIL 1968, s.v., numai ca adjectiv, *prisne* ni se pare a avea totuși, în exemplul citat, valoarea adverbială.

Scanned with OKEN Scanner

protivă[8] (<v. sl. *protivǫ*) C. Fr. 95 (ap. DHLR II, p. 282).

protivnic (<v. sl. *protivnicŭ*) : *suflâ protivnicu vîntu* CV 87/1.

tiptil (<tc. *tebdil*) : *s-au dus tiptil* P. Ist. 488/15.

tocma(i) (<v. sl. *tŭkŭma*) „la fel, egal" : *împărți lorŭ tocma* C_2 24/1; semiadverb „chiar" : *tocma în aceaia dzi intră* PO 30/18 — cf. și 111/16, V. Caz. 486/33, CL 52/30, Iv. P. 81/18, NL 61/23, P. Ist. 395/4 etc.

Afară de adverbele menționate, româna datorește slavei cîteva elemente adverbiale, care însă nu sînt atestate în forma lor primară, ci numai în compuneri cu statut de adverbe simple sau de locuțiuni ca : *aiave(a)*, *asijdere(a)* (cf. *infra*, 1.1.2.1.2.), *de iznoavă*, *în zadar* (cf. *infra*, 1.2.1.).

1.1.1.3. Examinarea adverbelor primare înregistrate în textele vechi ne permite să observăm că :

1) Sub aspectul structurii etimologice, net predominant este elementul latin, atît cantitativ — cum reiese din raportul de aproximativ 6/1 dintre unitățile moștenite și cele împrumutate din alte limbi — cît și ca frecvență — în sensul că adverbele împrumutate sînt, în general, puțin utilizate și că, în cazul sinonimelor de origini diferite, preferate sînt, aproape totdeauna, cele latinești. În plus, adverbele transmise din latină, care la origine sînt, în marea lor majoritate, compuse sau cuvinte cu alt statut gramatical (vezi etimologia indicată pentru fiecare) au servit, cum vom vedea mai departe, drept modele pentru crearea de unități adverbiale noi în cadrul limbii române.

2) Așa cum rezultă din atestări, cele mai multe dintre aceste adverbe apar în textele provenind din diverse zone lingvistice și din toate cele trei secole pe care le avem în vedere. În legătură cu acest aspect menționăm totuși că :

a) Unele adverbe, mai ales dintre cele moștenite, se întîlnesc numai în textele din secolul al XVI-lea sau de la începutul celui de al XVII-lea ; o parte dintre acestea au fost ulterior total abandonate : e cazul adverbelor *(a)cicea*, *aorea*, *atîtînd*, *ca* (relativ „cum", „cînd"), *camai*, *e*, *iuo (iu, io)*, *înde*, *neșchit (nișchit, nișchițel)*, *otrinde (utrinde)*, *prisne*, *rutes*, *vare* ; altele, cum ar fi : *ainte*, *lăuntru (lontru)*, *cătruo (cătru)*, *dinioară (dănăoară)*, *osebi (usebi)*, *tutindene*

[8] Deși în textele cercetate nu l-am întîlnit, iar DHLR II, p. 282, îl înregistrează numai cu valoare prepozițională, *protivă* trebuie să fi circulat și ca adverb, întocmai ca forma compusă *împotrivă*.

Scanned with OKEN Scanner

(tutindene) s-au păstrat numai în formele compuse, de obicei cu prepoziții, care circulau paralel cu formele simple încă din secolul al XVI-lea (cf. *înainte, înlăuntru, încătruo, odinioară, deosebi, pretutindene*).

b) O situație aparte prezintă adverbul *acum(a)*. Provenit ca și *acmu* din lat. *eccum modo* (însă cu deplasarea accentului pe *u*), el apare, spre deosebire de acesta, foarte rar în primele texte românești (cf. *supra*, s.v.), motiv pentru care PROCOPOVICI 1921, p. 165, consideră că e o formă dezvoltată după secolul al XVI-lea. Împotriva acestei păreri, IVĂNESCU 1948, p. 339—441, (vezi și IVĂNESCU 1959, p. 23—24), susține ideea — la care subscriem — că *acum(a)*, fiind un element muntenesc, frecvența lui mică în textele secolului al XVI-lea s-ar explica prin originea maramureșeană a celor mai multe dintre ele și prin influența pe care acestea au exercitat-o asupra textelor coresiene, impunîndu-le forma *acmu*, caracteristică pentru nordul Transilvaniei. În secolele următoare, *acum(a)* este înregistrat în textele din toate ariile lingvistice, reprezentînd, în unele scrieri muntenești din secolul al XVIII-lea, ca Pr. C. sau P. Ist., singura variantă folosită.

1.1.2. Adverbele simple formate în românește. Create prin procedeele general folosite pentru formarea cuvintelor noi — *compunere, derivare* (cu sufixe) și *schimbarea categoriei lexico-gramaticale* a unor cuvinte (conversiune) adverbele din această categorie alcătuiesc, încă în primele noastre scrieri, un grup mult mai numeros decît cel al adverbelor primare.

Din punct de vedere formal, avînd la bază, în general, cuvinte existente în limba română, adverbele formate prin compunere și derivare (care alcătuiesc partea cea mai însemnată a creațiilor adverbiale din limba veche) se disting de cele primare printr-o structură, în anumite limite, analizabilă.

1.1.2.1. *Compunerea.* Formarea adverbelor prin compunere este procedeul cel mai productiv în limba română veche, fapt care, pe plan diacronic, constituie o particularitate a acestei etape în evoluția clasei.

Ca și în latină, compunerea este în româna veche, și continuă să fie și azi, nu numai un mijloc de creare a unor unități noi, ci și, adesea, de întărire

Scanned with OKEN Scanner

formală a celor existente, variantele astfel rezultate înlocuind, de regulă, formele de bază, după ce o vreme au circulat alături de ele. Subliniem de asemenea faptul că, prin acest procedeu s-au format atît adverbe simple cît și locuțiuni adverbiale (analizate sub 1.2.), cu structuri de multe ori asemănătoare, distincția principală dintre cele două tipuri de unități constînd în sudarea elementelor componente, în primul caz, și păstrarea aspectului de îmbinări lexicale, în cel de al doilea. [9]

Foarte variate din punctul de vedere al alcătuirii morfologice, adverbele simple formate prin compunere au rezultat, în general, din aglutinarea unor grupări sintactice obișnuite în română (ca, de ex., substantive sau adverbe precedate de prepoziții, adjectiv + substantiv, adverb + verb etc.) cu diverse funcțiuni circumstanțiale. Fără îndoială însă, fenomenul a fost favorizat, în multe cazuri, și de modelele latinești, transmise limbii române odată cu adverbele moștenite.

Structura morfologică a compuselor adverbiale permite gruparea lor în *compuse exocentrice* — reprezentînd combinații de elemente neadverbiale — și *compuse endocentrice* — îmbinări în care cel puțin unul dintre termeni este adverb. [10]

1.1.2.1.1. *Compusele exocentrice* sînt reprezentate prin mai multe tipuri, în funcție de unitățile morfologice care intră în combinație; unele sînt foarte productive, alcătuind grupări bogat ilustrate (de pildă tipul a) sau, mai puțin, b)), altele sînt îmbinări mai mult sau mai puțin accidentale (cum sînt tipurile c), d), e)), înregistrînd chiar cîte o singură formație.

a) Prepoziție (+prepoziție) +nume (substantiv, adjectiv, pronume; uneori substantivul sau pronumele e precedat de *o* — articol nehotărît sau numeral). Formațiile de acest fel sînt foarte numeroase, grupînd aproximativ 70% din totalul compuselor adverbiale exocentrice înregistrate. Prepozițiile utilizate sînt : *a*, care realizează combinațiile cele mai sudate (probabil pentru că încă din secolul al XVI-lea această prepoziție pierduse

[9] Delimitarea celor două categorii de unități (mai ales cînd prezintă același tip structural) este însă, practic, dificilă și de aceea soluția adoptată în unele cazuri particulare poate fi discutabilă.

[10] Termenii sînt folosiți în accepția dată de BLOOMFIELD 1961.

Scanned with OKEN Scanner

o mare parte a funcţiilor sale primitive — vezi şi DHLR II, p. 400), *de*, *în* (*într-*) şi, rar, *cîte*, *la*, *pe*(*pre*) :

acasă (<*a* + *casă*) PO 116/8, UL 80/15, NL 12/27, P. Ist. 235/11.

ades(e) (le) (<*a*+*des*): *adesu tremite de băsăduia* CV 64/5 — cf. şi CV 144/1, V. Caz. 55/27 (*adesele pomeneşte*), CI 40/6.

afund „la fund" : *tina de afundu* PH 57^{v}v 3, 74^{r}v 7.

alături(a) CL 181/12, Pr. C. 104/21, 106/20, P. Ist. 286/9.

alocuri B 642^{r}/50.

amînă „la mînă, alături" PO 132/24, C_2 466 (ap. DHLR II, 252), CL 81/17 (*păştea caii ţiindu-i amîna*), UL 71/20, P. Ist. 320/20.

anevoie „greu" : *că anevoie va întra bogatul* NT 25^{r}/27 (în locuţiunea *cu anevoie*, vezi *infra*, 1.2.1.*e*).

anume „înadins"[11] — adverb final : *îl duseră pe Caracaş paşea anume la acel loc* CL 81/13 — cf. şi UL 71/30, PR. C. 62/20, NL 72/19 (*mergè anume, să dobîndească cetatea*), P. Ist 418/5.

asară SN 130/21.

avremi „rareori, din cînd în cînd" : *au dulceaţă puţină şi avremi* C_2 27/28.

cîteodată (<*cîte*+*o*+*dată*) „uneori" CL 192/26, P. Ist. 379/17, CI 95/29.

degrab(ă) (<*de*+*grabă*) UL 81/30, Alex. 85/23, NT 63^{v}/28, CL 197/12, NL 33/24, P. Ist. 246/2.

deloc (<*de*+*leac* — cf. BYCK 1950, p. 80 — 86) „nicidecum" : *délocu létopiseţă . . . nu să află* CL 42/17.

deodată (<*de*+*o*+*dată*) „în acelaşi timp", „deocamdată" : *au sosit străjile tătărăşti, deodată ca 300 oameni* CL 70/4 — cf. şi 161/20 ; *Asѧ şi Hristos deodată şiѧ ceriu şi pre pâmântъ . . .dĕistvuѧşte* V. Caz. 36/27 — cf. şi P. Ist. 333/18, CI 36/5, NL 40/30.

deolaltă „unul de la altul" Uricariul 48/1 (ap. FCLR I, 221).

deoparte „într-o parte, izolat" C_2 29/24, PH 14^{v}v 9, V. Caz. 4/18, CL 57/32, B 14^{v}/49, Iv. P. 78/3, Pr. C. 94/12.

[11] Nu avem în vedere aici pe *anume* explicativ, ca de exemplu în *acel om anume Tănase* SB 48/13, pe care, aşa cum am precizat — vezi cap. I, 3.1. — nu-l considerăm adverb, ci numai pe *anume* adverb final atestat cu această valoare începînd din secolul al XVII-lea.

Scanned with OKEN Scanner

departe CV 43/2, C_2 11/9, PO 58/20, CL 57/32, P. Ist. 450/30.

deplin „pe de-a-ntregul" PO 122/13, CL 58/12, V. Caz. 22/19, Pr. C. 98/14, NL 268/2 *(Pre unii... îi da platnici turcilor, iar nu dedeplin)*, CI 51/21.

des(ă)tul(ul): *destulŭ iaste acelora* C_2 40/21 — cf. și PH 30^{v} v 9, PO 115/4, CV 157/10, UL 73/10, D. Ps. 35/6, V. Caz. 365/25.

des(e)ară „seara" NL 32/17.

desîrg „îndată" PH CXLVII (ap. DHLR II, 260), V. Caz. 33/20, CL 59/29, NL 68/2.

devreme: *încă prea devreame iaste* PO 96/27 — cf. și CL 64/11.

încai(le)(a) *(<în+cai*, pluralul vechi al lui *cale)* „cel puțin, măcar": *încai pre această lume să ne sfiimŭ* C_2 108/33 — cf. și V. Caz. 9/21, Iv. P. 107/5, Pr. C. 112/9, CI 40/9, P. Ist. 234/9;

îndată UL 67/18, CL 44/5, V. Caz. 41/50, Iv. P. 93/18, NL 9/2, CI 46/8, Pr.C. 108/24, P. Ist. 280/36.

îndealalt *(<în+de+alalt)* „unul de la altul, reciproc" DVS 43/31.

îndemînă: *nu li-i îndemînă* UL 102/28 — cf. și CL 48/7, V. Caz. 457/28. P. Ist. 348/22.

întruna „împreună, la un loc": *aduna întruna toți banii* PO 167/12 — cf. și 142/26, C_2 342 (ap. DHLR II, p. 268), Iv. P. 117/14.

laolaltă *(la+alaltă* — cu dezvoltarea unei vocale între cele două elemente ale hiatului) ISN 96/10, M. Ec. 146/13.

prejur (atestat ca prepoziție, e de presupus că circula și cu valoarea de adverb, ca și formele *împrejur, dimprejur)* PO 239/5, 268/5, V. Caz. 430/29, CL 160/7 *(să arunce șanțuri pregiur sine)*, NL 73/6.

preună *(<pre+ună)* — foarte rar chiar în secolul al XVI-lea: *dzisъră ... cu ğinturile lōъ preunră* PH 64^{r}v^{s}

Multe dintre adverbele astfel formate au servit ulterior drept bază pentru alte construcții prepoziționale, adverbe simple (cf. *infra*, 1.1.2.1.2.*a)* sau locuțiuni (cf. *infra*, 1.2.1.*c)*.

Transformarea construcțiilor nominale (în special substantivale) prepoziționale în adverbe continuă, cum se poate remarca din examinarea adverbelor moștenite, un procedeu larg folosit în latina tîrzie și viabil și în celelalte limbi romanice. Productivitatea procedeului se

explică printr-o particularitate structurală a limbii, și anume prin faptul că, în calitate de circumstanțiale, construcțiile nominale prepoziționale fac parte din aceeași clasă de substituție cu adverbul (cf. *se duce* la școală ~ *se duce* **acolo**) ceea ce, în procesul de adverbializare a înlesnit aglutinarea prepoziției cu numele.

b) Adjectiv (pronominal) + substantiv:

astăzi *(astădi)* PO 64/15, C_2 74/15, CV 21/1—2, CL 58/6, V. Caz. 8/29, Iv. P. 89/14 — cf. și *astăzile* C_2 480/20.

astară „astă seară" PO 231/20, B 50v/39.

altădată V. Caz. 365/27, Prav. 66/17, ISN 87/14, CL 51/25, CI 227/1, NL 246/37.

alteori V. Caz. 52/25, CI 55/28, Pr. C. 5/23.

altfel Prav. 187/15.

uneori V. Caz. 52/24, UL 8/12, CI 55/27, Pr. C. 5/21, M. Ec. 15/8.

c) Articol nehotărît + substantiv:

odată „odinioară, în același timp, deodată": *cum dau nemții odată toți* CL 148/5 — cf. și UL 243/2, Pr. C. 50/19, NL 21/13 *(au fost ședzînd odată în divan)*, P. Ist. 359/29, CI 54/3.

d) Conjuncție + verb:

săva(i) *(<să+va* = comp. *cum-va, unde-va* etc., *infra* 1.1.2.1.2.; este etimologia dată de HASDEU 1879, p. 300; după ROSETTI 1968, p. 556, provine din lat. *și* + *volet)* „măcar": *rămîie cu noi fata săva numai 10 dzile* PO 81/6 — cf. și 157/7, V. Caz. 13/6 *(nice dănăoară nu mai dați săvai ō caprâ)*. În secolul al XVI-lea e atestat numai în textele ardelenești; în secolul al XVII-lea apare și în cele moldovenești, iar în textele din secolul al XVIII-lea, cel puțin în cele cercetate de noi, nu se mai întîlnește. Ca și *măcar*, apare în structura unor locuțiuni conjuncționale ca *savai să, savai de, savai că* — frecvente în secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

e) Prepoziție + prepoziție + prepoziție:

dedesubt PS 180/8, PO 28/19, Alex. 104/34, B 5r/8, Pr. C. 80/3.

1.1.2.1.2. *Compusele endocentrice* — mai numeroase decît cele exocentrice — sînt reprezentate, de asemenea, prin mai multe tipuri, în funcție de părțile de vorbire care, împreună cu un adverb, alcătuiesc unități adverbiale noi. Și în acest caz, randamentul este diferit.

Productive în limba veche sînt următoarele tipuri de construcţii :

a) Prepoziţie (+ prepoziţie) + adverb. Formaţiile de acest fel sînt numeroase (alcătuind aproximativ 60% dintre compusele endocentrice înregistrate), ca urmare a tendinţei moştenite din latină de acumulare a prepoziţiilor pe lîngă adverbe. Unele dintre unităţile astfel rezultate sînt de fapt supracompuse, adverbele care le servesc drept bază fiind, la rîndul lor, mai vechi compuse (de ex., *împreună* <*în*+*preună* (<*pre*+*ună*), *împrejur*[12], *dendată* etc.). Prepoziţiile utilizate sînt : *de*, *în*, (uneori cumulate sub forma contrasă *den*, *din*), *a* şi *p(r)e*.

aiave(a) (<*a*+v. sl. *javě*) C_2 47/19, CV 37/9, PH 42^r v 3, CL 68/2, V. Caz. 453/18, CI 61/5.

aidoma (<*a*+sl. *vidoma*) DVS 42/22.

atocma „la fel" : *fiindă amîndoi... atocma... de primejdie aproape* CL 179/6 — cf. şi 152/11, CI 43/27.

de(a)supra PO 261/8, V. Caz. 365/22, CL 146/7, P. Ist. 373/29, 529/35, CI 64/16.

decît adverb restrictiv „numai" (secolul al XVIII-lea) : *să nu să pice decît un ceas* CI 68/17 — cf. şi NL 46/19.

delung : *să nu petrec delung răutate* DPs 51/72.

demult C_2 30/13, UL 58/24 *(lucruri vechi şi de demult)*, V. Caz. 30/26, Iv. P. 111/30.

denafară *(dinafară)* CL 161/35, 80/26, NL 8/17.

denainte *(dinainte)* PO 189/3, 147/2, CI 41/9, Pr. C. 82/20.

denapoi *(dinapoi)* PO 113/22, B 12^v/52.

deneoace *(dincoace)* PO 109/22, C_2 364/4, CL 51/22, P. Ist. 227/8.

dendată : *n-au stătut... dendată* CL 59/17 — cf. şi 149/16.

denlăuntru *(dinlăuntru)* C_2 57/17, PO 28/14, NT 9^v/12 *(denlăuntru sînt lupi)*, UL 103/32, Alex. 101/17, Pr. C. 60/25.

[12] Întrucît, aşa cum s-a arătat sub 1.1.2.1.1.*a*, *prejur* şi *preună* sînt atestate în secolul al XVI-lea, este firesc ca supracompusele *împrejur* şi *împreună* să se fi format prin adjoncţiunea prepoziţiei *în* la adverbele existente şi nu, cum se considera de obicei, din substantivul *jur* precedat de prepoziţiile *în* şi *pre* (cf. FCLR I, p. 218; DEN s.v.), respectiv numeralul *ună*, precedat de aceleaşi prepoziţii (cf. FCLR I, 222).

Scanned with OKEN Scanner

deosebi „separat, aparte" PO 154/18, CL 58/28 *(și cum au sositu la tabăra lui, că era deosebi, au lovit)*, Iv. P. 77/14; CI 39/7 — cf. și *deosebit* Pr. C. 42/20.

deprejur PH 27^{v} v 8; *de(î)nprejur* PH 24^{v} v 14, CV 97/8.

depreună „împreună" PH 9^{v} v 3, PS 59/3, C_2 42/21, CL 105/34, NL 35/24.

dimpreună UL 81/20, Iv. P. 75/15, NL 24/9.

dincolo CL 51/22, 52/29.

dindărăt: *Iară dindărăt Ștefan Vodă cu oastea tocmită s-a lovitu* UL 100/15, Alex. 97/28.

împrejur *(împregiur)* PO 66/27, C_2 37/32, B 3^{r}/1, NL 41/28, P. Ist. 338/17.

împreună PS 310/3, C_2 20/18, CB II 123/10, V. Caz. 51/2, Iv. P. 104/19, Pr. C. 106/10, CI 53/6.

împrotivă *(împotrivă)* C_2 14/12, PO 68/6, UL 86/6, CL 48/37 *(împotrivă era acest lucru tocmelei)* B 14^{r}/45, NL 77/1, CI 40/5, P. Ist. 431/31.

înainte *(<în+ainte* — cf. ROSETTI 1968, p. 553; după DLRM, DEX, provine din lat. *in ab ante)* PO 112/2, PH 62^{v} v 7, C_2 42/38, Pr. C. 108/16, NL 4/8.

înapoi PO 59/21, PH 37^{v} v 11, Prav. 65/32, Pr. C. 60/25, CI 54/6.

încătruo *(încotro)* CT 15^{r}/5, CV 123/6, UL 85/35, CL 116/17, P. Ist. 232/1, NL 40/22.

încolo CT 37^{r}/7, CV 117/3, PO 175/8, P. Ist. 228/15.

îndelung: *eftină iaste și îndelungă răbdătoriu* C_2 50/21—22 — cf. și CT 160^{r}/15, CL 170/32, CI 43/28.

îndes(e)ară „seara": *îndeseară ... apropiară-se către elă ucenicii* C_2 259/1 — cf. și B 17^{r}/56, CL 166/17 *(pînă îndesară)*.

înlăuntru PO 118/11, UL 63/13, V. Caz. 430/20, Pr. C. 50/20.

întocma „la fel": *Întocmai amu deade înțelesu* C_2 24/3 — cf. și V. Caz. 27/5, Pr. C. 82/15.

p(r)ecum UL 66/28, Iv. P. 94/14, NL 47/13— Pr.C. 140/10.

precît: *socotim, precît în putință va fi* CI 39/11.

presus (în locuțiunea *mai presus)*: *mai presus de pŭtĕrn ōmĕnescâ le face* V. Caz. 32/19 — cf. și Iv. P. 111/18.

pretutindine(le)(a) C_2 13/3, PO 145/13, CV 51/11—12, UL 104/19, V. Caz. 3/10, CI 35/16.

Scanned with OKEN Scanner

Interesant de semnalat în legătură cu acest tip de compunere este că :

1) El are mai rar drept rezultat crearea de unităţi adverbiale noi (cum sînt, de ex., *înapoi*, *decît*, *deodată* *dincolo* etc., faţă de *apoi*, *cît*, *odată*, *încolo* etc.), adăugarea prepoziţiei reprezentînd, de cele mai multe ori, o modalitate de întărire a formelor mai vechi, care, în general, după un timp, încetează să mai circule : e cazul adverbelor primare *ainte*, *lăuntru*, *cătruo*, *tutindene*, *osebi*, *protivă* sau a compuselor *preună*, *prejur*, care, începînd din secolul al XVII, nu mai sînt atestate, cedînd definitiv locul variantelor prepoziţionale corespunzătoare *înainte*, *denainte*, *înlăuntru*, *(denlăuntru)*, *încătruo*, *pretutindene*, *deosebi*, *împotrivă* etc. [13]

2) Manifestîndu-se ca o tendinţă foarte puternică în limba veche, acumularea prepoziţiilor pe lîngă adverbe s-a soldat adesea cu apariţia mai multor variante — echivalente semantic — rezultînd din îmbinarea unui adverb cu diverse prepoziţii. Aşa sînt, de pildă : **depreună ~ împreună ~ dimpreună** (cf. *cu care depreună şi Moysăi au purces* CL 105/34 ; *cu oamenii împreună vieţuind* Iv. P. 104/17 ; *şi dimpreună cu dumneavoastră să pătimesc* Iv. P. 75/15), **înlăuntru ~ denlăuntru** (cf *sămtъ creştini ↑lontru* V. Caz. 430/20 ; *sădi dinlăuntru spini* Alex. 101/17) ; **deprejur ~ împrejur ~ dimprejur** etc., folosite în variaţie liberă în diferitele texte. Unele variante, ca, de pildă, *de demult*, *cu deodată*, *pe desupra*, *de-atocma* etc., realizate de asemenea printr-o nouă adjoncţiune prepoziţională, au statut de locuţiuni (vezi *infra*, 1.2.1.).

b) Adverb + verb. În general, formaţiile de acest fel sînt adverbe pronominale, rezultate din combinarea unui adverb (relativ-interogativ sau nehotărît) cu un element de compunere provenit dintr-o formă verbală. Întrucît atît seria adverbelor de bază cît şi a elementelor verbale care intră în aceste combinaţii sînt limitate la cîteva unităţi, adverbele astfel formate alcătuiesc o clasă închisă. Ar mai fi de adăugat în acest sens faptul că aproape toate combinaţiile posibile sînt atestate în textele vechi şi că, mai mult decît atît, o parte dintre formaţii,

[13] Este de presupus că formele prepoziţionale de tipul celor citate — atestate încă din primele texte, alături de formele neprepoziţionale — aveau atunci statut de locuţiuni, devenind adverbe simple abia în secolul al XVII-lea, prin ieşirea din uz a adverbelor de bază.

Scanned with OKEN Scanner

au ieșit ulterior din uz. După ordinea termenilor în combinație distingem două subtipuri :

— A d v e r b + v e r b. Elementul verbal este în toate construcțiile **-va** (<lat. *volet*, cf. LOMBARD 1938, p. 203) sau, într-un singur compus, **-ai** (pers. a II-a a vb. *velle*).

cînd(u)va — folosit astăzi exclusiv ca adverb temporal — este atestat în textele vechi numai ca semiadverb, cu sensul „poate, cumva", în construcții pozitive și, mai ales, negative (cf. CIOMPEC 1969, p. 204 — 205) : *↑lumĭ↑rĕdză ochii miei se nū cănduva adormь* PH 8ᵛ/4 ; cf. și 67ᵛ v 10, CV 104/11, PS 18/15, C_2 419/28, V. Caz. 453/22, NT 5ᵛ/27, P. Ist. 489/17.

cum(u)va „poate" : *să ne plîngemŭ mainte..., să nu cumva să plîngemŭ acolo* C_2 36/29 — cf. și CV 86/5, PO 8/5, PH 22ʳv 1, V. Caz. 10/29, CL 59/3, NT 7ʳ/23, Iv. P. 112/13, CI 154/15, P. Ist. 422/21.

cît(u)va : *Ieste ... o dumbravă de ține cîtva* CL 160/18, — cf. și 88/17, CI 240/9.

undeva : *de să va ascunde undeva* Prav. 66/28, — cf. și UL 80/15, CL 167/3, CI 65/14 (vezi și *altundeva* — sub d)).

cîndai e atestat în secolul al XVI-lea cu valoare dubitativă „poate, întîmplător" (în construcții pozitive sau negative) : *cîndu vorŭ ceti acicea cîndai doară se vorŭ putea derepta* C_2 3/11 — cf. și 4/11 ; în secolul al XVII-lea apare mai ales ca întăritor al negației în propoziții finale (cf. AVRAM 1960, p. 104 ; CIOMPEC 1969, p. 204—205) : *nu s-au apucat de scaun, ... cîndai să nu pață mai rău* UL 40/13 — cf. și V. Caz. 32/12, CL 168/10, Prav. 91/35, B 18ᵛ/9, CI 43/27, precum și cu valoare conjuncțională condițională (cf. DA s.v. ; AVRAM 1960, p. 192—193) ; în secolul al XVIII-lea *cîndai* iese din uz, probabil din cauza concurenței pe care i-o făcea *cîndva*, folosit, în general, în aceleași situații.

Unii cercetători (vezi DHLR I, p. 229 ; ROSETTI 1968, p. 252) au remarcat corespondența dintre procedeul compunerii cu *-va*, în românește, și *-do* (<alb. *duaj*, *dua* „a vrea"), în albaneză (comp. alb *kudo* „wo immer, wohin immer" ; *kurdo* „wann immer, irgend einmal"). DIMITRESCU 1974, p. 174, și DIMITRESCU 1978, p. 279, exclude posibilitatea influenței reciproce, în acest caz, între cele două limbi, considerînd că formele amintite se explică prin poligeneză, deși s-ar putea ca substratul traco-ilir să fi influențat ambele forme.

— V e r b (+ *-şi-* + *-te*) + a d v e r b. Elementul de origine verbală care precedă adverbul relativ-interogativ (sau nehotărît) poate fi : **fie** (<lat. *fiat*) ; **oare** sau **vare** (ambele explicabile din lat. *volet* — cf. PHILIPPIDE II, p. 625 ; LOMBARD 1938 p. 203—204) ; **ori** (<lat. **volis* sau **voles* — cf. ROSETTI 1968, p. 542 ; DIMITRESCU 1978, p. 280, îl explică din *oare*, care s-a redus la *ori*, prin dispariţia accentului în condiţii de fonetică sintactică). Unele forme conţin, între elementul verbal şi cel adverbial segmentul *-şi-* (considerat de unii cercetători de origine pronominală, demonstrativ — cf. BYCK 1964, p. 27—29 — sau reflexiv — cf. LOMBARD 1938, p. 206 — , de alţii, element adverbial — cf. DIMITRESCU 1978, p. 281), la care se poate adăuga *-te-* (a cărui origine este obscură — cf. TDRG s.v. *fiecare* ; FCLR I, p. 196).

Formaţiile de acest fel alcătuiesc serii paralele, în funcţie de elementul verbal :

fiecînd *(hiecînd)* „oricînd" : *avîndŭ prilej de oşti hiie cîndŭ crăia* CL 47/15 — cf. şi 61/18, Prav. 89^{v}/7, UL 176/6, **fiecum** *(hieşcum)* „oricum" CL XXIV 738, 740 (ap. DHLR II, p. 263), DVS 9/30, UL 95/18, Prav. 57/11 *(va sămăna aşea fieştecum)* ; **fieunde** „oriunde" : *hieunde vre hi* V. Caz. 436/5 — cf. şi UL 129/1.

oarecînd „altădată, cîndva" : *se nu orecîndu dzicъ draculъ* PH 8^{v} v 5—cf. şi C_2 440/32, CT 172^{r}/8 UL 64/5 ; **oarecît** „oricît" : *oarecît de multŭ* C_2 46/34 — cf. şi 328/30 ; **oare(ş)cum** „oricum, cumva" : *oare cum au chemat Adam toate jigăniile aşa li-e numele* PO 17/14 — cf. şi UL 81/37, Alex. 93/4, Prav. 79/24, CI 66/22, NL 270/10 *(ienicerii încă oarecum ţine în partea Sfedului)*, Pr. C. 44/12 ; **oarecumva** M. Ec. 71/8 ; **oareîncătruo** „oriunde" : *te voiu feri oare încătruo veri mearge* PO 95/14—15 ; **oareunde** „oriunde, undeva" *oareunde-lu ajunge, trînteaşte-l* C_2 78/30 — cf. şi PO 246/7.

varecît „oricît" : *vare catъ vōr cĕre, fi-va lōr de la tatalъ mĭeu* CT 39^{r}/2 — cf. şi C_2 207 (ap. DHLR II, 274) ; **vareunde** „oriunde, undeva" : *vareunde vom sosi, zi aceasta de mine* PO 66/2 — cf. şi C_2 447/23, NT 10^{v}/18.

oricînd „indiferent cînd, cîndva" : *oricînd o va găsi, atunci să o omoară* Prav. 98/5 — cf. şi UL 62/8, Pr. C. 94/9, CI 39/22 ; **oricît** „indiferent cît, cîtva" UL 184/12, CI 59/28, NL 263/33 *(oricît ai fi în cinste . . . bine este să-i slujeşti cu dreptate)* ; **oricum** „indiferent cum, cumva"

Scanned with OKEN Scanner

Prav. 87/1, CL 194/28, Pr. C. 60/1, CI 62/10, P. Ist. 433/20; **oriîncătruo** Prav. 106/2, CL 136/12; **oriunde** Prav. 103/28, CL 164/25, P. Ist. 451/21.

O particularitate a adverbelor de acest fel — păstrată și în limba populară actuală — este faptul că în combinație cu prepozițiile, folosite pentru a marca anumite raporturi spațiale sau temporale, ele pot fi descompuse, prin inserarea prepoziției. Cf., de ex., **ori** *pre* **unde-și** *agiungea cazacii* CLI 149/35—36.

Ca elemente de compunere, *fie*, *oare*, *vare* și *ori* sînt sinonime: ele se combină cu aceleași cuvinte realizînd construcții echivalente semantic. Diversele variante adverbiale astfel rezultate prezintă însă deosebiri în ce privește vechimea și circulația lor: formele cu *vare-*, rare chiar în textele secolului al XVI-lea, ies din uz în secolul al XVII-lea; cele cu *oare*, mai frecvente încă în primele texte, continuă să fie folosite în secolul al XVII-lea, dar nu mai sînt atestate în secolul al XVIII-lea, cu excepția lui *oare(ș)cum* — care s-a diferențiat ca sens de corespondentele *oricum* și *fie(ș)cum* (comp., de ex.: *asemănîndu-se oareșcum* (= în oarecare măsură) *și cu pravilele* Pr. C. 44/12 cu: *și le-au dat poruncă, oricum* (= în orice fel) *numai să străbată la locul acela* CL 194/28); formațiile cu *fie (hie)*, înregistrate încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, dar foarte rar, par a fi — ca și astăzi — regionalisme (apar în textele moldovenești); cele mai noi sînt variantele cu *ori* — atestate abia în secolul al XVII-lea — care cunosc însă de la început o răspîndire și o frecvență mai mare, în textele cercetate, decît cele cu *oare* și *fie*, înlocuindu-le, mai tîrziu, definitiv[14].

c) A d v e r b + a d v e r b. Este un tip de compunere destul de bine reprezentat, din care au rezultat, în general, adverbe pronominale.

așiderilea (*<ași* + v. sl./tako/ *žde* + *-re*) „de asemenea" — cuvînt de formație cărturărească, pătruns în limbă prin textele religioase: CV 152/10, C_2 40/33, PO 29/19, PH 55^{v}v 7, SB 45/10, V. Caz. 37/23, UL 90/2, NT 28^{r}/15, Iv. P. 105/26, NL 32/19, P. Ist. 263/18.

[14] Cu excepția lui *oarecum* — diferențiat semantic de *oricum* — variantele cu *oare* și *fie* sînt astăzi cuvinte învechite și regionale (cf. și FCLR I, p. 219).

Scanned with OKEN Scanner

iunde *(<iu(o) + unde)* „unde" TP. 148 (ap. DHLR II, 268).

mainte *(<mai + ainte* — cf. ROSETTI 1968, p. 553; DA — s.v. *înainte* îl explică din lat. *magis ante)* C_2 3/22, PO 5/5, UL 49/17, NT 9r/10, V. Caz. 7/18, CL 90/37.

nicicînd *(nicecînd)* „niciodată": *nice cînd noi iscoade n-am fost* PO 146/25 — cf. și 225/10.

nicicum *(nicecum, nececum)* „deloc, în nici un fel": *nece cum nu vreți cu moarte muri* PO 18/19 — cf. și NT 20r/6, CI 46/10, P. Ist. 292/2—3 — cf. și varianta mai nouă **nicidecum** (cu inserarea prepoziției *de)* Iv. P. 96/10, Pr. C. 80/13, SN 95/6.

niccodată V. Caz. 13/4, NT 9v/26, CL 58/38, Iv. P. 116/29, Pr. C. 60/4, P. Ist. 383/35, CI 53/7; **nice(o)dinioară** „niciodată": *n-ară fi mișeii în nevoie fiindu nici dinioară* C_2 42/22 — cf. și V. Caz. 16/12, CL 174/17, Pr. C. 60/16, CI 53/17.

numaidecît „îndată": *secă smochinul numaidecît* TN 27v/4 — cf. și Pr. C. 56/22, P. Ist. 296/1.

totodată „în același timp": *totodată cu acestea să scornisă un vivor* CL 154/27 — cf. și NL 246/13—14; cf. și varianta **totdeodată** *(<tot + deodată)*: *totdeodată și dîndu-să și plinindu-să* CI 36/78; **vreodată** *(<vre* — cu etimologie necunoscută, probabil din adverbul latinesc *vere* sau conjuncția *vel* — cf. FCLR I, p. 202, 224; ILR 1978 îl explică din *vel* <lat. *volere* — *+ odată)*: *de s-ar tîmpla vreodată* NL 243/8 — cf. și Pr. C. 56/21, CI 43/31, 51/2.

vre(o)dinioară *(<vre + dinioară* sau *odinioară)* „vreodată" C. Pr. (DHLR II, 275), Pr. C. 94/3, CI 60/26 *(vreodînăoară ... precopsala să poftească)*[15].

Celelalte tipuri de construcții endocentrice grupează un număr mic de formanți și reprezintă în general îmbinări „asintactice", neobișnuite în raport cu regulile sintactice ale limbii.

d) Adjectiv pronominal + adverb. Este un tip de compunere apărut mai tîrziu (probabil pe la sfîrșitul secolului al XVII-lea), în care prezența adjectivului

[15] Includerea lui *vreodată* și *vre(o)dinioară* în grupa compuselor formate din adverb + adverb se justifică mai mult etimologic; în limba română, *vre* este mai degrabă „un element de compunere", fără statut morfologic precis, compusele respective fiind, din această cauză, „semianalizabile" (cf. și FCLR I, p. 224).

Scanned with OKEN Scanner

nehotărît sau demonstrativ pe lîngă adverb s-ar explica prin analogie cu formațiile în care acesta determină un substantiv sau un pronume[16].

alaltăieri B 22^{v}/39.

altundeva P. Ist. 422/21.

e) Articol nehotărît + adverb

odinioară — formație neobișnuită, probabil sub influența construcției *odată*[17] — „odată, o singură dată, altădată" PO 281/11, Iv. P. 99/4 *(nici pedepsește, ca pre Ozan acela odinioară)*, P. Ist. 528/18, CI 44/14, 46/17.

f) Adverb (+ prepoziție + prepoziție) + numeral

totdeauna V. Caz. 37/12, CL 163/9, Pr. C. 126/4, Iv. P. 74/26, NL 18/22, P. Ist. 236/10, CI 33/14; **totuna**: *s-or face totuna* NL 98/29 — cf. și 108/15, CL 102/19, CI 60/34.

1.1.2.2. *Derivarea.* Adverbele derivate sînt exclusiv modale. Față de unitățile din aceeași clasă semantică, omonime cu adjectivele, (cf. *infra*, 1.1.2.3.1.), ele alcătuiesc subclasa adverbelor modale marcate: apar numai în contexte specifice (în limba veche, numai pe lîngă un centru verbal, în limba contemporană, și pe lîngă un centru adjectival sau adverbial — cf. cap. IV 1.1.1.2.), păstrîndu-și, deci, în toate situațiile calitatea de adverbe, pe cînd celelalte sînt ocurente și în sintagme nominale, devenind, în acest caz, adjective (cf. cap. I, 1.2.). Caracterizate prin existența în structura lor a unei mărci specifice, derivatele apar, așadar, ca manifestare a tendinței adverbelor de a se organiza gramatical.

Sufixele adverbiale folosite în secolele al XVI-lea — al XVIII-lea sînt *-este* și *-iș*.

1.1.2.2.1. -este (cu variantele *-easte*, *-iaste*, *-aste*)[18] — foarte productiv în perioada de care ne ocupăm — a realizat în limba română din combinarea sufixului adverbial *-e* — singurul dintre numeroasele sufixe latinești pe care româna l-a moștenit — și sufixul adjectival *-esc*. (Vezi pentru această explicație HANEȘ 1960, p. 141; ILR II, p. 280. Pentru alte explicații: MEYER LÜBKE

[16] Explicație dată de Mioara Avram (ap. FCLR I, p. 219).

[17] cf. COTEANU 1965, p. 767.

[18] Întrucît acest aspect nu ni se pare esențial aici, în lista de exemple toate derivatele sînt înregistrate cu varianta *-este*, indiferent de forma din text.

Scanned with OKEN Scanner

III, p. 686, BOURCIEZ 1946, p. 260, — care consideră că *-eşte* provine din sufixul adverbial latinesc — *isce*; GRAUR 1936, p. 84, — care îl explică din tracă.)

Admiţînd că *-eşte* a rezultat din *-esc* + *-e*, se subînţelege că *-e* a funcţionat ca sufix derivativ în perioada primitivă a limbii române, dar, în secolul al XVI-lea, el nu mai era viu şi, cu atît mai puţin, productiv. Faptul că în primele atestări *-eşte* funcţiona deja ca sufix constituit îl dovedesc cîteva derivate înregistrate în textele secolului al XVI-lea, ca : **viteşte** *(<vilă + -eşte)* „fără socoteală" : *amu ce scrie, viteşte-mi pare tremiţîndu fuglulu* CV 72/14 ; **căznăteşte** (<v. sl. *kazniţi* „a chinui, a pedepsi" + *-eşte)* „chinuit, în mod sălbatic" *Glose rom.*, p. 740 (ap. DHLR II, 256) ; **hlăpeşte** (<v.sl. *chlapŭ* sau *chlapŭscŭ* „om, bărbat" + *-eşte)* „bărbăteşte, sălbatic, pătimaş, pervers" *Glose rom.*, p. 740 (ap. DHLR II, 263) — pentru care nu sînt atestate, şi foarte probabil nici n-au existat în limbă, corespondente adjectivale în *-esc (*vitesc, *căznătesc, *hlăpesc)*.

Datorită corespondenţei care există în aproape toate cazurile, mai ales în secolul al XVI-lea, între derivatele în *-eşte* şi adjectivele în *-esc*, *-eşte* apare, cel puţin la început, ca varianta adverbială a sufixului adjectival. Între cele două tipuri de derivate există un paralelism funcţional care pune în evidenţă valoarea funcţională a indicelui *-eşte*.

Baza de derivaţie este :

— cel mai frecvent (şi întocmai ca la adjectivele corespunzătoare), un substantiv (de obicei la forma de singular) :

apostoleşte CB 338 (ap. DHLR II, 253), DVS 16^{v}/15 ; **arăpeşte** CI 63/1 ; **bărbăteşte** C_2 69/15, V. Caz. 367/4, CI 93/30 ; **bisericeşte** Iv. P. 97/27 ; **călugăreşte** DVS 14/13 ; **cîneşte** Alex. 86/1 ; **copilăreşte** P. Ist. 415/6 ; **creştineşte** CL 177/11 ; **curveşte** C_2 25/10 ; **domneşte** P. Ist. 378/29 ; **dumnezeieşte** C_2 158/20, V. Caz. 450/17—18 ; **elineşte** NL 26/34, CI 62/41 ; **evreieşte** CI 62/34, 63/1 ; **fireşte** Pr. C. 58/9, CI 110/19 ; **frăţeşte** C_2 335/17 ; **frînceşte** P. Ist. 341/33 ; **greceşte** CV 35/11, PO 2/4, NL 26/34 ; **hoţeşte** Pr. C. 142/5 ; **iudeieşte** C_2 507/9 ; **împărăteşte** C_2 326/19, P. Ist. 269/32, CI 144/12 ; **îngereşte** C_2 479/3 ; **înţelepţeşte** Iv. P. 96/27, CI 85/11 ; **laconeşte** CI 143/2 ; **latineşte** CV 151/1, UL 174/13, CI 63/1 ; **leşeşte** CL 41/17 ; **lumeşte** V. Caz. 450/17 ; **lupeşte** CI 96/6 ; **mireneşte** DVS 92/2 ; **muteşte** CI 245/12—13 ; **nebuneşte** PO 106/28, B 23^{r}/41, P. Ist. 386/25 ;

Scanned with OKEN Scanner

nemțește UL 174/12; **nuntește** PL 250^{r}/18; **omenește** C_2 163/25, Alex. 85/28, CI 257/9; **ovreiește** CT 190^{v}/16; **păgînește** C. Pr. 202 (ap. DHLR II, 271), V. Caz. 403/5; **pămîntește** Iv. P. 81/20; **pîrîșește** D.Ps. 141/5; **prietenește** P. Ist. 359/32; **proorocește** C_2 562/12; **rîmlenește** DVS 17^{r}/27; **rumânește** DVS 28/24, P. Ist. 258/26; **rusește** UL 83/15; **sărăcinește** (<*sărăcin* „apar") DVS 25^{v}/5; **sîrbește** PO 2/4; **slovenește** NL 26/35; **sufletește** C_2 43/15, V. Caz. 442/22, D. Ps. 120/18, Iv. P. 97/3; **țărinește** NL 276/35; **tirănește** CI 96/5, P. Ist. 459/19; **tîlhărește** DVS 38^{r}/20; **trupește** PL 269^{r}/13, C_2 54/2, V. Caz. 442/23, D. Ps. 120/19; **turcește** CL 74/20, NL 26/35; **ungurește** UL 62/33; **vitejește** DVS 71/6 P. Ist. 267/36, CI 93/29; **vitește** CV 72/14; **voinicește** DVS 12/17, 27^{r}/19; **vrăjmășește** P. Ist. 354/15; CI 95/38.

— mult mai rar, și numai începînd din secolul al XVII-ela, un adjectiv sau adverb — care nu permit derivarea cu *-esc*:

becisnicește NL 285/34—35; **blestemățește** P.Ist. 443/38; **călărește** (<*călare*): *călărește a da război* NL 48/7; **monarhicește**[19] CI 144/13; **nesimțitorește**: *pofta nesimțitorește tare pătrundea* CI 39/27; **sălbăticește** DVS 126^{v}/5; **silnicește** și **sobornicește** Mineiul 1776, 104[1] (ap. HANES 1960, 142); **ticăiește** (<*ticăit* „greoi", „sărman, nenorocit, vrednic de plîns" — cf. D A ms.) *Să pieie ticăiește/ Ca ceara ce să topește* D. Ps. 130/3 — cf. și 153/34, **ticăloșește** B177^{r}/12; **veșnicește** Cant. Hr (ap. HANEȘ 1960, p. 142).

Asemenea derivate, care în secolul al XIX-lea au devenit foarte numeroase, atestă consolidarea deplină și „emanciparea" sufixului.

De la derivatele în *-ește* avînd la bază un adjectiv în *-ic* s-a ajuns, printr-o falsă analiză — sprijinită și de existența derivatelor adjectivele cu sufixul *-icesc*, numeroase încă din secolul al XVII-lea (cf. CIOBANU 1959 b, p. 103) —, la constituirea unui sufix adverbial *-icește*, care a adevenit însă element derivativ autonom și productiv, concurîndu-l pe *-ește*, abia la începutul secolului al XIX-lea (cf. și HANEȘ 1969, p. 142).

[19] Optăm pentru explicarea derivatului din *monarhic* + *-ește* (și nu din *monarh* + *-icește*) întrucît la sfîrșitul secolului al XVII-lea — începutul celui de al XVIII-lea, cînd este atestat, sufixul *-icește* nu era constituit, iar pe de altă parte, adjectivele terminate în *-ic* erau destul de numeroase.

Scanned with OKEN Scanner

Sensul general al derivatelor în *-eşte* din limba veche — şi singurul în secolul al XVI-lea — este modal („în felul...", „în mod..."). De exemplu: *toate să le răbdămu* **barbăteaşte** C_2 69/15; *nu* **lumeşte**, *če* **dumnedzăaşte** *şi* **sufletĕşte** *să prâznuim* V. Caz. 450/17—18; *cu tirăniia să slujiia* **lupĕşte** CI 96/6.

Începînd din secolul al XVII-lea, adverbele de acest fel sînt folosite uneori (foarte rar) şi cu sensul de „în ce priveşte", funcţionînd ca circumstanţiale de relaţie (cf. şi cap. IV, 1.2.1.2.). De exemplu: *Nu vă prilăstireţi, niče vă ōrbiţi* **sufletĕşte** *şi* **trupĕste** V. Caz. 442/22—23.

O situaţie aparte prezintă derivatele de la substantive nume de popoare, care, în anumite contexte, dobîndesc valoare substantivală, „denumind" limba respectivă. De exemplu: *să ştie* **turcĕşte** CL 74/20.

1.1.2.2.2. -îş[20] (de origine obscură; Densusianu — ap. DHLR I, p. 264 — consideră posibilă o apropiere a sufixului adverbial românesc de cel din adverbul sîrbesc *čertveriš*) apare în structura unui număr restrîns de adverbe, dovedindu-se un sufix puţin productiv, deşi pare vechi în limbă.

Baza de derivaţie este, în majoritatea cazurilor, tot un s u b s t a n t i v, mai rar o altă parte de vorbire (adjectiv, adverb, verb):

costiş (<*coastă*) M. Ec. 118/12; (*den, de-a*) **cruciş** (<*cruce*) PH 12^r v 12 — cf. şi DVS 128^r/34, CI 184/18; (*în*) **curmeziş** (<**curmez* — comp. alb. *kurmez*, cf. DA s.v.) CV 24/6—7, M.Ec. 80/5; (*de*) **făţiş** (<*faţă*) PO 252/14—15, 159/7; (*pre, în, cu*) **furiş** (<*fur*) PO 138/11, PH 52^v v 5, CT 2^r/12, C_2 499/9, CL 154/6, NL 106/27, CI 168/10; (*în, de-a*) **lungiş** (<aj. *lung*) CI 179/23, 184/21; (*cu*) **mîlcomiş** (<adv. *molcom*) C_2 457/7, CI 256/2; **pituliş** (<vb. *pitula*) TB 286 (ap. DHLR II, 271); (*în*) **ponciş (pomciş)** (<aj. *ponc, ponci* — cf. CADE; ILRL, p. 123 îl trece printre cuvinte de origine necunoscută sau discutabilă) „pieziş", „împotrivă": *le stă* ↑ *pomciş* V. Caz. 8/23 — cf. şi Prav. 89/9, (*de-a*) **tiiş** (<probabil, vb. *ţine*) „corp la corp": *bătîndu-se de la o vrĕme dĕ ţiişu cu sîneţăle* CL 78/33 — cf. şi 163/29.

[20] Varianta *-iş* (după *r-*), din forme actuale ca *tiriş, chioriş* etc., nu este înregistrată în textele cercetate.

Scanned with OKEN Scanner

Interesant de semnalat este faptul că, de cele mai multe ori, derivatele în *-iș* se asociază cu o prepoziție (*cu*, *de*, *de-a*, *din*, *în*, *întru*, *pre*), formînd compuse cu caracter locuțional (uneori două sau trei variante), care apar, în general, în raport de variație liberă cu formele simple. Cf., de ex. : *roagă-te Tatălui din ceriu* **în furișu** CB II, 120/9 ; *fugindu* ... **cu furiș** la *Racoții* CL 193/24 ; *să apropiia* ... **pre furiș** CL 154/6 ; *să slobodzie* **furiș** *în Moldova* NL 106/27.

1.1.2.2.3. Combinîndu-se cu teme asemănătoare (în special substantivale) și avînd semnificații similare, *-ește* și *-iș* apar în general în raport de complementaritate (sînt extrem de rare situațiile în care un anumit substantiv se asociază cu ambele sufixe : cf. *hoțește — hoțiș*, *orbește — orbiș* — înregistrate în DEX, dar neîntîlnite în textele vechi cercetate). Distribuția lor nu poate fi însă circumscrisă nici semantic, nici morfologic, decît indirect și parțial, prin raportarea derivatelor în *-ește* la adjectivele în *-esc* : adverbele cu *-iș* nu au niciodată un asemenea corespondent ; așa se explică, probabil, productivitatea redusă a acestui sufix.

1.1.2.3. *Conversiunea.* Un număr considerabil de adverbe simple înregistrate în textele vechi provin din alte părți de vorbire prin conversiune, adică prin schimbarea categoriei lexico-gramaticale a acestora. Româna continuă astfel un procedeu larg folosit în latină [21], dezvoltîndu-l însă în mod propriu.

Morfologic, adverbele astfel obținute sînt, ca variante combinatorii, omonime cu una dintre formele cuvintelor din care provin și care devine invariabilă. Ca adverbe, formele respective sînt în general neanalizabile morfematic, căci diversele morfeme (de gen, număr, determinare etc.) din structura cuvîntului de bază își pierd semnificația, ele nemaiexprimînd opoziții gramaticale de tip paradigmatic. În puținele cazuri cînd adverbele păstrează o structură analizabilă (cf. *infra*, 1.1.2.3.3.), morfemele respective, omonime cu ale cuvîntului de bază, dobîndesc o altă semnificație.

[21] cf. ILR II, p. 198—199.

Scanned with OKEN Scanner

1.1.2.3.1. Adverbializarea adjectivelor reprezintă procedeul cel mai productiv. Cunoscut încă din latina clasică, el a dobîndit în limba română o extensiune mult mai mare decît în latină sau în celelalte limbi romanice, dezvoltînd în manieră proprie clasa adverbelor modale. Exceptînd adjectivele derivate cu *-esc* (cărora le corespund adverbele în *-este*) și adjectivul *bun* (al cărui echivalent adverbial este *bine*), orice adjectiv calificativ poate, în principiu, să fie folosit adverbial, restricțiile fiind numai de ordin semantic [22]. Este și motivul pentru care am considerat inutilă înregistrarea tuturor adverbelor astfel obținute, întîlnite în textele vechi, mărginindu-ne la ilustrarea fenomenului prin cîteva exemple.

Adverbele modale de acest fel sînt omonime cu forma de masculin singular (care rămîne invariabilă) a adjectivelor corespunzătoare; este un masculin non opozabil femininului, de fapt, un „neutru" — avînd în vedere faptul că adverbul nu cunoaște categoria de gen — omonim cu masculinul[23]. Cf., de pildă: *Năstăvi-te-vre* **ciudatu** PH 38r v 5; *cu urechile* **greu** *audziră* CV 104/9; *Părrăsiți... toate clevetele ca de* **nou** *născuți* CV 144/14; *să nu grăiește* **rău** *ca limbuții* CT 10r/7; *tare și* **lung** *rabdă* D Ps. 24/3; *mirosind mai* **frumos** *decît trandafirul* DVS 30/4—5; *o sărută* **dulce** Alex. 117/11; *au plătit* **scumpu** CL 188/24; *vrè să-i ție* **mai aspru** *decît în Moldova* NL 273/34; **vrăjmaș** *colții prin nări pătrunzînd* CI 98/24; *pre nări* **mai larg** *a sufla* CI 109/33; **mai înalt** *în aer să suia* CI 248/24; **lin** *și fără grijă viața-și petrecea* CI 228/9.

1.1.2.3.2. Adverbializarea participiilor — mult mai rară decît cea a adjectivelor — prezintă aceleași particularități. De exemplu: *Ca apa* **prelъnsъ** *cure* PH 48r v 8; *se fie totu omul currundu a audzi și* **amînatu**[24] *a grăi* CV 113/14; *carei sîntŭ ... de iubirea*

[22] vezi MIHAI 1963, p. 209, — care precizează că sînt incompatibile cu calitatea de adverb adjectivele care exprimă însușiri proprii obiectelor ca: numele de culori, de calități fizice, numele de popoare etc.

[23] cf. și POTTIER 1959, p. 274; NYROP V, p. 148, numește formele corespunzătoare din franceză „adjective neutre".

[24] Provenit din participiul verbului *a amîna* (cf. DHLR II, p. 311), adverbul are sensul de „negrabnic, tîrziu"; este rar atestat ca atare (COSTINESCU 1981, p. 36, precizează că în secolul al XVI-lea apare, numai în CV, de două ori).

Scanned with OKEN Scanner

de dulceață prinși, **apestitu**[25] *socotescŭ de unele ca acealea* C_2 544/7 ; *nu putea înțelege* **alesu** *dereptu voroava* CV 34/14 — cf. și CL 90/38, CI 37/34 (*ales* apare frecvent în construcția comparativă cu statut locuțional *mai ales* — cf. CL 102/24, CI 215/4) ; *a ogodi* **neopritŭ** *iaste* C_2 46/1 ; *au purces* **intinsŭ** CL 188/22 ; *i-au scris* **osăbit** P. Ist. 493/11 ; *s-au fost și rădicat* **desăvîrșit** Pr. C. 90/4 ; *Mai mult* **acoperit** *decît aieve grăiește* CI 61/5.

Este interesant de remarcat că formele negative ale unor participii au dobîndit, ca adverbe, sensuri noi, destul de îndepărtate de cele ale verbului respectiv, ceea ce le conferă calitatea de cuvinte autonome. De exemplu : *învață* **neapărat** (= neîncetat) CV 106/2 ; *iubitu-mi* **nespus** PH 43^{r} v^{8} ; *au dat* **nepărăsit** (=neîncetat) *în cazaci* CL 79/27 — cf. și CI 7/7 ; **negrești** *să aibă datorie* Pr. C. 100/6.

1.1.2.3.3. Adverbializarea substantivelor — procedeu productiv în latină — vizează, în limba română veche, un număr redus de cuvinte.

a) În primele noastre texte, fenomenul se limitează la cîteva substantive denumind unități de timp (părți ale zilei, zilele săptămînii, anotimpuri) — care sporesc astfel numărul adverbelor temporale. Frecvența relativ mare a acestor adverbe în texte atestă vechimea procedeului în limba română. Ele alcătuiesc însă o clasă închisă. Adverbializarea este marcată diferit de la o categorie de substantive la alta :

— *numele de anotimpuri* și *părți ale zilei* — cu excepția lui *dimineață* — prezintă ca adverbe o formă omonimă cu a substantivului articulat (la singular sau, mai rar, la plural), în acuzativ. De exemplu : *acolo mase* **noaptea** PO 94/14 ; **noaptea** și **dzua** *slujindu nădăiescu-se se vinie* CV 75/1 ; **Sara** *și* **demănrĕta**... *spuriu* PH 46^{r} v^{18} ; *să nu fie fŭga voastră* **ĭarna** CT 52^{v}/10 ; *Intră Dumnezeu către Arimeleh în somn* **noaptea** B 13^{v}/12 ; **dzua** *orbăcăiește, iară* **noaptea**... *purecele în prav zărește* CI 194/7—8, *bolnăvindu-se rău, au murit* **primăvara** P. Ist. 367/8.

Ca adverbe temporale[26], ele indică, în funcție de context, momentul acțiunii sau repetarea ei.

[25] Atestat, se pare, o singură dată (cf. și DHLR II, p. 253), adverbul provine din participiul verbului *a apesti* „a zăbovi, a întîrzia" și are sensul de „tîrziu".

[26] Pentru interpretarea acestor unități ca adverbe, cf. cap. I, 3.1.2.1.

— *numele zilelor săptămînii* și *dimineață* au ca adverbe o formă omonimă cu a substantivelor respective în cazul acuzativ cu sau fără articol. Cele două forme marchează opoziția semantică — gramaticală, menționată mai înainte în sensul că formele cu segmentele *-a*, și *-le* — care în structura acestor adverbe devin „particule adverbiale" [27] — exprimă iterativitatea pe cînd celelalte indică, în mod obișnuit, momentul, intervalul. Să se compare, de pildă: *učenicii fac ce nu se cade a face* **sîmbăta** CT 23r/18; *să se facă de trei ori pe săptămînă, adică* **lunea, miercurea și sîmbăta** Pr. C 48/3; **Dumineciile** . . . *să închideț prăvăliile* Iv.P. 96/19—20; *Veniamin* . . . **demineața** *mănîncă pradă și seara împarte dobînda* PO 175/24; cu: **Vineri** *dins de dimineață au început a bate* UL 84/23; *și la săptămîna,* **duminică** *în amiezi, au luat cetatea* P. Ist. 443/19; **demîneață** *sculați-vă și mergeți pre calea voastră* PO 60/5—6.

În cazul lui *dimineață*, opoziția dintre cele două forme nu e categorică: forma „articulată" este adesea sinonimă cu cea „nearticulată", indicînd, ca și aceasta, momentul acțiunii. Cf., de ex.: **Demîneața** *iară sculă-se Laban* PO 110/2; cf. și PH 3r v 28, NL 13/2, P. Ist. 439/25.

b) Începînd din secolul al XVII-lea, folosirea adverbială a substantivelor se extinde și asupra altor substantive (eterogene semantic) care, în anumite construcții, în relație cu anumite cuvinte, devin adverbe modale. În această situație substantivele prezintă, de obicei, forma nearticulată la singular. De exemplu: *au stătut* **cenușe** CL 185/4 — cf. și 133/11; *s-au pus* **șireag** *în rîndŭ* CL 152/33; *au stătut* **frunte** CL 150/12; *au plecat* **fuga** CL 177/6 — cf. și NL 78/19; *să stea* **față** NL 90/13; *vino* **salt**, *că de vei veni cu greotate, va prinde veste* P. Ist. 264/9; *cazacii îi purta tot* **vîrtej** NL 236/34.

Se poate observa că aceste adverbe [28] rezultă din construcții substantivale prepoziționale (prin omisiunea conectivului), în general, comparative[29], ceea ce explică, pe de o parte, restricțiile selecționale (combinațiile acceptate de fiecare în parte sînt

[27] Pentru detalii privind această interpretare, cf. cap. III, 1.1.2.B.
[28] Pentru această interpretare, vezi cap. I, 3.1.2.1.
[29] cf. și IORDAN 1956, p. 471; GRAMATICA 1963, I, p. 302.

Scanned with OKEN Scanner

extrem de limitate și de aceea îmbinările prezintă un mare grad de coeziune semantico-sintactică — trăsătură care în evoluția ulterioară s-a accentuat, încît în limba actuală construcțiile cu asemenea adverbe au, de cele mai multe ori, caracter de „expresii", mai mult sau mai puțin fixate), iar pe de altă parte, marea lor expresivitate, datorită căreia construcțiile în care apar dobîndesc un fel de valoare superlativă. Firește, procedeul fiind nou în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea și relativ sărac ilustrat, trăsăturile menționate nu erau încă ferm conturate.

Spre deosebire de adverbele din seria a), acestea, datorită modului de formare, alcătuiesc o clasă cu un mare grad de deschidere, procedeul proliferînd în special în limbajul popular și în stilul beletristic.

1.1.2.3.4. Adverbializarea altor părți de vorbire (verb, pronume, numeral) este cu totul sporadică, vizînd doar cîteva cuvinte izolate, și anume:

a) cîteva gerunzii, care, ca adverbe, au dezvoltat sensuri deosebite: **curînd** (de la vb. *a cure* „a curge, a alerga") atestat încă din primele texte ca adverb temporal: *ranele tale* **curîndu-se** *vorŭ vindeca* C_2 52/3 — cf. și PH 30^v v 20, NL 112/17 etc.; **alegîndu** (de la vb. *a alege*), înregistrat destul de rar în secolul al XVI-lea ca adverb (semiadverb) restrictiv „numai, decît" sau cumulativ „în plus, pe lîngă aceasta" [30] în construcția complementului de excepție și a complementului cumulativ: *Nu se cade în postul mare să facă pomentea morților* **alegînd** (=decît) *sîmbăta și dumeneca* PL 207^v/5; *să nu zică cineva că are folosu de la avuție...* **Alegîndu,** *folosu va avea cela ce-șu va da avuție în mîna săracilorŭ* C_2 53/22; *să va naște Dumnedzău cu trupъ omenescъ* **alegîndъ** *fără de păcate* V. Caz. 462/8 — cf. și 474/12—13, CL 132/5; **trecînd** (de la vb. *a trece*), atestat rar și numai în secolul al XVI-lea ca adverb (semiadverb) restrictiv „decît, exceptînd" [31], în construcția comple-

[30] cf. și DHLR II, p. 252; pentru detalii, vezi FRÂNCU 1973, p. 8—9, care precizează că utilizarea adverbului *alegînd* (ca și a locuțiunii prepoziționale *alegînd de*) în construcția circumstanțialelor de excepție și cumulative reprezintă o inovație a limbii române vechi, întrucît nu se întîlnește decît în dacoromână și nu și în dialectele din sudul Dunării.

[31] cf. și DHLR II, p. 274; FRÂNCU 1973, p. 9—10, care consideră construcția cu adverbul *trecînd* (sau cu locuțiunea prepozițională *trecînd de*) drept „o inovație sporadică proprie numai literaturii bisericești din secolul al XVI-lea".

Scanned with OKEN Scanner

mentului de excepție: *Că cine e Dumnedzeu* **trecăndu** (=decît) *Domnul? sau cine e Dumnedzeu* **trecăndu** *zeulu nostru?* PS 28/3—4; *nemică se veaghie ei,* **trecîndu** *se ferescă-și sinre* CV 31/9.

b) **poate** (de la pers. III sg. ind. prez. a vb. *a putea*) atestat — în secolul al XVIII-lea — ca adverb modal „probabil, posibil": *Si* **poate** *ave și pizmă* NL 112/25 — cf. și 111/14, Pr. C. 58/6.

c) cîteva pronume: **ce**, cu diferite valori cauzal-interogativ „de ce" (izolat, probabil, din locuțiunea adverbială *pentru ce, derept ce*): **ce** *te laudzi...?* PH 44^{r}v^{3}; **Ce** *aceasta cugetați?* C_2 55/5 — cf. și V. Caz. 463/21, Alex. 105/9, CL 102/29, CI 79/26; relativ de timp „cînd" (cu prepoziția *pînă*): *bani n-au strînsu pînă* **ce** *s-au plătit datoriile* P. Ist. 353/12; intensiv, în context intonațional exclamativ: **Ce** *fără cale, omu logofătul.* CL 136/36 — cf. și 144/19, **ce** *să înmulțiră* D. Ps. 14/1: **ceva(și)** „puțin, cît de puțin": *nici de ... suspinurile păsăruicăi* **cevași** *milostivindu-să* CI 255/1; **oarece** „în oarecare măsură": *au mai răsuflat* **oarece** NL 240/1: *să rădica* **oarece** *mai sus* CL 166/12, — cf. și CI 124/9, P. Ist. 298/19.

d) numeralul **una**: *ne vezi* **una** *sîntem către Dumnezeu* DVS 56/23.

1.1.2.3.5. Trecerea în revistă a adverbelor (simple) create în limba română, atestate în textele din secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, relevă o serie de particularități ale acestora în limba veche.

1) De la bun început se remarcă numărul mare al acestor adverbe — întrecînd cu mult pe cel al adverbelor primare, mai ales pe cel al împrumuturilor — și varietatea lor: ele ilustrează toate cele trei mijloace principale de îmbogățire a vocabularului (derivare, compunere, conversiune), iar în cadrul lor o multitudine de procedee, dintre care unele sînt vechi în limbă (anterioare secolului al XVI-lea) altele s-au constituit, evident, în perioada cercetată; considerate însă în ansamblu, se poate afirma că diversele procedee de formare a adverbelor s-au creat, cu puține excepții, pînă în secolul al XVIII-lea, evoluția ulterioară limitîndu-se, în general, la dezvoltarea sau diminuarea productivității unora dintre ele ori la adăugarea sau înlocuirea unor formante.

Scanned with OKEN Scanner

2) Pe primul loc între mijloacele de formare a adverbelor, atît sub aspectul cantității cît și al varietății cuvintelor (adverbe de timp, de loc, de mod) se situează, în limba veche, *compunerea*. Este o particularitate a adverbelor în această perioadă de evoluție, iar pe un plan mai general, a acestei părți de vorbire în raport cu alte clase de cuvinte autosemantice (substantiv, adjectiv, verb) [32].

Între tipurile de compunere, cel mai bine reprezentate — procedeele fiind vechi, moștenite din latină — sînt construcțiile prepoziționale substantivale (fapt explicabil, între altele, și prin echivalența sintactică a acestora, în calitate de circumstanțiale, cu adverbele) și construcțiile prepoziționale adverbiale (ca urmare a tendinței marcate de acumulare a prepozițiilor pe lîngă adverbe). Din primul tip au rezultat u n i t ă ț i n o i, din al doilea, de cele mai multe ori, f o r m e a d v e r b i a l e n o i, care, în general, le-au înlocuit pe cele ce le-au servit drept bază.

3) *Derivarea* — realizată cu sufixele *-iș* și *-ește* — contribuie la îmbogățirea clasei adverbelor m o d a l e, apărînd ca manifestare a tendinței acestor adverbe de a se organiza gramatical. Considerate global, derivatele atestate în textele cercetate întrunesc un număr relativ mare de unități, dar cele două sufixe sînt inegale ca randament: *-iș* — deși, probabil, vechi în limbă — este înregistrat într-un număr restrîns de formații, aproape toate atestate încă în primele texte; în schimb *-ește* — creație a limbii române, destul de tîrzie, se pare — este foarte productiv în epocă, așa cum reiese nu numai din numărul sporit de asemenea derivate întîlnite în textele din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, ci și din lărgirea bazei de derivație a sufixului.

4) *Conversiunea* reprezintă, de asemenea, o sursă importantă de îmbogățire a inventarului adverbial, în special a clasei modalelor, româna continuînd în acest sens o metodă larg folosită în latină, pe care o dezvoltă însă în manieră proprie.

[32] cf. HRISTEA 1968, p. 21, care, avînd în vedere sistemul limbii în ansamblu, precizează, pe bună dreptate, că pe primul loc între mijloacele de îmbogățire a vocabularului se află derivarea cu sufixe, apoi compunerea și conversiunea.

Scanned with OKEN Scanner

Procedeul cel mai productiv — și care, comparativ cu latina sau cu celelalte limbi romanice, a dobîndit o extensiune mai mare în română — constă în adverbializarea adjectivelor și, prin analogie, a participiilor; restricțiile sînt, exceptînd derivatele adjectivale în *-esc*, aproape exclusiv de natură semantică.

Adverbializarea substantivelor, care în secolul al XVI-lea vizează substantive denumind unități de timp, folosite sistematic ca adverbe temporale (*noaptea*, *vara*, *sîmbătă* etc.), se extinde, începînd din secolul al XVII-lea, și asupra altor substantive (eterogene semantic) care, în anumite contexte — foarte restrînse și diferite de la o unitate la alta — devin adverbe modale, de obicei, cu o valoare expresivă deosebită. Este motivul pentru care, în evoluția ulterioară, procedeul s-a dezvoltat foarte mult, fiind utilizat în special în limbajul afectiv.

1.2. Locuțiunile adverbiale

În sistemul adverbial, locuțiunile reprezintă grupa unităților perifrastice, opuse, prin această trăsătură formală, adverbelor simple.

Inventarul locuțiunilor adverbiale din limba veche a fost alcătuit pe baza trăsăturilor caracteristice, enunțate în cap. I, cf. 3.3.3. Avînd în vedere totuși dificultățile întîmpinate practic în stabilirea caracterului locuțional al unei îmbinări de cuvinte, dificultăți discutate în capitolul amintit (cf. și 3.3.2.), acest inventar nu are pretenția de a fi complet [33]; el cuprinde numai construcțiile cu statut clar de locuțiune, fiind deci susceptibil de eventuale completări.

De fapt, ceea ce am urmărit în primul rînd a fost să punem în evidență tipurile structurale ale locuțiunilor adverbiale atestate în limba veche, particularitățile și productivitatea lor, aspecte pe baza cărora se poate studia evoluția sistematică a acestei categorii de unități adverbiale.

În conformitate cu scopul enunțat, locuțiunile adverbiale înregistrate — foarte numeroase și variate — au fost

[33] Din acest punct de vedere ni se pare semnificativă constatarea că „nici pentru română, nici pentru altă limbă, mulțimea locuțiunilor nu poate fi inventariată" (cf. STATI 1967, p. 57).

Scanned with OKEN Scanner

grupate pe baza structurii lor în *construcţii simple* (prepoziţionale) şi *construcţii complexe*, fiecare dintre aceste două grupe fiind reprezentate prin mai multe serii (subgrupe) în funcţie de apartenenţa morfologică a componentelor.

1.2.1. Construcţiile simple prepoziţionale sînt alcătuite dintr-un cuvînt de bază, autosemantic (substantiv, pronume, adverb) precedat de 1—3 prepoziţii. E tipul de structură cel mai bine reprezentat nu numai prin construcţii locuţionale, ci, cum s-a putut constata, şi prin adverbe simple formate prin compunere. De altfel, ceea ce caracterizează, între altele, locuţiunile de acest tip, faţă de cele cu structură complexă, este posibilitatea transformării lor, în timp, în adverbe simple, prin aglutinarea componentelor: pentru multe dintre construcţiile de felul acesta, statutul de locuţiune este (sau a fost) o etapă tranzitorie între îmbinarea liberă şi adverbul simplu.

Specific pentru limba veche este faptul — relevat şi mai înainte (cf. *supra*, 1.1.2.1.2.*a*) — că un anumit element de bază se poate combina adesea cu diferite prepoziţii, uneori cumulate, formînd variante — echivalente semantic şi ocurente în variaţie liberă, uneori în acelaşi text — ale unei locuţiuni. Este o trăsătură care demonstrează că locuţiunile respective se aflau în stadiul incipient al formării lor; urmărind listele de mai jos se poate observa că, în evoluţia ulterioară, limba a selectat, în majoritatea cazurilor, numai una dintre construcţiile sinonime, abandonîndu-le pe celelalte; mai rar, variantele au devenit, prin diferenţiere semantică, invariante.

Avînd în vedere cuvîntul de bază (de care s-a ţinut seama şi în înşirarea alfabetică a unităţilor), distingem următoarele serii:

a) prepoziţie + substantiv

în(tr)-alean(ul) [34] „împotrivă": *multe într-aleanu se facu* CV 75/9; cf. şi 84/2—3, PO 34/20, 73/11; **de(-a) alean(ul)** — acelaşi sens — PO 178/26, TP (ap. DHLR II, p. 259).

cu amăruntul Pr. C. 60/12; **de-amănuntul** CL 175/31; **pre amănunt(ul)** C_2 312/5; CI 28/13, P. Ist. 289/38 — toate cu sensul „în detaliu".

[34] *Alean* provine din magh. *ellen* „contra" (cf. DA s.v.); GHEŢIE — MAREŞ 1974, p. 258—259, precizează că locuţiunea se întîlneşte în secolul al XVI-lea numai în Banat-Hunedoara şi că cele două atestări pe care le-au găsit în documente munteneşti sînt probabil o infiltraţie nemunteneacă.

Scanned with OKEN Scanner

de biu „destul" — format pe baza lui *biu* (reg.) „bogat, abundent" (<magh. *böv* — cf. DHLR II , p. 259): *şi băsădui de biu la zori* CV 16/14.

cu cale „firesc": *ce ar fi ... mai cu cale ... aceia să aleagă* CI 39/19 — cf. şi CL 89/36, Iv. P. 101/29.

în clipă „îndată": *în clipă să covîrşiia* CI 35/23 — cf. şi *în clipală* CI 29/12—13.

în(tru) cumplit(ul) „pînă la capăt, pentru totdeauna": *muta-l-va pînră↑cumplitulь* PH 50^{r}v 17 — cf. şi 44^{r}v 7; *dracului scădzura armele în cumplit* PS 12/7; **la cumplit** acelaşi sens: *întoarce faţa sa se nu vadză pără la cumplit* PS 15/6.

a dereapta (stînga) C_2 2/26—27; **în a dereapta (stînga)** PO 46/12—13 CL 153/10; **în dereapta (stînga)** C_2 71/8, B. 17^{r}/23; **de-a dereapta (stînga)** CV 157/1, PO 46/13—14, V. Caz. 49/26; **den a dereapta (stînga)** CL 53/17—18; **pre dereapta (stînga)** PO 80/20 — toate cu sensul „în dreapta, în stînga".

în(tru) deşert „zadarnic" CV 128/3, C_2 52/24, PH 33^{r} v6, PO 244/16, Iv. P. 117/23, CI 92/17, P. Ist 285/20; **cu deşert** PH 1^{v} v 9; **den deşert** PH 51^{r} v 10 — toate cu acelaşi sens.

de-a direptul: *să lovască de-a direptul la Roman* CL 164/21—22; **di direptul** UL 104/11.

de faţă: *de faţă n-au fost* CI 34/11— cf. şi Alex. 96/11, CL 144/1 , Pr. C. 66/10, P. Ist. 394/4; **în faţă** „făţiş": *Lupul în faţă... v-au grăit* CI 91/12 — cf. şi 91/9.

de-a firea [35] „într-adevăr": *audziiu de-a firea cum aceasta zicea* PO 128/16 — cf. şi 37/33, 130/11, 144/6.

în frunte: *era în frunte la harţu* CL 188/36.

în grabă „repede" CI 57/6, NL 54/16, Pr. C. 104/8.

făr(ă) de greş „neapărat": *fără de greş va veni* V. Caz. 22/17; **fără greş** — acelaşi sens: *sfîrşitul... fără greş vor aduce* CI 210/16 — cf. şi 40—12.

în laturi „deoparte": *puse şapte ori în laturi* PO 69/13— cf. şi CL 195/30, NT 18^{v}/17, NL 106/12 *(care curuţ îl găsise în laturi)*, P. Ist. 347/27; **pre de laturi** (acelaşi sens) PL 242^{v}/6.

în loc „imediat": *în loc au început a slăbi* CL 62/4 — cf. şi NL 82/6, CI 256/34; **pre loc** (acelaşi sens) P. Ist. 404/8; **la loc** „unde sau cum era înainte": *să o împreune la loc*

[35] *Firea* este infinitivul lung al vb. *a fi* (cf. ROSETTI 1968, p. 150).

Scanned with OKEN Scanner

CL 154/34; **la un loc** „împreună": *au mărsu cu toții la un locu și îndată au stătut la sfatu* CL 104/31 — cf. și UL 62/21, Pr. C. 80/22, NL 49/27.

de năprasnă[36] „deodată, îndată, pe neașteptate": *străluci luminră multă de năpraznă spre menre* CV 38/29 — cf. și 97/2, PH 56r v 2, CT 54v/11, DVS 39/14, V. Caz. 443/20, CI 36/2.

(de) cu noapte „noaptea, din timpul nopții": *Au priceput tătarii încă de cu noapte răsipa oștii* CL 74/35.

de obște „deopotrivă": *să arătăm la toți de obște* Pr.C. 42/20 — cf. și Iv. P. 76/16, CI 218/12.

în podoabă „asemenea" C. Pr. 34, 40 (ap. DHLR II, p. 266).

(de) cu primăvara „ de primăvara": *de cu primăvară, ... o păsăruică mititeluță cuibul a-și face ... se tîmplă* CI 253/1.

de pripă „îndată": *de pripă ... mîntuii pe voi* C_2 267/24 — cf. și PO 291/4; **în pripă** (același sens): *și paserili văzduhului în pripă se adunară* CI 36/9.

cu putință „posibil" Prav. 103/10, Iv. P. 92/2.

p(r)e rînd: *și alalte pre rînd să le puie* C. Lit. 6r/8 — 9; *au purces... pre rînd* NL 53/21 — cf. și UL 67/19. **într-un** rînd „odată": *i-au trimis pe Ștefan ... într-un rîndŭ, poruncindu-i să șadză mîlcom* CL 135/18.

fără s(e)amă „peste măsură" PO 53/22, Alex 82/23 *(mulți fără samă)*; **prespre samă** (același sens) TM 228, C. Pr. 200 (ap. DHLR II, p. 272).

(de) cu s(e)ară(ș)[37] „seara de seara": *să se postească puținel de cu searăș* C. Lit. 1r/9—10; *au încălecat dă cu seară* P. Ist. 451/13 — cf. și CL 161/2.

cu sila „forțat" NL 21/7—8, Pr. C. 72/26; **cu de-(a) sila** CL 194/14, NL 65/26 *(lua femeile ... cu de sîla)*; **în silă**: *luînd băieții oamenilor în silă* CL 120/15— cf. și 84/34 — ambele cu același sens.

pe strîmbătate: *l-au pîrît pe strîmbătate* NL 66/19 — cf. și Pr. C. 64/15.

[36] Este de remarcat aria largă de răspîndire, în limba veche, a acestei locuțiuni, astăzi învechită (cf. DA) și regională, muntenească (cf. SDLR).

[37] MAREȘ 1969, p. 88, presupune că locuțiunea s-a format după construcția din v.sl. *съ вечера* „cu înserarea" care apare uneori în originalul slavon. Locuțiunea apare însă și în textele originale (vezi exemplele). Mai mult decît atît, același tip de construcție îl regăsim și la alte locuțiuni temporale, cu semnificație asemănătoare — vezi *de cu noapte, (de) cu primăvară, (de) cu vară.*

Scanned with OKEN Scanner

în taină : *Chemă amu în taină vîlsvii Irodŭ* C_2 502/36 ; cf. și P. Ist. 351/10, CI 220/14, NL 36/12 ; **p(r)e taină** : *s-au dus pre taină iar la Tarigrad* NL 35/18 — cf. și P. Ist. 260—261 — ambele cu același sens „în secret".

în urmă „apoi" : *în urmă după trecerea vremii să stăpînească* Pr. C. 134/20 — cf. și NL 10/20, P. Ist. 301/6 ; **p(r)e urmă** — același sens : B 24^v/35, Prav. 75/13, NL 8/20, CI 36/21, P. Ist. 241/26 ; **la urmă** „apoi, la sfîrșit" : NL 52/35, Pr. C. 136/14.

de-a valoma „de-a valma" : *de-a valoma cu ienicerii ... au datŭ năvală* CL 74/14 — cf. și CI 46/18.

(de) cu vară „de vara" : *de cu vară ... grăunceane culesése* CI 252/23

în veac (vecie) PH 42^r v 20, C_2 27/26 ; **în veci** CV 36/5, V. Caz. 34/3, Iv. P. 118/3, CL 199/39.

în vileag [38] „în public" : *să se facă în vileag* Pr. C. 148/18 — cf. și P. Ist. 492/4.

cu vreme „devreme" : *mai cu vreme ... au stătut cu mare cheltuială* NL 52/29 — cf. și P. Ist. 465/26 ; **din vreme** ISN 95/16 ; **în vreme** CT. EL. Luca 35 (ap. DHLR II, p. 266).

Este de observat că, în majoritatea cazurilor, componentul substantival din locuțiunile adverbiale urmează regimul obișnuit impus de diversele prepoziții : el este articulat sau nu după *cu* (o anumită locuțiune selectînd, în general, numai una dintre forme, care devine fixă — cf. *cu amăruntul*, dar *cu cale*), este totdeauna articulat după *de-a* — prepoziție specifică locuțiunilor adverbiale — și nearticulat în toate celelalte situații — cu excepția construcțiilor *(pre)amărunt(ul)*, *în(tru) cumplit(ul)*, *în(tr)-alean(ul)*, în care substantivul are formă ezitantă, și a locuțiunilor formate pe baza lui *dreapta, stînga*, care apar numai în această formă.

b) prepoziție + pronume (demonstrativ sau interogativ)

Cu excepția construcțiilor cu prepoziția *după* — care au valoare temporală — toate celelalte locuțiuni din această serie au valoare finală sau cauzală, în funcție de context.

de aceaia (acea) C_2 40/12, CB II 229/18, V. Caz. 38/23, P. Ist. 228/3 ; **derept(u) aceaia (acea)** C_2 54/2, PO 41/9, SB 45/10, CB II 124/12, V. Caz. 29/16, Pr. C. 90/19 ;

[38] *vileag* (<magh. *világ*) este atestat numai în locuțiune.

Scanned with OKEN Scanner

pentru aceaia, (acea, acie) C_2 47/33, PH 39^r v 3, PO 45/8, V. Caz 5/3, Pr. C. 42/17, NL 65/30; **după aceaia** (acea, acie) „apoi" PO 42/2, SB 47/3, V. Caz. 3/17, CL 55/18, Iv. P. 108/29, Pr. C. 56/2, NL 21/1, CI 40/16, P. Ist. 228/27. **de aceasta** C_2 14/5, SB 45/28; **derept(u) aceasta** PO 60/24, C_2 25/12; **pentru aceasta** V. Caz. 36/18, Iv. P. 72/23, NL 3/16; **după aceasta** „apoi" C_2 42/29, PO 75/1, Iv. P. 83/15, P. Ist. 333/4.

Echivalente ca valoare și construite cu aceleași prepoziții, locuțiunile formate pe baza lui *aceea* sînt mai frecvente decît cele formate pe baza lui *aceasta*.

de ce — interogativ — Alex. 111/31, NL 49/38, P. Ist. 407/1; **derept(t) ce** (?) CV 41/8, PO 98/19; **pentru ce** (?) PO 45/4, NT 11^r/31, V. Caz. 53/22, NL 11/27; **că ce** (**căci**) „de ce?" — format din conjuncția *că* + *ce* cauzal: *că ce mă uitași* (?) PH 36^r v 10 — cf. și PO 155/24, Alex. 97/20, D. Ps. 26/29, CL 133/22. P. Ist. 364/28 *(Iar hanul ... i-au scris o carte, zicîndu-i, decă i-au tribuit ajutor, căci n-au venit la dînsul)*.

dereptu carile „de ce?": *dereptu carile dzeulъ ↑pieseși-ne* (?) PH 63^v v 1 — cf. și **derept ce carile** — rezultat din contaminarea lui *derep(t) ce* cu *derept carile* — PH 7^v v 5 — ambele formații foarte rare.

de fiete „în zadar, degeaba": *nu va lăsa Domnul nevinovat pre acela, cine numele lui de fiete-l ia* PO 244/18 — cf. și CC_1 432, TP 150 (ap. DHLR II, p. 259). Formată, probabil, pe baza pronumelui nehotărît *fietece, fiece* [39], locuțiunea, atestată foarte rar, are o situație aparte în cadrul acestei grupe, atît ca tip structural cît și ca semnificație.

c) prepoziție + adverb

Cu mici excepții, locuțiunile din această serie au drept component de bază un adverb de mod (de unde rezultă, de altfel, valoarea lor modală). Faptul nu e întîmplător, ci se explică printr-o particularitate sintactică a acestor adverbe: spre deosebire de adverbele spațio-temporale, pe lîngă care prepozițiile au, în general, un rol precis,

[39] Este explicația pe care o dă PUȘCARIU 1943, p. 290—291. locuțiunii **de-a fetea** (desigur o variantă a lui *de (-a) fiete)* întîlnită astăzi în graiurile ardelenești; Hasdeu (cf. HEM s.v. *afetea)* deduce cuvîntul din lat. *effete* „sine efectu". Pentru repartiție, cf. GHEȚIE — MAREȘ 1974, p. 258.

Scanned with OKEN Scanner

nuanțînd în mod specific circumstanța exprimată (cf. cap. IV, 1.3.1.1.1.), prezența prepozițiilor pe lîngă adverbele modale nu se justifică gramatical sau semantic (adverbul simplu și construcția prepozițională corespunzătoare sînt, de obicei, sinonime și apar în aceleași situații contextuale), ci se încadrează în tendința, semnalată cu alt prilej, de acumulare a prepozițiilor pe lîngă adverbe. În asemenea structuri, prepoziția își modifică așadar funcția de conectiv, dobîndind valoarea unui element de compunere, fapt ce a favorizat, în multe cazuri, contopirea componentelor, ajungîndu-se, cum s-a arătat, la cuvinte simple. Printr-o nouă adjoncțiune prepozițională, unele dintre formații au constituit, la rîndul lor, baza altor locuțiuni, așa încît, datorită dinamicii acestui proces, o serie dintre locuțiunile inventariate reprezintă „supracompuse".

de-(a)biia „abia" UL 85/39, CL 56/14, NL 108/4, CI 59/20, P. Ist. 318/12.

cu adevăr PO 53/3, C_2 72/14, PL 190^r/10, NT 19^v/17, V. Caz. 18/31; **de-adevăr** C_2 49/3, CV 80/12, CT 8^r/11; **cu de-adevăr** PO 130/14; **în(tr)-adevăr** PH 48^r v 2, CL 142/12, CI 45/30, Pr. C. 126/24; **p(r)e adevăr** C_2 4/19 — cf. și **cu adevărat** C_2 71/10, V. Caz. 10/8 CL 63/31, Prav. 88/36, Iv. P. 114/15, Pr. C. 126/11, P. Ist. 229/35; **de adevărat** CL 98/10 — toate cu sensul „într-adevăr".

într-aiure „aiurea" : *gîndindu-se într-aiure* CB II 120/16 — cf. și CI 207/15.

cu anevoie „anevoie" CL 131/12, CI 59/18, Iv. P. 85/18.

într(u)-ascuns(ul) „pe ascuns" : *Cina ta întru ascuns, astăzi fiiul Domnului împreunatu mă priimește* C. Lit. 38^v/17 — cf. și V. Caz. 433/22, NT 8^r/23, CI 46/36, Pr. C. 66/10, P. Ist. 303/13; **p(r)e ascuns** PL 257^v/4, Prav. 99/28, B 23^r/36, Iv. P. 109/8, CI 222/2; **cu ascuns**: *mersese cu ascuns* C_2 440/2 — toate cu același sens.

de asemenea „asemenea" ISN 95/8, CI 42/26 *(cel de asémenea iubéște pre cea șie de asemenea)*.

cu asupră „din plin, mult" : *așa amu cu asupră folosi-l pre Hristos* C_2 28/3 — cf. și CT 56^r/14.

de-atocma „întocmai" Prav. 83/30, 131/5, Iv. P. 77/4, CI 181/12.

Scanned with OKEN Scanner

în curînd „curînd”[40] : *învățătura loghicăi ... în curînd să videm* CI 7/22.

în darn „în zadar” : *nu să sparie ... în darn* CL 192/31 — cf. și CI 257/23.

cu (tot) deadins(ul) [41] „sigur, într-adevăr” : *cu deadins și curînd va face* PO 142/20 — cf. și PL 234^{v}/14; *cu deadinsul iscodind* CI 35/6 — cf. și 37/28; *Ștefăniță vodă ... au luatŭ cu tot de-a dinsul pre Prut în gios* CL 198/29 — cf. și NL 43/16; **cu (tot) denadins(ul)** : *să meargă cu denadinsul să suspine* P. Ist. 316/11; *luînd seama cu tot denadinsul ... foarte mă întristez* Iv. P. 109/9; **în deadinsul** Prav. 103/8 — toate cu același sens.

de demult „demult” C_2 30/13, PL 251^{r}/14, UL 67/11, V. Caz. 45/28 *(mai denainte vrĕme de demultъ toate čiudesele ... črъčѧ au ↑chipuitъ)*, Pr. C. 118/20, P. Ist. 309/26—27, CI 532/2.

cu deodată „deodată” : *înfrînsése cu deodată pre Bogdan* UL 81/22.

cu destul : *mărtîrisitura foarte iaste dedestulŭ priimită* C_2 500/34—35; **den destul** : *avea den destul* P. Ist. 459/34—35 — ambele cu sensul „destul”.

cu greu „greu” PO 116/10, NT 17^{r}/15, CL 152/30 *(mergea oastea cu greu)*, CI 54/28.

cu iusor „ușor” : *mai cu iusor ieste a să suferi obrinteala* CI 39/5 — cf. și NL 260/12—13; **pre iușor** (același sens) C_2 293/28, CI 6/4 *(mai pre iușor pecetluirea ... alegînd)*.

de iznoavă „din nou, iarăși” : *Moisi scrie de iznoavă toate legile* PO 5/20 — cf. și CL 111/25; Pr. C. 66/15; P. Ist. 385/7.

p(r)e încet (princet) „încet” : *Cazacii pre-ncet tot să apropiia* CL 154/7 — cf. și CI 67/3, P. Ist. 391/23.

p(r)e larg(ul) „pe larg, detaliat” Pr. C. 104/16, CI 40/32, P. Ist. 467/3 *(vom scrie ... pre largul)*, 456/37 *(mai pre larg scrie)*.

cu lesne „lesne” DVS 55/25; **pre lesne** (același sens) CT 61^{r}/12, V. Caz. 37/4 *(mi pre lesne poate să hie)*, CL 76/7, CI 51/7.

[40] *În curînd* și *curînd* sînt, de fapt, numai parțial sinonime, ele aflîndu-se în distribuție defectivă: *în curînd* face parte din seria unităților care se combină cu viitorul (sau timpurile verbale care includ această valoare). Cf. cap. IV, 1.1.2.2.*c* — pe cînd *curînd* admite și combinația cu trecutul.

[41] DA s.v. *adins* precizează că acest element intră în locuțiuni adverbiale la sfîrșitul secolului al XVII-lea, fapt infirmat de atestarea din PO.

Scanned with OKEN Scanner

întru mult „mult": *Rrugare-aşi Dumnedzeu şi în puţinelu şi întru multu* CV 81/11—12.

p(r)e nederept C_2 465/3; **cu nederept** C_2 543/18—19.

întru nemică „deloc" AA XXVIII, 101 (ap. DHLR II, p. 258), CL 168/35 *(nici domniia, nici pre boieri întru nemică nu bagă în samă)*.

cu neschit „numai" CP CXVIII 87, CP. PS LXXV, 2 (ap. DHLR II, p. 257).

de nou „din nou, iarăşi" CV 144/14, NL 19/32—33.

de pururе(a) „pururea" C_2 30/32, Prav. 87/20, Iv. P. 84/22; **de-a pururе(a)** UL 83/31, Prav. 66/27, Iv. P. 98/11.

pre puţin „puţin" Prav. 73/12; **în(tru) puţinel** (acelaşi sens) CV 81/11.

în(tru) scurt „pe scurt" CV 58/23, Pr. C. 88/14; **p(r)e scurt** *foarte pre scurt* Iv. P. 103/12 — cf. şi CL 104/3, CI 165/2.

de tot „definitiv, complet" — folosit adesea ca intensiv pe lîngă adjective sau adverbe: *de tot periră* C_2 13/19 — cf. şi PO 92/8, CV 159/13, CL 83/11, Prav. 101/37 *(să-i ucigă şi de tot)*, NL 250/16, CI 47/9—10 *(căci mîndriia de tot oarbă fiind)*, P. Ist. 332/24; **preste tot** „cu totul": *s-au făcut preste tot douodzăci de mii* NL 19/10 — cf. şi CI 194/14.

în zadar (zădar) „zadarnic": *Nū zadar . . . sūfletelorъ noastre s-au tocmit ačasta* V. Caz. 43/14 — cf. şi UL 102/34, CL 138/15, CI 43/15.

La acestea se mai adaugă:

— locuţiunile formate pe baza derivatelor în *-eşte* de la nume de popoare, avînd sensul de „în limba . . ."; cf., de ex.: *scoase den limba jidovească* **pre greceaşte**, *de la greci, sîrbeaşte* PO 2/4;

— locuţiunile care au la bază derivatele în *-iş* (care în majoritatea cazurilor apar în combinaţii prepoziţionale), de ex.: *în curmeziş* CV 24/6 — 7; *în ponciş* V. Caz. 8/23; *cu furiş* CL 193/24 etc. (vezi şi *supra*, 1.1.2.2.2.).

Examinînd cu atenţie locuţiunile din această serie se poate constata că sînt puţine cazurile în care construcţia prepoziţională diferă semantic de adverbul de bază (de ex.: *cu asupră, cu neschit, de nou, de tot)*. De cele mai multe ori, adjoncţiunea prepoziţiei apare ca o modalitate de întărire a adverbelor, aşa încît locuţiunile rezultate astfel sînt sinonime cu adverbele simple şi sînt folosite, în general, în variaţie liberă cu acestea. De asemenea, se observă că, întocmai ca în cazul locuţiunilor din seriile a) şi b), acelaşi adverb selectează, de obicei, mai multe

Scanned with OKEN Scanner

prepoziţii, realizîndu-se, aproape totdeauna, mai multe variante locuţionale, echivalente semantic.

1.2.2. Construcţiile complexe sînt alcătuite din cel puţin două cuvinte autosemantice, cu sau fără elemente de relaţie. Între ele distingem, după anumite particularităţi de construcţie, două tipuri :

a) Locuţiuni formate *prin repetarea cuvîntului de bază* sau *prin folosirea unui antonim* al acestuia, cuprinzînd :

1) *Construcţii prepoziţionale*

— Cu o p r e p o z i ţ i e mediană

cînd de cînd „din clipă în clipă, cît pe-aci" : *nevoia cănd de cănd să afle vrĕme . . .* ca *să plĕče pe Irod* V. Caz. 494/19 — cf. şi P. Ist. 320/22, CI 257/36.

cîtu(şi) de cît „puţin" sau, în context negativ, „deloc" : *au făcut cîtuşi de cît* Pr. C. 88/26, *a nu supăra pe lăcuitori cîtuşi de cît* Pr. C. 88/16.

faţă la faţă „corp la corp" : *s-au bătut faţă la faţă* NL 107/12 — cf. şi 52/17, CI 95/33.

noapte din noapte „în fiecare noapte" : *zi din zi voroava izbucneşte şi noapte din noapte gînd vesteşte* D. Ps. 43/6.

rînd după rînd : *trimiţînd rînd după rînd să vie mai curundu* CL 161/10 — cf. şi 153/15.

zi de zi „zilnic, necontenit" : *dzi de dzi sufletul dereptului cu fărădeleage lucrurele munciia* CV 186/8 ; **zi pre zi** (cu sens asemănător) : *zi pre zi ↑păratului adauge-veri* PH 50^{v} v 7 — cf. şi **zi din zi** D. Ps. 43/5.

— Cu d o u ă (rar trei) p r e p o z i ţ i i — una precedînd primul termen, alta mediană

din an în an „ de la un an la altul", „progresiv" : *Ieremie vodă să fie domn în ţară, birnic împărăţii din an în an* CL 45/21 — cf. şi NL 42/14.

din ceas în ceas „de la un ceas la altul" : *aştepta şi ei din ceas în ceas perirea* CL 103/3 — cf. şi CI 177/6.

de-a fir a păr „amănunţit" PL 273^{r}/7, CI 123/22 *(Lupului de-a fir a păr povesti).*

din loc în loc : *fugind den loc în loc de frica ciumii* P. Ist. 435/5 — cf. şi 438/20.

din vreme în vreme „periodic" : *şi de atuncea, din vréme în vréme aştepta şi asupra sa primejdie* CL 178/13 — cf. şi NL 86/13—14.

den veac pănră în veac „pentru totdeauna" PH 85^{v} v 17, 35^{v} v 4.

Scanned with OKEN Scanner

întru veacii (vecia) de veci (veac) „totdeauna" C_2 20/19, V. Caz. 21/6 etc.

din zi în zi „de la o zi la alta" PO 145/14, CL 167/38 NL 27/24 CI 46/28 *(vădzînd că la dînsa din dzi în dzi scade)*, P. Ist. 302/23 — cf. și **den zi în zi** PH 56^{r} v 20.

2) *Construcții conjuncționale*

cînd și cînd „uneori, periodic": *Cîndŭ și cîndŭ aștepta prilej ca acela căzacii* CL 195/16 — cf. și 136/12.

ici și colea „din loc în loc" CI 4/30.

încoace și încolea: *încoace și încolea de a nepriietinilor lovituri . . . . ferindu-mă* CI 205/4.

unde și unde „pe alocuri, din loc în loc" CL 133/10.

zi(ua) și **noapte(a)** „tot timpul" PH 45^{v} v 6, Alex. 88/23, V. Caz. 13/22 *(petrecь . . . dzūa și noaptea)* P. Ist. 231/34.

3) *Construcții genitivale* (în care substantivul sau pronumele repatat se află la genitiv, imprimînd construcției o valoare superlativă)

cu totului tot „de tot": *aşé mîța, spre vînătoarea şoarecelui cu totului tot dîndu-să* CI 255/26.

în vecia veacului C_2 33/22—23; **în veacii veacului** PH 32^{r} v 29; **în veacul veacului** PH 5^{v} v 6; **în veacii veacilor** V. Caz. 164/10, Iv. P 88/ 11—12.

4) *Construcții gerunziale*

vrînd-nevrînd: *îi căota vrînd-nevrînd să meargă înainte* P. Ist. 234/38L — cf. și CI 224/4—5.

Este de remarcat faptul că toate locuțiunile incluse în această grupare a) prezintă o anumită simetrie structurală și redundanța componentelor, trăsătură care atestă un grad avansat de lexicalizare.

Folosirea anumitor elemente de relație, dispuse într-o anumită ordine, are ca rezultat crearea pe plan structural a unor serii deschise, în care termenul de bază poate da loc la substituiri foarte libere (cf. *din cînd în cînd* ~ *din zi în zi* ~ *din loc în loc* etc. sau *cînd și cînd* ~ *unde și unde* etc.), iar pe plan semantic, la serii cu o anumită semnificație fundamentală; de ex., locuțiunile care prezintă alternanța prepozițiilor *din . . . în* exprimă „periodicitatea" sau „progresia" *(din an în an, din zi în zi, din loc în loc)*, cele care conțin conjuncția *și* exprimă, în general, „periodicitatea", „raritatea" în timp sau spațiu *(cînd și cînd, unde și unde, ici și colo)* etc.

b) Locuţiuni formate *prin combinarea de cuvinte diferite*, cu sau fără conective[42]:

afară numai locuţiune semiadverbială „decît", în enunţuri negative: *să nu fie primite, afară numai cînd...* Pr. C. 112/17 — cf. şi 108/1.

ca(şi) cum „cum" Prav. 87/24, Pr. C. 62/15.

care(a) cumva(ş) „cumva": *Nu pentru vro neputinţă... care cumva au slobodzit* V. Caz. 55/30 — cf. şi Pr. C. 108/1.

care încotro (încătruo) „în toate părţile": *oastea care încotro ... s-au răsipit* CL 50/25 — cf. şi P. Ist. 238/22, 343/34; cf. şi **cine încotro** (cu acelaşi sens) CL 150/18.

cît ce „cît": *cît se putea veniia să-i ajungă* CL 170/17.

de acmu (acum) (î)nainte PO 35/14, CL 143/18, CI 257/7, P. Ist. 447/17, Pr. C. 126/17.

de(a)icea (î)nainte SB 46/9, Alex. 85/14, NL 52/34.

de altă oară „altădată": *Aşa şi de altă oară sfintele muieri ceale ce upovăiia ...* CV 152/2.

de cîte ori C_2 250/13, CT 39^r/8.

de multe ori CV 76/1, CT 36^v/16, CL 165/19, Iv. P. 85/6.

de oare cîte ori „ori de cîte ori" DH XI, 319 (ap. DHLR II, 260) — cf. şi **vare de cîte ori** C_2 109/24.

denainte vreme „înainte" (temporal) SB 48/14, V. Caz. 45/28, NL 51/6.

den giur împregiur: *feaceră ... talpele pridvorului den giur împregiur* PO 310/15 — cf. şi CI 161/4—5; cf. şi **în giur împregiur** PO 306/22.

di(n)s de demîneaţă (dimineaţă)[43] „în zori, foarte devreme" PO 95/24, UL 84/23, CL 55/9 *(Dez-dimineaţă într-o dzi au agiunsă)*, P. Ist. 362/10 *(dînsu-de-dimineaţă i-au lovit)*.

de(n)s de noapte „cu noaptea în cap" PO 293/22, CL 56/25, 160/39 *(a doua dzi dez-de-noapte ..., au purces deodată)*.

fără cît (<semiadv., *fără + cît)* locuţiune semiadverbială restrictivă „decît" (în construcţii negative):

[42] Locuţiunile sînt înşirate aici în ordinea alfabetică a primului cuvînt. Menţionăm că nu am inclus în această listă construcţiile *în acest chip, în alt chip, în alte chipuri, în ce chip, în tot chipul* (înregistrate într-o serie de lucrări ca locuţiuni), pentru că variaţia substantivului, diversele sale combinaţii nu îndreptăţesc, după opinia noastră, o asemenea interpretare.

[43] *Dis (dins)* — din locuţiunile *di(n)s de dimineaţă, di(n)s de noapte* — este explicat în DA (ms) din *din zi*, iar de IORDAN 1956, p. 471, din *de + ins*; Drăganu (ap. FCLR I, p. 222) crede că *des* (variantă înregistrată în aceste locuţiuni) provine din lat. *de ipso*.

Scanned with OKEN Scanner

Nemica alta să ştii că nu se arată . . . , fără cît că nu e puterea şi aşa pre iuşorŭ aceaia a ajunge C_2 273/8—9 — cf. şi UL 78/16, NL 145/19, P. Ist. 243/33.

far(ă) numai (< semiadv. *fară* + *numai*) locuţiune semiadverbială restrictivă „decît" (de obicei, în construcţii negative) : *nece adaugem neci să luăm . . . , că e urît înaintea lui altă fară numai ce au el tocmit* PO 9/18; *nice eu am auzit, fără numai astăzi* B 14^{v}/15 — cf. şi V. Caz. 17/18, CL 91/19, Iv. P. 85/27, Pr. C. 68/7, NL 48/15, CI 36/4, P. Ist. 235/28.

fără (de)cît numai locuţiune semiadverbială restrictivă „decît, numai" : *toţi au vinit fără cît numai Buhuş au rămas* NL 84/3; *alta n-au fost, făr de cît numai căci s-au certat* P. Ist. 470/28.

măcar decît „cît de cît" (rar) : *să-mi poč plăti datoria macarъ decăt* V. Caz. 5/21.

neci decît „deloc" NT 7^{v}/8.

nice leac „deloc" V. Caz. 4/17, DVS 74/11.

numai ce „îndată" : *acestea vorovindŭ, numai ce audziră dobele* CL 192/14 — cf. şi **numai cît** „îndată, numai-decît" PO 293/16 *(să vini sus numai cît pre muntele Sinaiului)* — variantă (rară, atestată numai în secolul al XVI-lea) a lui **numaidecît** (întîlnit în textele din secolele al XVII-lea — al XVIII-lea ca adverb simplu — cf. *supra*, 1.1.2.1.2.*c.)*.

poate fi „poate, probabil" : *poate hi . . . singur sau poftitu la împărăţie* CL 66/13 — cf. şi 64/24, NL 4/5, CI 47/9, P. Ist. 227/24, 264/31.

1.2.3. Din prezentarea detaliată a locuţiunilor adverbiale întîlnite în textele vechi se pot reţine cîteva trăsături generale ale acestei grupări :

1) Foarte numeroase, drept urmare a productivităţii compunerii ca mijloc de creare a adverbelor în limba veche, aceste unităţi prezintă totodată o mare varietate structurală, ilustrînd aproape toate tipurile de construcţii locuţionale din limba contemporană. [44]

2) Sub aspectul structurii morfologice este de remarcat faptul că părţile de vorbire cel mai frecvent reprezentate

[44] În textele cercetate nu e atestat, deşi pare vechi, tipul de locuţiune adverbială alcătuită din cuvinte rimate, ca: *talmeş-balmeş, tîriş-grăpiş* etc. şi nici tipul *pe* + *participiu* (la forma de plural feminin-neutru), ca: *pe întrecute, pe neaşteptate* etc. — ambele destul de răspîndite astăzi (cf. GRAMATICA 1963, I, p. 305; BULGĂR 1960, p. 400 ş.u.).

Scanned with OKEN Scanner

ca elemente de bază în locuțiunile adverbiale sînt substantivul și adverbul, dar că pot apărea în această calitate și pronumele, adjectivul sau verbul.[45] Constatarea relevă în același timp o particularitate mai generală, care opune locuțiunile adverbiale altor locuțiuni (verbale, prepoziționale, conjuncționale) și anume că ocurența adverbului ca element constitutiv nu e indispensabilă (pe cînd, în cazul celorlalte locuțiuni, prezența părții de vorbire pe care o reprezintă este obligatorie); mai mult decît atît, numărul locuțiunilor reprezentînd construcții exocentrice este, ca și în cazul adverbelor simple formate prin compunere, destul de mare.

3) Tipul de combinație cel mai productiv și mai frecvent întîlnit este — ca și în cazul adverbelor formate prin compunere — *construcția simplă prepozițională*, alcătuită dintr-un cuvînt de bază (cel mai des, un substantiv sau adverb) și 1—3 prepoziții. Explicația, aceeași ca pentru adverbele simple cu structură similară, constă în faptul că, pe de o parte, construcțiile nominale prepoziționale cu funcție circumstanțială fac parte din aceeași clasă de substituție cu adverbele, iar pe de altă parte, construcțiile adverbiale prepoziționale reflectă tendința marcată de acumulare a acestor conective pe lîngă adverbe. Prin opacizarea raportului gramatical și semantic dintre termeni, asemenea îmbinări au putut deveni locuțiuni.

4) O particularitate frapantă a acestui tip de locuțiune în limba veche este faptul că același component de bază selectează adesea diverse prepoziții, realizîndu-se astfel construcții sinonime (care apar în raport de variație liberă, uneori în același text), ceea ce demonstrează că locuțiunile respective se aflau în stadiul inițial al formării lor. În evoluția ulterioară limba a reținut, în general, una dintre variante, abandonîndu-le pe celelalte; unele variante s-au păstrat prin diferențiere semantică.

5) Locuțiunile cu *structură complexă* sînt mai puțin numeroase, dar prezintă un nivel mai înalt de lexicalizare. În același timp, simetria structurală, redundanța termenilor — trăsături care definesc o parte dintre aceste locuțiuni, în speță pe cele din grupa a) — au avut ca rezultat crearea de serii tipologice deschise (în care unul dintre termeni poate da loc la substituiri libere), caracterizate

[45] cf. aceeași constatare pentru locuțiunile adverbiale din portugheză, la MICUȘAN 1967, p. 216.

Scanned with OKEN Scanner

semantic prin cîte o semnificaţie fundamentală şi generală pentru fiecare serie.

6) Cele două tipuri structurale principale prezintă posibilităţi diferite în evoluţia limbii : locuţiunile cu structură simplă prepoziţională pot, în principiu, să devină cuvinte simple (multe dintre adverbele formate prin compunere presupun stadiul de locuţiune), în timp ce locuţiunile cu structură complexă sînt destinate să-şi păstreze statutul locuţional.

*

Prezentarea inventarului adverbial al limbii vechi, aşa cum rezultă el din textele excerptate, impune formularea cîtorva observaţii generale.

1) Ceea ce reţine atenţia în primul rînd este, aşa cum constată şi Ovid Densusianu [46], bogăţia lexicului adverbial şi varietatea sa sub aspectul structurii morfo-etimologice : adverbe simple şi locuţiuni adverbiale, adverbe primare (moştenite din latină sau împrumutate din alte limbi cu care româna a venit în contact — slavă, maghiară, turcă, neogreacă) şi adverbe formate pe teren românesc (prin compunere, derivare, conversiune), atestînd o multitudine de procedee.

2) Dintre cele două tipuri morfologice principale — adverbe simple şi locuţiuni adverbiale — preponderent, atît numeric, însumînd aproximativ 3/4 din totalul unităţilor [47] înregistrate, cît şi ca frecvenţă, este, evident, primul. Totuşi, comparativ cu alte părţi de vorbire autosemantice (substantivul, adjectivul şi chiar verbul), locuţiunile adverbiale din limba veche ocupă un loc important în cadrul clasei şi se remarcă atît prin diversitatea structurii, cît şi prin mulţimea construcţiilor sinonime.

3) Sub aspectul structurii etimologice, este de observat mai întîi diferenţa substanţială, din punct de vedere cantitativ, dintre adverbele (şi locuţiunile) create în limba română şi adverbele primare (moştenite sau împrumutate), proporţia fiind de aproximativ 5/1 în favoarea celor dîntîi. Diferenţa devine însă mult mai mare dacă raportăm

[46] cf. DHLR II, p. 248.

[47] Datele statistice, obţinute pe materialul cuprins în lucrare, ar putea suferi, eventual, unele modificări, dacă s-ar lua în considerare şi alte texte din epocă, dar nu de natură să schimbe esenţial imaginea globală.

Scanned with OKEN Scanner

adverbele formate în română la împrumuturi (care în cadrul adverbelor primare reprezintă numai 15%), proporția fiind, în acest caz, de aproximativ 25/1. Constatarea are o semnificație deosebită, întrucît pune în evidență faptul că mijloacele interne au reprezentat nu numai principala, ci aproape unica sursă de îmbogățire a inventarului adverbial — ceea ce constituie o particularitate a acestei părți de vorbire (păstrată într-un anume fel pînă astăzi) în raport cu alte clase de cuvinte, ca substantivul, adjectivul, verbul.

4) Tot din punctul de vedere al structurii etimologice trebuie relevată dominația netă a elementului latin, manifestată nu numai în cadrul adverbelor primare (prin raportul de cca 6/1 dintre cuvintele moștenite și cele împrumutate), ci și în faptul, într-un anume fel mai important, că cele mai productive procedee de formare a adverbelor românești au fost preluate din latină și că elementele utilizate în aceste formații (mai ales în cazul compuselor) sînt, de obicei, latinești.

5) Dintre mijloacele interne de îmbogățire a vocabularului, cel mai productiv este *compunerea*, fapt care, pe plan diacronic, constituie o particularitate a acestei etape din evoluția clasei, iar pe plan sincronic, o trăsătură specifică a acestei părți de vorbire în raport cu altele (substantivul, adjectivul, verbul). În felul acesta s-au creat adverbe simple și locuțiuni, cu o mare diversitate de forme, totalizînd aproape 3/5 din numărul formațiilor românești. Este de asemenea interesant de semnalat că, întocmai ca în latină, prin compunere au fost create nu numai a d v e r b e noi, ci și f o r m e adverbiale noi, prin „întărirea" celor existente.

6) Deși ilustrată printr-un număr mai mic de formații decît compunerea, *derivarea* cu sufixe *(-eşte* și *-iş)*, considerată în ansamblu, se dovedește a fi un procedeu activ, care se dezvoltă continuu în decursul celor trei secole, atingînd apogeul în secolul al XIX-lea. Subliniem de asemenea faptul că, îmbogățind clasa adverbelor modale, derivatele, caracterizate printr-o marcă specifică și, ca urmare, prin statutul exclusiv adverbial, reflectă tendința acestor adverbe de a se organiza gramatical.

7) În cadrul mijloacelor interne de formare a adverbelor, *conversiunea* — realizată mai ales prin adverbializarea adjectivelor și, prin analogie, a participiilor, mai puțin a substantivelor — are în limba veche o pondere relativ

Scanned with OKEN Scanner

mai mică, deşi se poate observa că încă de pe atunci procedeul dobîndise o extensiune mai mare decît în latină sau în alte limbi romanice.

8) Considerate în totalitate, adverbele şi locuţiunile adverbiale formate pe teren românesc şi atestate în textele epocii ilustrează, în cadrul celor trei mijloace principale de îmbogăţire a lexicului, o multitudine de procedee, de tipuri structurale, unele foarte vechi în limbă, altele create în cursul acestei perioade. În general, se poate susţine că, cu puţine excepţii, tiparele de formare a adverbelor în limba română au fost create pînă în secolul al XVIII-lea (inclusiv) şi că evoluţia ulterioară, urmînd, în general, căile stabilite, s-a limitat la dezvoltarea ori diminuarea randamentului unora dintre ele sau la adăugarea ori eliminarea unor formante.

2. Structura sistemului adverbial din limba contemporană

Din cercetarea efectuată asupra lexicului adverbial din ultima sută de ani — cercetare ale cărei rezultate le vom expune succint în cele ce urmează — se constată că, sub aspectul structurii sale morfo-etimologice, sistemul adverbial al limbii contemporane prezintă importante puncte comune cu cel al limbii vechi, punîndu-se astfel în evidenţă o remarcabilă continuitate, dar şi o serie de diferenţe, care explică aspectul său „modern".

Trăsăturile comune rezultă din faptul că îmbogăţirea lexicului adverbial se face şi acum, ca şi în limba veche, aproape exclusiv prin *mijloace interne* — ceea ce, cum am arătat cu alt prilej, reprezintă o particularitate a acestei clase de cuvinte în raport cu altele, ca substantivul, adjectivul sau verbul — împrumuturile directe din diferite limbi ocupînd, atît numeric, cît şi ca frecvenţă, un loc modest.

Diferenţele de structură se explică prin schimbarea ponderii diverselor mijloace interne, în sensul că, spre deosebire de limba veche, randamentul cel mai mare îl are în această perioadă (ca şi în secolul al XIX-lea) *conversiunea* (în special, *adverbializarea adjectivelor*), apoi *compunerea* şi, în sfîrşit, *derivarea*, care, în limba actuală este foarte puţin productivă.

Scanned with OKEN Scanner

p. 93); „țările înapoiate *economic*" (R. lit. 5 mart. 1979, p. 6) etc.

— lărgirea posibilităților de adverbializare a adjectivelor; ne referim la adjectivele care, exprimînd calități specifice obiectelor și ființelor (însușiri fizice, nume de culori etc.), ca, de ex.: *rotund*, *pătrat*, *ascuțit*, *gros*, *gras*, *cleios*, *acru*, *alb*, *verde* etc. sînt considerate, în general, inapte de a fi folosite adverbial și care totuși, în limbajul emfatic — în stilul beletristic, în limbajul familiar — sînt folosite adesea cu această valoare; cf., de ex.: „privea *ascuțit*" (Sadoveanu OX, p. 24); „în plete avea înflorite *alb* grijile" (Sadoveanu O XII, p. 304); „Cu păr cănit *morcoviu*" (M. I. Caragiale, O, p. 90); „treburile omenirii ar merge *rotund*" (Tudoran A, p. 115); „înjură *surd*" (Barbu M. p. 260); „lacrimile-ncete .../ sticlind *alb*" (Arghezi V, p. 94); „Cerul căzu/ și mirosi *albastru* lîngă mine" (Isanos V, p. 60); „căldura lor secretă/ lucește *albastru* de ger" (Stănescu SP, p. 269).

— tendința, foarte puternică (cel puțin pînă acum 30—40 de ani), de înlocuire a adverbelor derivate cu sufixe prin adjectivele-temă folosite adverbial; de pildă: „era *numeric* redus (Blaga G, p. 25); „surprins *științific* de mîna directorului" (Arghezi S XXII, p. 66); „nu e obligat *legal*" (Călinescu SN, p. 88); „*teoretic* . . . nu avea nici o îndoială" (*ibid*, p.126); „năucindu-l *complet*" (Lăncrănjan SU, p. 75); „perfect justificată *psihologic*" (StUBB 1967, 1, p. 112), în loc de: *numericește*, *științificește*, *teoreticește*, *psihologicește* sau *legalmente*, *completamente* (cf. și *infra*, 2.4.2.); exemplele care se pot da în acest sens sînt numeroase.

2.2.2. Adverbializarea substantivelor[51] rezultînd din construcții prepoziționale, de obicei comparative, prin omisiunea prepoziției, este, de fapt, un procedeu stilistic: adverbele modale astfel obținute au o mare expresivitate, conferind construcțiilor în care apar un fel de valoare superlativă. Așa cum am mai arătat (cf. *supra*, 1.1.2.3.3. *b*), datorită felului cum sînt obținute, aceste adverbe prezintă restricții combinatorii foarte numeroase, apărînd practic în îmbinări aproape fixe.

[51] Nu ne ocupăm aici de folosirea adverbială a substantivelor denumind unități de timp, ca *noaptea*, *vara*, *joi*, *joia* etc., pentru că limba contemporană nu a adus nimic nou, adverbializarea vizînd aceleași substantive și realizîndu-se în aceleași condiții ca în limba veche.

Consemnat sporadic în textele vechi, începînd din secolul al XVII-lea (vezi trimiterea de mai sus), procedeul s-a dezvoltat ulterior, vizînd un număr mai mare de substantive (toate din fondul vechi al limbii), și, în același timp, și-a precizat semnificația. În limba contemporană el este utilizat frecvent, dar numai în limbajul marcat de afectivitate (în limba vorbită, în stilul beletristic). Iată cîteva exemple dintre cele mai des întîlnite: (înghețat) *bocnă*, (adormit) *buștean*, (tace) *chitic*, (alb) *colilie*, (răcit) *cobză*, (doarme) *colac* sau *covrig*, (singur) *cuc*, (supărat) *foc*, (s-a dus) *glonț*, (strîns) *grămadă*, (îndrăgostit) *lulea*, (adunate) *mănunchi*, (beat) *mort*, (gol) *pușcă*, (beat) *turtă*, (înghețat) *tun*, (tremură) *vargă*. etc.

2.3. Compunerea [52]

2.3.1. Dintre tipurile de compunere înregistrate în limba veche, continuă să fie productiv — deși în mai mică măsură — procedeul *combinării adverbelor cu prepoziții*. S-au format astfel în limba contemporană (întocmai ca în limba veche):

— fie *unități noi* (adverbe sau locuțiuni adverbiale), de ex.: **pe deasupra** „în plus" („studiez ... latina și *pe deasupra* greaca" Tudoran A, p. 39), **pe dinafară** „pe de rost" („cunosc *pe dinafară* materia", Țoiu G, p. 227), **pe departe** „pe ocolite" („a luat *pe departe* pe român" Sadoveanu O I, p. 388), **pe puțin** — exprimînd aproximația („a muncit *pe puțin* doi ani" Ghilia SN, p. 12), **în definitiv** („*în definitiv* toți și le fac" Caragiale O IV, p. 349), **din contra** („*din contra*, persoana principală este ... pasivă" Maiorescu C III, p. 20), **întrucîtva** („rezultă *întrucîtva* din modul ..." Maiorescu C III, p. 67), **dimpotrivă, de altminteri** („În făptura sa care *de altminteri* ... nu lasă de dorit" Caragiale C, p. 72), **de alteum, de altfel** („*de altfel*, ... este de ajuns să te înfrînezi" Arghezi S XXII, p. 24) etc.; cum se vede, aceste formații s-au diferențiat semantic de adverbele de bază [53].

[52] Pentru a simplifica expunerea, ne vom ocupa sub acest titlu atît de adverbele simple cît și de locuțiuni.

[53] În Transilvania, *de altfel, de alteum, de altminteri* sînt întrebuințate adeseori ca sinonime ale formelor de bază — probabil sub influența germ. *sonst*: „Horea numit *dealmintrelea* Ursu" UM; „în opera sa de *alteum* meritorie" (explicația și exemplele, la IORDAN 1947, p. 371).

imv. 182470

Scanned with OKEN Scanner

— fie, de cele mai multe ori, *variante* ale unor adverbe sau locuțiuni de bază, cu care apar, în general, în variație liberă (uneori la același autor); așa sînt, de pildă: **arar(e)** (*~ rar*), **arareori** (*~ rareori*), **adeseori** (*~ deseori*), **îndeaproape** (*~ de aproape*), **îndeajuns** (*~ de ajuns*), **îndestul** (*~ destul*), **întotdeauna**[54] (*~ totdeauna*), **încontinuu** (*~ continuu*), **degeaba** (*~ geaba*[55]), **într-atît** (*~ atît*), **într-adins** (*~ în adins, dinadins*), **desigur** (parțial sinonim cu *sigur*), **pe cît** (*~ cît*), **dintr-odată** (*~ deodată, odată*), **pe deplin** (*~ deplin*) etc.; la formațiile noi se pot adăuga perechile adverbiale cu și fără prepoziție create în limba veche și care continuă să apară în variație liberă, ca: *adesea* (*~ des*), *deîndată* (*~ îndată*), *îndelung* (*~ lung*), *de-abia* (*~ abia*) etc.; iată cîteva exemple care ilustrează situația menționată: „au ajuns să răspundă *îndestul*" (Caragiale O IV, p. 444) *~* „au vorbit *destul*" (Blaga G, p. 136); „n-o acopereau *îndeajuns*" (Dan S, p. 72) *~* „Ochii lui spun *de ajuns* (*ibid.*, p. 334); „Să ajungem / *Întotdeauna* foarte departe" (Sorescu N, p. 83) *~* „fug ... *Totdeauna* înapoi" (*ibid.*, p. 48); „mai *îndeaproape* o cunoscu" (Tudoran A, p. 101) *~* „Dacă analizăm *mai de aproape*" (Blaga G, p. 30) etc.; uneori, variantele nou create au înlocuit definitiv (sau aproape) formele de bază; este, de pildă, cazul formelor: **îndeosebi** („este un dușman al artei, *îndeosebi* al poeziei" Maiorescu C III, p. 51), **îndeobște** („urmate *îndeobște* de lungi intervale" Ghilia SN, p. 241), **la îndemînă** („a-l avea *la îndemînă*" Lambrior S, p. 219), **pe alocuri** („*P-alocurea* viile se mlădiau" Delavrancea S, p. 215), pentru *deosebi, de obște, îndemînă, alocuri*.

Fenomenul întăririi formelor adverbiale cu ajutorul prepozițiilor caracterizează îndeosebi limba populară, în care se întîlnesc o serie de construcții — unele noi, altele păstrate din limba veche — care, în general, nu apar în limba literară. De exemplu: **pe degeaba, pe (de) gratis, dealtădată** „altădată", **într-altfel, într-altminteri** etc. sau dintre cele vechi, **într-aiurea** „aiurea", **într-ascuns** „pe ascuns", **dinainte** „înainte", **dinapoi** „înapoi", **dindărăt** „îndărăt", **dimpreună** „împreună" etc. Evitate de obicei

[54] IORDAN 1947, p. 367, consideră variantele cu *în-* ale unor adverbe ca *de ajuns, contra, altfel, destul, totdeauna* etc. „mai greoaie (și mai puțin eufonice)".

[55] *Geaba* apare în variație liberă cu *degeaba* numai în vorbirea populară, întrucît în limba literară această formă nu mai e folosită.

în limba îngrijită, forme ca cele citate apar totuși destul de frecvent, datorită expresivității lor, în beletristică. Iată cîteva exemple: „că-i năpăstuise *pe degeaba*" (Ghilia SN, p. 153); „îi plăcea, dar *într-altfel*" (Barbu I III, p. 159); „vorbește *într-aiurea* (Sadoveanu O I, p. 237); „*Dinainte* își voi desface pelinul" (Arghezi V, p. 140); „*Dinapoi* ședeau doi țigani" (Barbu M, p. 26); „*dimpreună* . . . a-ncăput și Dumnezeu" (Arghezi V, p. 242).

2.3.2. O dezvoltare deosebită cunosc în această perioadă și compusele locuționale de tipul *pe + participiu la forma de plural feminin neutru (pe sfîrșite, pe alese, pe rupte)*. Atestat pentru prima oară în secolul al XIX-lea[56], acest tip de locuțiune este astăzi foarte productiv, înregistrînd numeroase formații [57], toate cu valoare modală și avînd o mare forță expresivă. Specifice limbii populare, ele se întîlnesc frecvent în vorbirea curentă și în literatura artistică. Iată cîteva exemple: **pe nimerite** (Delavrancea HT, p. 55), **pe întîmplate** (Coșbuc S, p. 50), **pe nesimțite** (Lambrior S, p. 11), **pe nerăsuflate** (Caragiale C, p. 41), **pe înserate** (Arghezi V, p. 139), **pe nemîncate** *(ibid.*, p. 225), **pe ghicite** (*ibid.*, p. 254), **pe neașteptate** (Călinescu SN, p. 144), **pe îndestulate** *(ibid.*, p. 460), **pe dibuite** *(ibid.* p. 451), **pe neanunțatele** (Lăncrănjan SU, p. 25), **pe ocolite** *(ibid.*, p. 26), **pe înnoptate** (Ghilia SN, p. 37), **pe necoapte** (Barbu M, p. 220).

2.3.3. Un tip de locuțiune adverbială consemnat în GRAMATICA 1963, I, p. 305, este cel alcătuit din cuvinte rimate de tipul: **nitam-nisam** sau **tam-nisam** „pe neașteptate, deodată" (<bg. *ni tam, ni sam)*, **harcea-parcea** (<tc. *parça-parça)*, **hara-para** — formație onomatopeică, — în expresia *a face hara-para* „a provoca dezordine", **calea-valea, treacă-meargă, tîriș-grăpiș** etc. Deși nu sînt atestate în textele din secolele al XVI-lea — al XVIII-lea, locuțiunile de acest fel par a fi vechi. Tipul de construcție nu e productiv, dar locuțiunile astfel formate, foarte expresive, sînt frecvent folosite în limba populară.

[56] cf. BULGĂR 1960, p. 143—144.
[57] cf. și GRAMATICA 1963, I, p. 305.

Scanned with OKEN Scanner

2.4. Derivarea

Considerată în ansamblu, derivarea cu sufixe (în special de la teme adjectivale) este în această perioadă un procedeu puțin productiv, fapt explicabil prin ampioarea pe care o cunoaște adverbializarea adjectivelor. Mai mult decît atît, se constată o reducere substanțială (cel puțin în primele 4—5 decenii ale secolului nostru) a întrebuințării derivatelor cu baze adjectivale, preferată fiind, în general, utilizarea adverbială a adjectivelor respective.

2.4.1. Derivatele cu **-iș** (**-îș**) — puțin numeroase (23 de unități înregistrate în DEX) — alcătuiesc o clasă închisă, sufixul fiind de multă vreme neproductiv. Unele (de ex.: *arciș*, *de-a tiiș*, *mîlcomiș*, *poncișș*[58]) au ieșit din uz sau se folosesc regional; altele (de ex.: *chiorîș*, *cruciș*, *curmeziș*, *furiș*, *fățiș*, *chiondărîș*, *grăpiș*, *lungiș*, *morțiș*, *orbiș*, *pieptiș*, *peziș*, *tîrîș* etc.), folosite în construcții oarecum fixate, se întîlnesc destul de frecvent, dar aproape exclusiv în limbajul popular, familiar și în literatura artistică. Cf., de ex.: „ținea *morțiș* s-o deie" (Agîrbiceanu O II, p. 406), „privind *chiorîș*" (Sadoveanu O XVIII, p. 20), „s-a strecurat *furiș*" (*ibid.*, p. 65), „tăiată *cruciș*" (Arghezi S XII, p. 36), „arătate *fățiș*" (Blaga G, p. 21), „se uită la el *peziș*" (Tudoran A, p. 33), „*tîrîș* m-am urnit" (Sorescu N, p. 15).

2.4.2. Luate împreună, derivatele în **-ește** și cele în **-icește** (sufix ce se formează în secolul al XVIII-lea — ca pereche a sufixului adjectival *-icesc*, după modelul *-esc/-ește* — dar devine productiv în secolul al XIX-lea — cf. și *supra*, 1.1.2.2.1.) sînt foarte numeroase: după HANEȘ 1960, p. 143, (care are în vedere toate adverbele de acest fel din limba română), ar fi aproximativ 400 de unități formate cu *-ește* — dintre care, cele mai multe create în secolul trecut, de la teme neologice, îndeosebi adjectivele (de ex.: *fizicește*, *franțuzește*, *geograficește*, *istoricește*[59], *juridicește*, *militărește*, *științificește*, *teh-*

[58] Primele trei nu sînt înregistrate în DEX.

[59] După DEX, toate derivatele care au în structura lor un adjectiv în *-ic* (*ideologicește*, *artisticește*, *istoricește* etc.) sînt formate cu sufixul *-ește*, deși nu e exclus ca sufixul să fi fost *-icește* iar baza de derivație, substantivul corespunzător, mai ales că unele au avut și varianta adjectivală în *-icesc* (*istoricesc*, *psihologicesc* etc.) — cf. și CIOBANU 1959 b, p. 105—107.

Scanned with OKEN Scanner

nicește, *teoreticește* etc.) — și circa 160 în *-icește* (de ex. *intelectualicește*, *legalicește*, *literaricește*, *mașinalicește*, *materialicește*, *moralicește*, *nervozicește*, *penalicește*, *pravilicește*, *scriitoricește*, *spiritualicește* etc.).

Avînd un randament foarte mare pînă în secolul nostru, aceste sufixe au devenit ulterior neproductive. Creațiile mai recente sînt foarte puține, de pildă : *americănește* [60], *camaraderește*, *regățenește*, *strengărește* sau *papagalicește*, *reportericește*. Mai mult decît atît, un număr mare de derivate formate în limba veche sau chiar în secolul trecut — majoritatea avînd drept bază cuvinte sau forme care astăzi nu se mai folosesc — au ieșit total din uz, de pildă : *arăpește*, *basbuzucheșe*, *bichereșe*, *blestemățește*, *căznățește*, *chinovicește*, *comicește*, *destoinicește*, *evangheleșe*, *frîncește*, *gramaticește*, *iudeiește*, *laconicește*, *leșește*, *morărește*, *nemețește*, *nesimțitorește*, *perpendicularicește*, *pîrîșește*, *prorocește*, *robește*, *sărăcinește*, *slugărește*, *sobornicește*, *tirănește*, *varvaricește*, *veșnicește*, *volnicește* etc.

Luînd în considerare derivatele înregistrate în dicționarele actuale, se poate constata o diferență netă în ce privește utilizarea lor, în funcție de baza de derivație.

Adverbele formate de la substantive — situație care vizează în special derivatele cu *-ește* — continuă să fie larg folosite. Explicația se găsește, pe de o parte, în faptul că derivatele adjectivale corespunzătoare în *-esc* nu sînt niciodată folosite adverbial [61], pe de altă parte, în extinderea funcției sintactice a acestor adverbe, utilizate nu numai ca circumstanțiale modale (cf., de ex., „să ne primească *frățește*" Sadoveanu O XVIII, p. 36 ; „sărind *strengărește*" Arghezi S XXII, p. 66 ; „rîzînd *mînzește*" Lăncrănjan SU, p. 65 ; „tratînd-o *camaradereșe*" Tudoran A, p. 38), ci și, foarte frecvent astăzi, ca circumstanțiale de relație (de ex., „au făcut tot ce e *omenește* posibil" Petrescu CV, p. 154 ; „să nu depinzi de el *bănește*" Călinescu SN, p. 357 ; „bărbat aprig . . . lacom *trupește*" Barbu M, p. 5 ; „degradîndu-se *sufletește*" Ghilia SN, p. 226).

[60] Interesant de menționat pentru a ilustra lipsa de productivitate a sufixului *-ește* este faptul că de la numele de popoare de curînd intrate în limba română, ca *algerian*, *danez*, *finlandez*, *german*, *uzbec* etc., nu s-au mai format derivate în *-ește* (cf. și MIHAI 1963, p. 216).

[61] Cum am precizat *supra*, 1.1.2.2.1., derivatele adjectivale în *-esc* și corespondentele lor adverbiale apar în distribuție complementară, cu excepția adjectivelor *firesc* și *nefiresc*, singurele folosite și adverbial.

Scanned with OKEN Scanner

În schimb, derivatele în *-eşte* şi *-iceşte* formate de la adjective sînt, în general, mult mai rar întrebuinţate, fiind curent înlocuite, conform tendinţei discutate mai înainte (cf. *supra*, 2.2.1.) cu adjectivele-temă respective; sînt incontestabil preferate ca adverbe, în limba contemporană, forme de tipul : *artistic*, *fizic*, *istoric*, *intelectual*, *literar*, *material*, *numeric*, *politic*, *spiritual*, *ştiinţific* etc. derivatelor corespunzătoare, ca : *artisticeşte*, *fiziceşte*, *istoriceşte*, *intelectualiceşte* ş.a. Totuşi se poate constata că, în ultimii 30—40 de ani, derivatele de acest fel, care la începutul perioadei pe care o avem în vedere erau aproape total înlăturate, sînt tot mai des întîlnite, atît în limba vorbită cît şi în scris. Iată cîteva exemple din texte variate stilistic şi relativ recente : „*Materialiceşte* l-am fi salvat" Rebreanu O I, p. 292 ; „*Tehniceşte* trecerea . . . se operează ca în povestea . . ." (Arghezi Ş XXII, p. 10) ; „explicînd *ştiinţificeşte* pretinsele miracole" (Călinescu N, p. 75) ; „informaţii . . . interesînd *politiceşte* şi *economiceşte* cele două ţări" (Călinescu SN, p. 264) ; „nu erau nimiciţi *artisticeşte*" (Ghilia SN, p. 240) ; „*Penaliceşte* inventatorului nu i se putea face nimic" (Tudoran A, p. 177) ; „lărgit *geograficeşte* (R. lit. 12 apr. 1979, p. 14).

2.4.3. Derivatele în **-mente** (sufix neologic, livresc, care în secolul trecut a cunoscut şi varianta **-mente**) au o situaţie specială, în sensul că, deşi analizabile — adjectivele care servesc drept bază de derivaţie existînd în română —, aproape toate au fost, se pare, împrumutate ca atare din franceză sau italiană [62]. Sînt sigur create în româneşte doar cîteva unităţi, pentru care nu există forme corespunzătoare în limbile amintite, ca de pildă : *colegialmente* (Gluma I 9/1940), *principialmente* PTC 1957, p. 4), *productivemente* (DI), *psihica ente* (Ghica O II, p. 195), *pungaminte* (Caragiale O VII, p. 291), *responsabilamente* (Iordan 1947, p. 188), *siguralmente* (Caragiale O VI, p. 19), *siguramente* (DI), *usufructamente* (Hasdeu A III, p. 165)[63] şi alte cîteva, care însă, cum se poate constata, nu s-au impus în limbă.

Folosite în mod excesiv în presa şi textele juridico-administrative din a doua jumătate a veacului trecut, precum şi de unii scriitori (Heliade-Rădulescu, Simeon

[62] cf. IORDAN 1939, p. 55—56.
[63] vezi DĂNĂILĂ 1960, p. 189—190.

Bărnuțiu, Gheorghe Asachi, B. P. Hasdeu)[64], adverbele în *-ente* — termeni livrești, pedanți — au avut în română, în general, o existență efemeră, spre deosebire de franceză (sau italiană), unde, în sistemul adverbelor modale, ele ocupă un loc important, formînd chiar obiectul unor cărți[65].

Atitudinea gramaticilor, a lingviștilor, în general, față de aceste derivate este foarte diferită. Astfel, în timp ce Hasdeu le folosește extrem de des (cf. de ex., „Arhiva istorică a Românieĭ" I—IV, în care pe fiecare pagină apare cel puțin un asemenea adverb), iar A. Scriban era de părere că „aceste adverbe s-au înfipt bine în limba română și-s preferabile slavoneștilor în *-icește*"[66], A. Philippide nu înregistrează în bogata listă de adverbe nici măcar un singur derivat în *-mente*[67], H. Tiktin consideră că „este nerom ânească formarea de adverbe din adjective cu ajutorul sufixului *-minte* (sau *-mente*), ca *legalminte*, *actualminte* etc."[68], iar I. Iordan, avînd în vedere o epocă oarecum diferită, precizează că „adverbele în *-mente* caracterizează cu deosebire stilul administrativ și pe cel jurnalistic (cu anexa lui „vorbită", adică limbajul oratoric, de calitate mai mult sau mai puțin inferioară) . . ." și că „astăzi . . . ele par a fi evitate de oamenii atenți la modul cum vorbesc și scriu"[69], subliniind că „în momentul de față [*-mente* n.n.] face impresia unui arhaism (relativ bineînțeles")[70].

În orice caz, din cele peste două sute de unități culese din textele perioadei 1850—1890[71], se mai întîlnesc în limba contemporană aproximativ 20—22: *actualmente*, *completamente*, *eminamente*, *fatalmente*, *forțamente*, *generalmente*, *legalmente*, *literalmente*, *materialmente*, *moralmente*, *necesarmente*, *oficialmente*, *penalmente*, *realmente*, *socialmente*, *sinceramente*, *totalmente*, *esențialmente*, *finalmente*, *funciarmente*, *mutualmente*, *naturalmente*, *spiritualmente*[72].

[64] *ibid*, p. 194.
[65] cf. NILSSON-EHLE 1941; GRELSSON 1981.
[66] cf. SCRIBAN 1925, p. 149—150.
[67] cf. PHILIPPIDE 1897, p. 178—194.
[68] vezi TIKTIN 1945, p. 132—133.
[69] cf. IORDAN 1939, p. 56.
[70] cf. IORDAN 1947, p. 188.
[71] vezi DĂNĂILĂ 1960, p. 194—198.
[72] Afară de ultimele șase unități, toate celelalte sînt înregistrate în DEX.

Scanned with OKEN Scanner

În explicația situației semnalate un rol important îl are, ca și în cazul celorlalte derivate, concurența pe care o fac adverbelor în *-mente* adjectivele-temă folosite adverbial.

Trebuie remarcat totuși faptul că, în ce privește utilizarea acestor derivate și atitudinea vorbitorilor față de ele, în cadrul perioadei de care ne ocupăm, s-a produs, întocmai ca în cazul derivatelor în *-este* și *-icește*, o oarecare modificare : dacă în primele decenii ale secolului, probabil ca o reacție față de folosirea lor exagerată în veacul trecut, adverbele în *-mente* se întîlnesc destul de rar și aproape numai în stilul publicistic sau juridico-administrativ, în ultimii 30—40 de ani ele au fost oarecum reabilitate, apărînd, chiar dacă nu prea frecvent, în exprimarea elevată, în general. Iată cîteva exemple : „Ascultă *literalmente* fericită" (Petrescu T II, 8) ; „Sînt *franca mente* ostil unei propagande oficiale" (Rebreanu O X, p. 275) ; „Cît va fi înțeles *realmente* Eliade (Călinescu N, p. 322) ; „Prejbeanu, *eminamente* rațional, găsi . . ." (Călinescu SN, p. 510), „Îl obosea *moralmente (ibid*, p. 499) ; „Jurăm *mutualmente*" (R. lit. 10 mai 1979, p. 6) ; „un om *funciarmente* modest" (R. lit. 12 apr. 1979, p. 4) ; „a luat *finalmente* forma tăcerii" (R. lit. 30 aug. 1979, p. 10) ; „oricît de optimist este el *esențialmente*" (R. lit. 15 oct. 1979, p. 2).

2.4.4. Rezultă din cele arătate anterior că, deși derivarea nu este, în perioada de care ne-am ocupat, un procedeu productiv, adverbele derivate, în special cele în *-este*, *-icește* și *-mente*, au început să fie din nou utilizate în ultima vreme, ceea ce, din punctul de vedere al evoluției ulterioare, ar putea conduce la o revitalizare a acestui procedeu ca mijloc de îmbogățire a lexicului adverbial.

★

1) Analiza efectuată asupra lexicului adverbial din perioada 1880—1980 pune în evidență anumite c o n s t a n t e în evoluția sistemului adverbial sub aspectul structurii sale morfo-etimologice, și anume *preponderența netă a mijloacelor interne* de îmbogățire a vocabularului și *dominația elementului latin*, întărit acum prin pătrunderea masivă a cuvintelor de origine romanică.

2) Trăsăturile s p e c i f i c e ale structurii sistemului actual în comparație cu cea a limbii vechi rezultă, în general, din *modificarea raportului dintre mijloacele interne*, în sensul că rolul cel mai important îl deține conversiunea,

Scanned with OKEN Scanner

apoi compunerea, și că derivarea cu sufixe a devenit aproape total neproductivă.

3) Dintre procedeele particulare de formare a adverbelor cele mai productive în această perioadă sînt : *combinarea adverbelor cu prepoziții* — procedeu care are ca rezultat fie crearea de unități noi, fie, de cele mai multe ori, formarea de variante noi ale unor adverbe sau locuțiuni adverbiale existente — și, mai ales, *adverbializarea adjectivelor* — fenomen care cunoaște o dezvoltare extraordinară, devenind astăzi mijlocul principal și caracteristic de îmbogățire a lexicului adverbial. Este interesant de reținut în acest sens că chiar și numeroasele neologisme datorate influenței romanice reprezintă, în marea lor majoritate, împrumuturi adverbiale indirecte, ele intrînd în limbă ca adjective, care, în anumite contexte, dobîndesc sistematic statut adverbial.

4) Utilizarea pe scară largă a acestui procedeu explică rolul cu totul minor astăzi al derivării ca sursă de îmbogățire a clasei adverbelor și totodată tendința marcată, cel puțin în primele decenii ale secolului, de înlocuire a derivatelor existente, în speță a celor formate de la adjective, cu adjectivele-temă folosite ca adverbe. În ultimii 30—40 de ani, se constată însă o reabilitare a acestor derivate, fapt ce ar putea conduce în evoluția ulterioară la un reviriment al derivării ca mijloc de formare a adverbelor.

5) Modificările semnalate vizează aproape exclusiv subclasa adverbelor modale — celelalte subclase (spațio-temporale și cauzal-finale) dovedindu-se mai rezistente la înnoiri — și au avut ca rezultat modernizarea acestui compartiment prin adăugarea unui număr foarte mare de unități și variante noi și, totodată, eliminarea din uz a unor adverbe mai vechi (în special derivate), precum și prin utilizarea diversificată a acestor adverbe în funcție de tiparele limbii.

6) Dacă, pe un plan mai general, fenomene ca extinderea masivă a adverbializării adjectivelor și, ca urmare, scăderea pînă la limită a productivității derivării deosebesc limba română, din punctul de vedere al modalităților de îmbogățire a lexicului adverbial, de celelalte limbi romanice, numărul mare de neologisme adverbiale, împrumutate direct și, mai ales, indirect (prin intermediul adjectivelor) din aceste limbi, marchează integrarea dezvoltării sistemului adverbial în tendința mai largă de reromanizare a limbii române.

Scanned with OKEN Scanner

III MORFOLOGIA ADVERBULUI

Invariabilitatea formală a adverbului — particularitate datorată, în esență, indiferenței pe care o manifestă această parte de vorbire, în calitate de determinant, față de categoriile gramaticale ale regentului — explică numărul redus de probleme care fac obiectul capitolului de față; în același timp, ea „motivează", într-un fel, caracterul eterogen, monografic al capitolului dedicat adverbului în gramaticile curente[1], unde sînt tratate, de obicei, toate aspectele privind această clasă de cuvinte (inclusiv semantica și sintaxa adverbelor, aspecte care nu țin de morfologie și care, de altfel, nici nu sînt luate în discuție în descrierea părților de vorbire flexibile).

Din punct de vedere strict morfologic, afară de descrierea și clasificarea formală a adverbelor — pe care am făcut-o în capitolul precedent — două sînt problemele care privesc această parte de vorbire în limba română și de care ne vom ocupa în cele ce urmează :

1) Combinarea unităților clasei cu *particulele adverbiale* — problemă expediată în GRAMATICA 1963 [2] într-o notă — și care nici în lucrările de istorie a limbii nu s-a bucurat, după părerea noastră, de atenția cuvenită.

2) *Comparația adverbială* — tratată, de asemenea, sumar, atît în gramatici cît și în studiile de istorie a limbii, de obicei, prin trimiteri la comparația adjectivală, deși față de aceasta, ea prezintă unele trăsături specifice, în general ignorate sau nerelevate.

[1] cf. GRAMATICA 1963, I, p. 300—320.
[2] I, p. 301.

Scanned with OKEN Scanner

1. Particulele adverbiale

1.1.1. O particularitate morfologică a adverbelor românești — care prezintă un interes aparte, dar care nu a constituit pînă acum obiectul unui studiu de ansamblu — este posibilitatea unora dintre ele de a se combina cu particule adverbiale[3], ca : **-a** *(acuma, atuncea, vara, seara, joia)*, **-le** *(acile, pururile, de-a-mpiciorarele, verile, serile, joile)*, **-și** *(iarăși, totuși, acuși)*, **-i** *(tocmai, numai)*, **-re** *(nicăieri, aiure(a), pururea)*[4].

Examinarea detaliată a acestor morfeme în cadrul diverselor structuri adverbiale pune în evidență caracterul lor profund eterogen, funcțional, distribuțional, etimologic, uneori chiar același segment fonic reprezentînd, de fapt, mulțimi de elemente omonime.

1.1.2. Considerate în ansamblu, particulele adverbiale pot apărea în două ipostaze net diferite :

A) Ca *formanți facultativi*[5] — **particule deictice** — situație în care aceste componente au o funcție pur i n d i c a t i v ă[6], în sensul că nu intervin în semnificația lexemelor sau în statutul lor gramatical, ci se limitează, în general, la sublinierea caracterului adverbial, prin întărirea valorii deictice și a formei adverbelor. Ca urmare, între formele adverbiale cu și fără aceste „amplificative"[7] se

[3] O sinteză a cercetărilor noastre privind diversele ipostaze în care apar aceste componente adverbiale, precum și evoluția lor în limba română, se găsește în CIOMPEC 1980, p. 85—95. Anterior, particulele adverbiale au făcut obiectul unui număr relativ mare de studii (vezi notele din text), care urmăresc însă, aproape exclusiv, etimologia lor și au în vedere numai funcția deictică.

[4] Nu am luat în considerare în lucrarea noastră segmentele *-șa* (din formele regionale *aicișa, acoloșa)* și *-ia* (din formele, de asemenea regionale, *acolo-ia, aici-ia)*, considerate de GRAMATICA 1963, I, p. 46 și 304, „elemente deictice", pentru că *-șa* pare să fi rezultat dintr-o falsă analiză a unor forme ca *(a)iciș(i)* sau *acoloș(i)* + *a* adverbial (cf., în acest sens, BYCK 1964, p. 29; FCLR I, p. 219), iar *-ia* (care apare regional și pe lîngă unele pronume, *asta-ia, ista-ia* etc.) pare a fi interjecție (ca și *iată* din formații echivalente ca *aici-iată)* cu rolul de a întări valoarea demonstrativă a adverbelor (cf. FCLRI, p. 222).

[5] cf. POTTIER 1959, p. 275.

[6] Pentru terminologie, cf. TESNIÈRE 1966, p. 83—85.

[7] Este termenul folosit de HASDEU 1879, p. 120, și care exprimă destul de exact rolul acestor particule.

stabilește un raport de variație liberă, chiar dacă, la diverse nivele ale limbii, preferința pentru una sau alta este evidentă. Cf., de ex., *atunci* ~ *atuncea*, *acum* ~ *acuma*, *așijdere* ~ *așijderea* ~ *așijderile*, *pe apucate* ~ ~ *pe apucatele*, *altminteri* ~ *almintrele*, *tocma* ~ *tocmai*, *cumva* ~ *cumvași* etc.

Compatibilitatea particulelor deictice cu adverbele nu poate fi circumscrisă exact. În general, ele se atașează adverbelor nehotărîte, cu semnificație general-abstractă. Din acest punct de vedere, româna, ca și alte limbi romanice[8], continuă, în forme însă diferite, o tendință care s-a manifestat încă din latină, unde adverbele pronominale primeau, ca și pronumele demonstrative, elemente de întărire a valorii deictice (cf. lat. *ad-tunc* + **ce** (< *ecce*) (> rom. *atunci*); lat. *hic* + **ce** (> rom. *ice*, *aci*); lat. *eccu* + **modo** (> rom. *acmu*, *acum*, *amu*) etc.

Adăugarea prin epiteză a particulelor deictice a fost explicată prin necesități expresive „înțelesul mai pregnant" [9] pe care îl conferă unităților adverbiale (ori pronominale), sau „ca o tendință opusă tendinței de a reduce vocalele finale" [10].

În selectarea uneia sau a alteia dintre particulele menționate nu se poate surprinde un criteriu formal sau de altă natură: unele adverbe se combină numai cu o anumită particulă (de ex., *acuma*, *aicea*, *numai*, *totuși*, *acuși*); altele admit pe aceeași poziție diferite particule (de ex., *tocmai* ~ *tocmași* — formă atestată în textele vechi —, *acia* ~ *acile*, *pururea* ~ *pururile* etc.), uneori cumulate (de pildă, *acilea*, *pururilea* etc.), formele respective apărînd, în general, în variație liberă.

Cu excepția lui *-re*, funcția deictică este predominantă și caracteristică pentru toate particulele adverbiale menționate și, de altfel, singura luată în considerație în diversele studii care tratează, special sau tangențial, problema acestor componente adverbiale.

B) Ca *formanți obligatorii* — **morfeme lexicale** — situație în care între formele cu și fără particule sau între formele prevăzute cu particule diferite se stabilește un

[8] De exemplu, în franceza veche, adverbe ca *encore*, *sempre*, *certe* prezintă și variantele *encores*, *sempres*, *certes*, în care rolul lui *-s* final se limitează la întărirea formelor adverbiale respective (cf. NYROP III, p.282).

[9] cf. PUȘCARIU 1922, p. 43.

[10] cf. ROSETTI 1968, p. 407.

Scanned with OKEN Scanner

raport de comutare. În această calitate, particulele adverbiale pot avea diferite funcţii:

a) În unele structuri adverbiale, particulele apar ca *elemente constitutive*, în sensul că eliminarea lor conduce fie la forme inexistente în limbă sau neacceptate de limba literară, fie la cuvinte cu alt statut gramatical.

Un asemenea caz îl constituie **-re** *(-ri)* — cu varianta **-ne**, *(-ni)*, rezultată prin asimilare — din componenţa unor adverbe ca *aiure(a)* (<lat. *aliubi+re)*, *aşijdere* (<*aşi* + sl./ *tako/ de* + *re)*, *nicăieri* (<lat. *nec aliubi+ re)*, *pretutindeni* (<*pre* + *tutindene* < lat. *tot inde* + *re)*, *pururi* (probabil din lat. *purus* + *re)* [11], *(a)dineauri* (< *a* + *dineauri* < lat. *de* + *in* + *illa* + *hora)* [12], *altminteri* (<lat. *alteramente)*, *asemene(a)* (< lat. *assimile)*, *alături* (<*a* + *latura)*, *(pe) alocuri* (< *a* + *locuri)* [13], în care ocurenţa acestui segment este obligatorie, adverbele respective neexistînd independent de el. Deşi analizabil (pentru că apare la finala mai multor adverbe), *-re* este — cum reiese din etimologia acestor cuvinte — diferit ca proveniență, reprezentînd, uneori, o particulă distinctă la origine [14], dar rezultînd, alteori, dintr-o falsă analiză, prin analogie (ca în cazul lui *asemenea*, *altminteri* sau *alături*, *alocuri)*. Din cauză că, în structura unora dintre adverbele citate, *-re* este, etimologic, un component „derivativ", el este tratat de unii autori drept sufix [15], deşi, din punctul de vedere al limbii române, nu mai are acest statut fiindcă, în general, unităţile respective au fost transmise ca atare din latină (afară de *aşijdere* — format în româneşte), şi pentru că nu are o bază de derivaţie clară şi nici o funcţie sau semnificaţie precise.

O situaţie într-un fel asemănătoare prezintă diverse particule din structura unor adverbe, care, în cursul evoluţiei limbii, şi-au modificat statutul, transformîndu-se

[11] Pentru diversele ipoteze privind etimologia acestui cuvînt, vezi menţiunile făcute la cap. II, 1.1.1.1., s.v. *pururea*.

[12] După DEX, *adineauri* a fost transmis astfel din latină (<*ad* + *de* + *in* + *illa* + *hora)*, dar, întrucît forma *deneauri* este atestată în limba veche (cf. cap. II, 1.1.1.1.), este mai mult decît posibil că *adineauri* a fost format în româneşte prin adjoncţiunea prepoziţiei *a* la adverbul existent.

[13] Etimologiile sînt date după DEX şi DLRM.

[14] Pentru originea acestei particule, extrem de controversate, cf. *infra*, 1.2.6.

[15] cf., de ex., IORDAN, MANOLIU 1965, p. 204.

Scanned with OKEN Scanner

din particule deictice — cum erau odinioară — în elemente constitutive. Este, de ex., cazul lui *-a* din *aievea*, *aiurea* (cf. *infra*, 1.3.1.) sau a lui *-i* din *tocmai*, *întocmai* (cf. *infra*, 1.3.3.), care, din punctul de vedere al limbii literare, sînt obligatorii în forma adverbelor respective.

Tot constitutive, dar cu un alt rol, sînt și particulele **-a** și **-le** din componența adverbelor temporale provenite din substantive indicînd părțile zilei (*seara*, *noaptea*, *ziua*, *serile*, *nopțile* etc.) sau anotimpurile (*vara*, *iarna*, *verile* etc.). În acest caz, particulele au valoare translativă[16], apărînd ca indici ai adverbializării : ele marchează subordonarea circumstanțială în locul prepozițiilor din construcțiile sintactice corespunzătoare. Comp., de ex., *el sosește acasă s e a r a* cu el *sosește acasă s p r e s e a r ă*. Așadar caracterul de formanți constitutivi pe care îl au, în această situație, *-a*, și *-le* trebuie înțeles în sensul că absența lor anulează statutul adverbial al cuvintelor respective.

b) În alte cazuri, particulele adverbiale participă la exprimarea sensului, între formele cu și fără particule creîndu-se opoziții semantice.

Așa, de ex., **-a** și **-le**, de la finala adverbelor temporale care indică zilele săptămînii, marchează iterativitatea, formele simple corespunzătoare exprimînd momentul, intervalul de timp. Comp., în acest sens : *ședința sindicală are loc j o i a* sau *el ne vizitează d u m i n i c i l e* cu *ședința are loc j o i* sau *el ne vizitează d u m i n i c ă*.

Provenite din articole (cum o dovedește faptul că selectarea lor nu e întîmplătoare, ci potrivită cu genul și numărul substantivului de origine), *-a* și *-le*, din formele discutate sub a) și b), nu mai au în cele două situații acest statutul, pentru că nu mai participă la opoziția determinat/nedeterminat, specifică substantivelor. Această proveniență explică însă faptul că, în noua ipostază, particulele, echivalente funcțional, continuă să apară în distribuție complementară, ca variante combinatorii, *-a* fiind legat de forma de singular, iar *-le* de forma de plural a substantivului de origine. Cf. *seara*, *vara*, *duminica*, dar *serile*, *verile*, *duminicile*.

O situație similară are **-și** din unele forme adverbiale vechi, azi ieșite din uz, ca *atunciși* „chiar atunci", *așași* „chiar așa", *acoloși* „chiar, tot acolo" etc., în care această particulă precizează sensul adverbului căruia i se atașează,

[16] cf. TESNIÈRE 1966, p. 82—83.

precum și din forme ca *totuși*, *iarăși* etc., în măsura în care „specializează" formele respective pentru unul dintre sensurile adverbelor de bază (cf. *infra*, 1.2.4.).

1.1.3. Fără a intra în toate detaliile, analiza întreprinsă a urmărit să pună în evidență complexitatea particulelor adverbiale sub aspect funcțional. Așa cum s-a arătat, principale sînt *funcția deictică* (indicativă) — în care aceste elemente au statut de formanți facultativi — și cea de *morfeme lexicale* (cu diverse roluri) — în care au statut de formanți obligatorii. De aici, rezultă, totodată, și nonechivalența dintre termenii de „particulă adverbială" și „particulă deictică" acesta din urmă desemnînd o ipoteză subsumată celei dintîi.

Ținem să mai precizăm faptul că, deși clar delimitate, între cele două funcții principale ale particulelor adverbiale nu e o graniță rigidă. Pe de o parte, se întîmplă uneori, ca o particulă să cumuleze în structura unui anumit adverb ambele funcții; de pildă, în *totuși*, *-și* este deictic dacă raportăm această formă la *tot* concesiv (cu care apare în variație liberă), dar morfem lexical, prin care se marchează acest sens, dacă o raportăm la celelalte valori ale adverbului *tot*. Pe de altă parte, în evoluția limbii — cum vom vedea în cele ce urmează — se înregistrează frecvente treceri de la o situație la alta, în special de la situația de particulă deictică la cea de particulă obligatorie.

1.2. Particulele adverbiale în limba veche

În cele ce urmează vom face o descriere detaliată a particulelor adverbiale, așa cum apar ele în textele cercetate, încercînd ca, pe baza ocurențelor, să delimităm funcțiile și, în măsura posibilă, particularitățile distribuționale ale fiecăreia dintre ele.

1.2.1. *-a* cu funcție deictică (formant facultativ) este particula cu cele mai largi posibilități de combinare (fără ca distribuția ei, în această situație, să poată fi circumscrisă precis) și cu frecvența cea mai mare.

Pentru originea acestei particule deictice (diferită de cea a particulei lexicale omonime) — cf. PUȘCARIU 1923, p. 397, care o explică din lat. *illac*; DRĂGANU 1938, p. 263, care o deduce din

Scanned with OKEN Scanner

lat. *hăc* (vezi, în același sens, și CAPIDAN 1932, p. 229); ROSETTI 1968, p. 259, care o compară cu *-a* adverbial din albaneză *(rralla* „rar", *fshehta* „pe ascuns") și neogreacă *(kaná)*.

Formele adverbiale duble, cu și fără *-a*, sînt consemnate în variație liberă, de multe ori în același text sau la același autor.

acii, acie PH 34[r] v 14, PO 129/24, CT 31[v]/4, CV 89/12, PL 216[v]/14, P. Ist. 339/35, CI 7/3 ~ **acia** PH 56[v] v 28, PO 176/6, PL 255[v]/10, CT 23[v]/12,

(a)icc, (a)ici CT 190[v]/16, CL 160/9, Iv. P. 78/25, P. Ist 464/25, Pr. C. 70/11, NL 25/14 ~ **(a)icea** CT 198[r]/8, PO 38/22, C_2 52/23. V. Caz. 23/19, CL 160/13, B 12[v]/32, CI 209/32, P. Ist. 234/41.

acolo C_2 5/17, CT 4[v]/20, PO 7/19, CV 7/7, U 82/24, V. Caz. 46/22, CL 181/27, B 14[v]/25, CI 168/26, P. Ist. 232/15 ~ **acolea**[17] C_2 145/9, CT 80[r]/1, PO 8/2, UL 98/21, V. Caz. 45/23, CL 194/16, B 12[v]/21, CI 168/23, Iv. P. 73/14, P. Ist. 382/2.

acum UL 63/17, CL 105/21, B 13[v]/23, Iv. P. 101/1, P. Ist. 311/15 ~ **acuma** Iv. P. 177/29, P. Ist. 469/12.

aieve, aiave C_2 58/27, CV 37/9, CT 9[v]/21, CL 98/18, CI 61/5 ~ **aievea, aiavea** C_2 47/10, CT 70[v]/11, PS 95/12, CL 68/2, CI 37/20.

a(i)mintre PO 114/14, Alex. 95/24 ~ **a(i)mintrea** C_2 377/24, NT 11[v]/29.

aiure, aiuri Prav. 67/17, CB II 120/16, CI 207/15 ~ ~ **aiurea** PO 7/22—23, C_2 39/33, CT 207[v]/19, V Caz. 61/26, Prav. 59/11, UL 87/19, CI 82/15, Pr. C. 106/17.

alături CL 157/21 ~ **alăturea** CL 153/28, Pr. C. 106/20, P. Ist. 286/9.

ase(a)mene, ase(a)mini PO 17/10, P. Ist. 335/14 ~ ~ **ase(a)/menea, ase(a)minea** PO 58/23, PH 46[r]/v 14, PL 235[v]/16, V. Caz. 14/22, Pr. C. 120/6, CI 31/3.

așijdere PO 249/20, C_2 1/5, CT 42[r]/10, CV 152/10, SB 45/10, V. Caz. 37/23, CL 176/20, NL 32/19 ~ **așijderea** PO 29/19, C_2 3/31, CT 72[v]/6, UL 106/9, CL 178/26, Iv. P. 92/21, CI 35/9, P. Ist. 263/18.

atunci, atunce PO 31/3, PL 245[v]/15, CV 46/8, C_2 37/5, CT 4[v]/20, C. Lit. 4[v]/7, PH 43[v]v 21, V. Caz. 21/28, CL 187/12, D. Ps. 13/29, P. Ist. 244/20, Pr. C. 104/8, NL 17/31 ~

[17] Densusianu (cf. DHLR I, p. 245) consideră că partea finală a acestui adverb (cf. și ir. *kolę*) se datorește influenței sufixului adverbial slav *-lě*, v. bulg. *kolě, sele*, și că după modelul său s-a refăcut și *acilea*.

Scanned with OKEN Scanner

~ **atuncea** CL 189/19, DVS 135/29, CI 57/10, P. Ist. 240/34.

necăire, necăiri, necăiuri D. Ps. 49/18, CL 185/8, Alex. 113/29, NL 71/28, P. Ist. 297/27 ~ **necăirea, necăiurea** C_2 364/24, CL 192/29.

(pre)tutindere, (pre)tutindine V. Caz. 39/26, CL 149/21, P. Ist. 353/36 ~ **(pre)tutinderea, (pre)tutindinea** CV 58/7—8, PO 145/5, CT 109^{r}/17, C_2 13/3, C. Lit. 11^{r}/15—16, V. Caz. 3/18, UL 92/5, D. Ps. 42/27, CL 158/22, P. Ist. 274/2.

pururе CL 60/20, Alex. 88/23 ~ **pururea** PO 269/21, CV 61/9, C. Lit. 2^{r}/4, CT 134^{v}/15, C_2 13/13, PH 34^{r} v 12, V. Caz. 48/33, NT 23^{v}/10, CL 94/28, Pr. C. 100/18, Iv. P. 102/32, CI 43/9, P. Ist. 363/23.

Examinarea detaliată a faptelor ne-a permis totuși să observăm că în cazul unora dintre adverbe există importante diferențe de frecvență între cele două forme. Astfel, *atunce, (atunci)*, de exemplu, sau *acolo* sînt, în general, mult mai frecvente decît corespondentele cu *-a*, după cum, dimpotrivă, *pururea* sau *(pre)tutinderea, (pre)tutinderea* și mai ales *atîta* (pe care nu l-am înregistrat în lista de mai sus pentru că forma *atît* este extrem de rară) sînt, de obicei, preferate variantelor fără această particulă. Mai trebuie semnalat, de asemenea, faptul că în unele texte este folosită consecvent numai una dintre cele două variante ale unor adverbe. De pildă, în CV, PO, C_2, CT, C. Lit., V. Caz, Pr. C., NL apare totdeauna forma *atunce*, în timp ce în CI e înregistrată exclusiv varianta *atuncea*; în CV, V. Caz., NL — *așijdere*, iar în C. Lit., PL, CI, P. Ist. — *așijderea* etc.

Diferențele menționate par totuși să reprezinte cazuri de opțiuni mai mult sau mai puțin întîmplătoare, căci ele nu permit conturarea unor zone dialectale sau a unor perioade de timp distincte înăuntrul celor trei secole în folosirea particulei deictice *-a*. Putem conchide că formele adverbiale duble (cu și fără *-a*) au fost cunoscute și întrebuințate pe tot teritoriul țării și în decursul întregii perioade examinate.

O mențiune specială merită dubletul *acolo ~ acolea*: dacă în limba populară actuală între cele două forme s-a stabilit o opoziție semantică, primul desemnînd un loc relativ depărtat, celălalt, un loc mai apropiat (cf. DEX s.v.), în limba veche ele par a fi, ca și

celelalte dublete de acest fel, sinonime, cum rezultă din exemple ca : *Iară Laculă-oiei se cheamă derep'ce că acolea strîngea oile* C_2 145/9 și *era un om acolo* C_2 145/30 ; *nu veri merge tu acole* Alex. 84/3 și *de veri peri tu acolo* Alex. 84/3 — în care, prin cele două forme, aflate la mică distanță în text, este indicat același loc, în raport cu același punct de referință — sau : *Și sînt acolea* (= în cer) *toate păsările* Iv. P. 110/27, în care *acolea* indică un loc depărtat. Același lucru îl demonstrează și faptul că în CL, de pildă, se folosește aproape exclusiv forma *acolea*, evident cu sensul de „acolo". Cf., de ex. : *Bine nu s-au aședzat aicea în scaun Ștefăniță vodă și acolea Ghica vodă în Țara Muntenească* 194/16 ; *Sultan Murat într-acolea zăbovindu-se cu oștile, iară aicea sta fericile vacuri* 119/20—21 ; *i să închinase și hatmanii leșești... că dintr-acolea șvedul, dencoace Hmil...* 175/27—28. Opoziția *aicea/acolea* sau *dencoace/dentr-acolea* traduce în aceste cazuri opoziția apropiat/depărtat.

1.2.2. Particula deictică *-le* apare în textele vechi — funcțional și, în parte, distribuțional — ca un echivalent al lui *-a*, echivalență stabilită, probabil, în limba română pe baza corespondenței dintre cele două elemente în calitatea lor de articole.

Afară de PUȘCARIU 1923, p. 397, care îl consideră urmașul lat. *libel* (ca și pe *-re*), ceilalți autori îl explică pe *-le* deictic din articol : pentru DRĂGANU 1938, p. 264, el reprezintă articolul feminin plural; după ROSETTI 1968, p. 407, provine din articolul masculin *-le*

Echivalența dintre cele două particule în limba veche apare clar în dublete de tipul :

aiurea [18] ~ *aiurile* PO 6/21.
a(i)mintrea ~ *a(i)mintrile* C_2 269/35, CI 201/11.
ase(a)minea ~ *ase(a)minile* PO 199/8.
așijderea ~ *așijderilea* CI 169/27.
necăiurea ~ *necăiurilea* PO 213/20.
(pre)tutindenea ~ *(pre)tutindinile* PO 66/13, UL 62/2, CI 35/16.
pururea ~ *pururile* PH 43[r] v 5.

Dubletele sînt sinonime și se poate spune că sînt în variație liberă în măsura în care nu se pot distinge preferințe exclusive de ordin dialectal sau în evoluția limbii din cele trei secole pentru folosirea unei variante sau a alteia. Trebuie însă subliniat faptul că, sub aspectul frec-

[18] Pentru atestări ale formelor în *-a*, cf. *supra*, 1.2.1.

Scanned with OKEN Scanner

venței, raportul dintre ele este net în favoarea formelor cu *-a*. Mai mult decît atît, în unele dintre texte (cf., de ex., CV, CT, C. Lit., PL, CL, Pr. C) variantele cu *-le* nu sînt înregistrate.

În comparație cu *-a*, *-le* prezintă și posibilități combinatorii mai reduse, numărul adverbelor prevăzute cu această particulă deictică fiind mult mai mic decît al celor cu *-a*. În general, pozițiile în care este admis *-le* sînt comune cu cele în care apare *-a* (cu excepția lui *încaile(a)* C_2 141/32, Iv. P. 107/5, CI 49/9 sau a formelor, de altfel cu totul izolate, întîlnite la Cantemir, *iarăşile* CI 55/25 și *încăşile* CI 213/10, 236/30), dar nu și invers (de ex., *alăturea*, *aicea*, *acuma*, *aievea*, *atuncea*, *acolea* ș.a. nu cunosc forme corespunzătoare în *-le*). În plus, formelor în *-le* li se adaugă, adesea, particula *-a*; *amintrilea*, CI 36/25; *aseaminilea* PO 207/21; *aşijderilea* CI 169/27; *încailea* CI 49/9, Iv. P. 107/5; *necăiurilea* PO 167/9; *pretutindinilea* PO 145/13 (cf. și *pretutinderelea* CI 225/12), fapt ce sporește posibilitățile de ocurență a acestei particule.

Raportul dintre cele două particule deictice în limba veche, din punctul de vedere al distribuției și al frecvenței, poate fi un argument în plus — alături de similitudinea funcțională — în favoarea ideii că *-le* s-a constituit ca element deictic pe teren românesc, prin analogie cu articolul corespunzător.

Cumularea celor două particule deictice, în ordinea fixă *-le* + *-a*, a fost posibilă datorită valorii lor vagi, neprecise și se explică prin tendința marcată în limba veche — observabilă și în alte cazuri, dar în mai mică măsură, cf. *infra*, 1.2.4.2. — de a „întări" adverbele prin asemenea elemente. În mod special, în consolidarea acestui cuplu — frecvent întîlnit și astăzi în structura diverselor adverbe, dar numai în limbajul popular — este de admis că un rol a avut și influența sufixului adverbial slav. *-lea* din forme ca v. bulg. *kolě*, *šelě* etc.

1.2.3. În forme adverbiale ca *seara*, *vara*, *duminica* și *serile*, *verile*, *duminicile*, particulele adverbiale **-a** și **-le**, considerate împreună, sînt **morfeme lexicale**, distingîndu-se de particulele deictice omonime atît *etimologic* (întrucît ele provin, incontestabil, din articolele corespunzătoare — cf. *supra*, 1.1.2. *B*), cît și *distribuțional* (prin limitarea strictă a ocurențelor la acest tip de adverbe temporale) și *funcțional* (prin caracterul de

formanți obligatorii și prin semnificația deosebită pe care o au în structurile respective).

1.2.3.1. Ca morfeme lexicale, *-a* și *-le* apar în două situații diferite (pomenite în precizările teoretice preliminare, cf. *supra*, 1.1.2.*B.*), clar delimitate și în limba veche.

a) În structura adverbelor temporale provenind din substantive ce denumesc părți ale zilei (*seara*, *ziua*, *nopțile*) — afară de *dimineață* — sau anotimpuri (*vara*, *iernile* etc.), cele două particule apar ca indici de adverbializare, marcînd subordonarea circumstanțială în locul prepozițiilor din construcțiile nominale (cu substantivul nearticulat). Afirmația se referă, în mod special, la *-a*. Cf., în acest sens: *au purces îndată să treacă Prutul* **noaptea** CL 71/33 cu: *nu le-au stricat nimică căzacii păn* **în noapte** CL 151/15 și **preste noapte** *au ieșit din tîrg* CL 191/34; sau: *sedzînd* **sara** *la masă, i-au dat știre* CL 117/4 cu: *pănă* **în sară** *... au mărșŭ leșii* CL 73/25 — cf. și **toamna** *la noevrie, au trecutu Dunărea* CL 107/31, dar: *i-au căutatŭ a ierna prè Nipru ... pănă* **în primăvară** CL 129/5. Identitatea funcțională dintre aceste adverbe și construcțiile nominale prepoziționale corespunzătoare, reflectată în raportul de variație liberă dintre ele, pune în evidență, în ultimă instanță, echivalența, realizată în acest caz, între particula *-a* și prepoziții. Relația s-a statornicit devreme în limba română pentru că poate fi surprinsă nu numai în cele mai vechi texte dacoromâne, ci și în aromână[19]. În ce privește particula *-le* (mult mai rar folosită), ea a dobîndit calitatea de indice al adverbializării prin analogie cu *-a*. Cf., de ex., *Așijdere* **serile** *încă, cînd va căuta la candile ... facă fapta aceștii bune miroseale* PO 280/28.

Caracterul de formanți obligatorii pe care îl au particulele *-a* și *-le* în această situație rezultă din faptul că în absența lor cuvintele respective pierd statutul adverbial.

Așa cum am mai arătat (cf. cap. II, 1.1.2.3.3.), adverbele din această serie, exprimă, în funcție de context, fie momentul, intervalul de timp în care are loc acțiunea, fie repetarea ei. De exemplu: *Nu știți amu cănd̆ domnul caseĭ va veni,* **sĕra** *sau ... demănĕța* CT 101r/9; *să nu lase semănătura ...* **vara** *și* **iarna**, **ziua** *și* **noaptea** PO 34/7,

[19] cf. PDDA s.v. *dzuŭă, veară.*

dar: Sara *și demănrĕța . . . spuniu* PH 46r v 18; *mieii/ să culca/* **noaptea** *dinaintea ușii* CI 91/39; **serile** *încă, . . . facă fapta . . .* PO 280/28.

b) În structura adverbelor temporale provenite din substantive denumind zilele săptămînii și a lui *dimineață, -a* și *-le* marchează iterativitatea, în opoziție cu formele fără aceste particule (omonime cu substantive corespunzătoare nearticulate), care exprimă momentul, intervalul de timp. Așadar, în acest caz, opoziția semantico-gramaticală amintită este marcată formal. Cf., de pildă: *de va posti el* **miercurea** *și* **vinerea**, *precum poruncĕște sfînta pravilă, lasă-i lui și alt an* Iv. P. 305/26; *să aibă a-ș urma căutările neîncetat . . . (afară de* **joia**) Pr. C. 50/7; **Duminicile** . . . *să vă închideț prăvăliile* Iv. P. 96/19—20; **seara** *Domnul vă va da carne și* **demîneața** *pîine a mînca* PO 231/21; *de cîte ori să îmbracă* **diminețile** *de atîtea ori dzicea* CL 99/5, dar: *mergînd eu la curte* **marți** *seara, . . . i-am zis* Iv. 294/6; **joi** . . . *au grăbit de l-au făcut domnu, și* **vineri** *dimineața l-au rădicat pe Constantin vodă* P. Ist. 483/17—19; *mîne* **demineață**, *iacă ieși-va lîngă apă și pasă înaintea lui* PO 199/15 [20].

Adverbul *dimineață* are o comportare aberantă în raport cu sistemul prezentat — situație care s-a păstrat pînă azi —, oscilînd între cele două serii menționate: pe de o parte, avînd două forme (una omonimă cu a substantivului nearticulat, alta cu particulele *-a* sau *-le*), el se integrează seriei b); pe de altă parte însă, opoziția caracteristică pentru aceste adverbe între cele două forme nu se realizează totodeauna în acest caz, căci, aparținînd, în același timp, prin conținut seriei a), forma *dimineață* (cu particula *-a*) poate exprima, ca și adverbele din această serie, nu numai „repetarea", ci și „momentul", de ex.: *peste noapte s-au îngropat leașii în șanțuri; dimineața îți părea că sînt băgați în cetate* P. Ist. 439/25; cf. și CV 50/11, PO 155/11, NL 13/2 etc.; în asemenea situații deci, destul de frecvente, opoziția dintre *dimineață* și *dimineața* se neutralizează.

Calitatea de formanți obligatorii (morfeme lexicale) pe care *-a* și *-le* o au în acest caz se manifestă în participarea lor la exprimarea unui anumit sens, între formele cu și fără aceste particule realizîndu-se opoziții sistematice care s-au consolidat și s-au păstrat astfel pînă astăzi.

[20] Pentru alte exemple — atît din seria a) cît și din seria b) — cf. cap. II, 1.1.2.3.3.

1.2.3.2. Echivalente funcţional în cadrul fiecăreia dintre cele două serii, *-a* şi *-le* apar în distribuţie complementară, ca variante combinatorii, în contexte strict circumscrise formal: datorită provenienţei, *-a* este legat de forma de singular a substantivului de origine, *-le* de cea de plural: *sear-a*, *duminic-a*, dar *seri-le*, *duminici-le*.

Mai trebuie subliniat faptul că, din motive lesne de înţeles, cele două particule, atît de frecvent cumulate cînd au funcţie deictică, nu prezintă niciodată acest fenomen cînd sînt morfeme lexicale.

1.2.4. Particula adverbială *-şi* are în limba veche variate funcţii şi posibilităţi combinatorii, precum şi o frecvenţă foarte mare.

În ce priveşte originea acestei particule (care apare şi în diverse structuri pronominale), părerile sînt împărţite: unii cercetători o consideră de provenienţă pronominală (cf. LOMBARD 1938, p. 200—209, care îl explică din demonstrativul *ipsi*<**issi*, părere pe care o împărtăşeşte şi BYCK 1964, p. 27—29); alţii susţin originea adverbială a particulei: *şi*<lat. *sic*. (cf., de ex., ROSETTI 1968, p. 408).

Sensul şi funcţia lui *-şi* îndreptăţesc, credem, ambele ipoteze deci admiterea etimologiei multiple a lui *-şi*.

În plus, adeseori, contextul în care apar asemenea formaţii permite interpretarea lor ca rezultat al combinării, în limba română, a diverselor adverbe cu semiadverbul *şi*. De exemplu: *să bucură limba mea încăşi* (= încă şi) *pelita maduce-sa-va pre nedejde PH* 10[r] v9; *vădzîndu-se crăiia în vîrlule* ... **cumu-şi** (= cum şi, cum chiar) *era aşea, că mai fericită crăiia leşească... nici la unu craiu n-au fostŭ* CL 125/18; *fugindŭ den Tîrgovişte Mihnea Vodă... în Ardeal*, **unde-şi** (= unde chiar) *s-au borît curînd sufletul* CL 193/24 etc.

1.2.4.1. De cele mai multe ori, **-şi** apare clar ca *particulă deictică*, între formele adverbiale cu şi fără acest element neexistînd deosebiri perceptibile de sens. Situaţia este, în acest *caz*, similară celei pe care o oferă formele pronominale, frecvente în limba veche, de tipul *cinevaşi*, *cineşi*, *acestaşi* etc. Iată cîteva exemple: **acuşi** „acum”[21]: *acuşi voi neînţelegători sînteţi* NT 20[r]/23; **cumuş(i)** „cum”: *şi cumuşi stătu maintĕ lui cu*

[21] Cu acest sens, adverbul se mai foloseşte astăzi numai regional (cf. *infra*, 1.3.3.).

față luminată și cu suflet veselь, căōta sprinsulь V. Caz. 455/29 — cf. și C_2 386/21, PL 204^v/7, UL 81/15, CL 147/33; **cîtuși** „cît" — în locuțiunea *cîtuși decît*: *a nu supăra pe lăcuitori cîtuși decît* Pr. C. 88/16; **cîtvași** „cîtva": *așé să îmble, cît în cevași și cîtvași macar cum lina și odihnita noastră voie să nu scîrbască* CI 240/9; **cevași** „ceva, puțin": *de . . . duioase suspinurile păsăruicăi cevași milostivindu-să* CI 255/1; **încăș(i)** „încă": *acela ce-au luat binele, să și noi nu vămŭ vrea, încaș va vesti elŭ* C_2 379/11; *Incaș poate să zică fiește cine din voi* Iv. P. 97/11 — cf. și PO 156/18—19, CL 65/13, NL 65/12; **niciși** „nici": *carii niciși era munténi* CL 179/25; **oriundeși** „oriunde": *oriundeși să tîmpina, îl înfrîngea* CL 165/20 — cf. și **oripreundeși** CL 149/35—36; în același sens, citățm și formele: **acmuși** CI 88/38; **cumvaș** Pr. C. 122/15; **carea cumvaș** Pr. C. 108/1; **precumuși** CL 145/3; **tocmaș** C_2 186/35; **undeși** CL 166/37; 119/7.

Exemplele pun în evidență faptul că, exceptînd forma *tocmaș* (de altfel foarte rară), *-și* deictic apare în distribuție complementară cu celelalte particule de acest fel.

1.2.4.2. Sînt însă și situații în care *-și* are o valoare mai pregnantă, contribuind la exprimarea sensului adverbelor cărora li se atașează.

a) Uneori, întocmai ca în cazul pronumelor demonstrative de identitate (cf. *același, aceeași* față de *acela, aceea*), *-și* subliniază, precizează sensul adverbului căruia i se adaugă, avînd valoarea semiadverbelor *și, chiar, tot*. De exemplu: **atuncеși** „chiar atunci": *Nu opri amu Hristosŭ atuncеșŭ vîntulŭ să stea* C_2 268/28; *și atuncеși* (= chiar atunci) *veni véste și de schimbarea Ghicăi vodă den domniia Muldovei* CL 190/19; **asași** „chiar așa": *nu zice Hristosŭ „să iai crucea", așasŭ numai, „ce crucea sa"* C_2 69/36; *i-au luat în goană și îndată l-au ajunsu și asè-și în goană l-au omorît* CL 139/35; *care i s-au tîmplat aseși și moartea* NL 85/9; *pasire a fi vrednică ieste, și încă nu fictece pasire, ce aseși slăvită* CI 55/33; **îndatăși** „chiar îndată": *Deci îndatăși uricile . . . aședzară* CI 224/4; **acoloș** „tot acolo" CC_1 472 (ap. DHLR II, 250).

b) Alteori, întărind unul dintre sensurile cuvîntului de bază, *-și* „specializează" forma obținută pentru sensul respectiv. De exemplu:

aciiși, aciași „îndată, imediat", frecvent întîlnit mai ales în textele din secolul al XVI-lea [22], păstrează valoarea temporală a adverbului *acii(a)*, nu și pe cea locală: *nu-i vine luișŭ aciiașŭ foamea, ce cîndŭ pesteaște* C_2 26/12; *și acieși închiseră ușile* CV 33/12 (= *și numai cît închiseră ușile* NT 1648; *și îndată se închiseră ușile* BB 1688) — cf. și CT 53r/17, C. Lit 4v/13, V. Caz. 461/29, UL 73/4; **iarăși** „din nou, de asemenea" s-a specializat pentru valoarea modală a lui *iar(ă)* (care în această formă funcționează și ca adverb temporal „atunci"): *ședzu iarâșь ↑pâratulь ↑ cămpulь če ședzusâ și ↑ččѧlaltâ dzi* V. Caz. 445/16 — cf. și C_2 25/17, UL 60/36, CL 85/3, Iv. P. 83/28, NL 19/32; *să i să ia zăloage și acelea iarăș cu soroc* Pr. C. 114/13; cf. și C_2 14/10, V. Caz. 27/27, CL 191/18, CI 222/4, NL 46/31; **totuși** a dezvoltat numai valoarea concesivă a lui *tot*: *să vorŭ avea bogăție . . . totuși e lucru bunŭ* C_2 402/28 — cf. și CL 61/1, Prav. 89/33 etc.

În formele menționate, *-și* cumulează două valori distincte, căci, pe de o parte, funcționează ca morfem lexical, marcînd un anumit sens, pe de altă parte, ca particulă deictică, între forma cu acest segment și forma simplă cu același sens stabilindu-se un raport de variație liberă (cf., de ex.: *iară* **totuș** *s-au datŭ știre haiducilorŭ să fugă* CL 107/10 și *au venitu veste, cum au luat perșii Vavilonul ce* **totŭ** *au păzitŭ calea asupra leșilorŭ* CL 77/10).

c) O situație deosebită prezintă **așiși (așași)**, consemnat în texte din secolul al XVI-lea ca adverb temporal „îndată, chiar atunci [23], valoare ce n-are nici o legătură cu cea a adverbului modal *așa (ași)*. De exemplu: *că să ară veni de la el așiși ară muri* PO 157/21; *Avraam așiși căzu pre obrazul lui* PO 53/16; în acest caz, *-și* funcționează deci ca un autentic morfem derivativ.

În general, în toate situațiile consemnate aici (a), b), c)), participînd la exprimarea sensului, particula *-și* funcționează ca (sau și ca) *morfem lexical*.

Cum rezultă din exemple, *-și* poate apărea uneori, în acest caz, în distribuție contrastivă cu alte particule

[22] cf. și DHLR II, p. 249—250; ROSETTI 1968, p. 553.
[23] cf. și CANDREA 1916, p. 353 s.v.

(-a, -le), în raport de comutare cu acestea. De exemplu: *acia*, *acilea* / *aciiși*, *atuncea* / *atunceși*, *acolea* / *acoloși*.

De asemenea, deși izolat, se cuvine să consemnăm faptul că, în *Istoria ieroglifică*, se întîlnesc forme adverbiale în *-și* cărora li s-a adăugat particula deictică *-le*, de ex.: *iarășile* 74/19, 236/30 și *încășile* 213/10, 236/26 (menționate și sub 1.2.2.).

1.2.5. Particula **-i** prezintă o situație aparte în raport cu cele discutate pînă acum, atît din punctul de vedere al provenienței și al istoriei sale în limba română, cît și pentru că apare într-un număr foarte restrîns de forme adverbiale, ocurențele sale putînd fi circumscrise prin enumerare; este, probabil, motivul pentru care a fost ignorată, în general, în lucrările de istorie a limbii.

Etimologic în forme adverbiale ca **numai** (<lat. *non magis)*, **încai***(le)(a)* „măcar" (<*în* + *cai* — pl. vechi al lui *cale*), **camai** „puțin" (<lat. *quam magis)*, **cîndai** „poate" (<*cînd* + *-ai* — pers. II a vb. *velle)* — ultimele două atestate în textele secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, dar ieșite din-uz în secolul al XVIII-lea [24] — **-i** a fost simțit ca *particulă deictică* (cum o dovedește, de pildă, faptul că, în textele vremii, alături de *numai* este înregistrată, chiar dacă rar, și varianta *numa* — cf. Alex. 114/25, NT 67r/7) și atașat, prin analogie, unor adverbe ca **tocma** (<v. s. *tŭkŭma)* — cu variantele **atocma**, **de-atocma**, **întocma** — și **săva** „măcar" (<*să* + *va)* [25].

O situație asemănătoare cu a lui *-i* analogic din română prezintă *-s* adverbial „paragogic" din franceză și spaniolă, unde adverbe ca fr. *jadis*, *tandis*, *lors* etc. sau sp. *antes*, *entonces*, *mientras* etc. datoresc pe *-s* final analogiei cu adverbe ca fr. *moins*, *plus* sau sp. *otras*, *menos* etc. în care acesta este etimologic (cf. NYROP III, p. 282—283).

Fenomenul atașării lui *-i*, ca particulă deictică, la aceste adverbe s-a petrecut relativ tîrziu: în secolul al XVI-lea, formele cu *-i* nu sînt consemnate, ele continuînd să rămînă, în general, destul de rare și în următoarele două secole: **tocmai** CL 180/17, P. Ist. 409/30; **întocmai**

[24] Pentru etimologia și atestările acestor adverbe, cf. cap. II, 1.1.1.1., 1.1.2.1.1. *a* și 1.1.2.1.2. *b*.
[25] cf. cap. II, 1.1.2.1.1.*d*.

Pr. C. 82/15, 102/8; (variantele cu *-i* ale acestor adverbe sînt totuși predominante în unele texte, ca Pr. C., P. Ist.); **săvai** V. Caz. 13/5, 451/8, D. Ps 26/20 (acest adverb iese din uz în secolul al XVIII-lea [26]).

Pentru explicarea formei *săvai* ca variantă a lui *săva*, rezultată „prin analogia cu *încai, mai, numai* etc." — cf. HASDEU CB II, p. 300.

POGHIRC 1965, p. 707, bazîndu-se pe corespondența dintre *săvai* și v. fr. *sevals*, avansează ideea că *-i* din forma adverbului românesc ar fi etimologic (întocmai ca *-s* din adverbul franțuzesc), *-vai* reprezentînd pers. a II-a sg. a vb. **volere*.

După opinia noastră însă, explicația aceasta nu poate fi acceptată, pentru că, așa cum s-a arătat mai înainte, atestările formei cu *-i* sînt ulterioare celor fără particulă și mult mai rare decît acestea (spre deosebire de v. fr. *sevals* care nu e atestat, se pare, niciodată fără *-s*).

Cu diferențele de frecvență semnalate, formele cu și fără această particulă apar în variație liberă, uneori în același text; de ex.: *tocmai* CL 180/17 ~ *tocma* CL 180/27 — cf. și *numai* NT 20^{v}/5 ~ *numa* NT 67^{r}/7.

În puținele structuri adverbiale în care apare, *-i* deține poziții exclusive, apărînd, deci, în distribuție complementară cu celelalte particule.

1.2.6.1. -re (**-ri**) — cu varianta **-ne** (**-ni**) — prezintă, de asemenea, o situație deosebită, pentru că, deși trecut, de obicei, în rîndul particulelor deictice, el se manifestă, de fapt — așa cum am arătat mai înainte (cf. *supra*, 1.1.2. *B)* — ca element *constitutiv* în toate structurile adverbiale în care apare — și care sînt atestate încă din limba veche [27], unele existînd și în ar. (cf. *al'urea* „aiurea", *al'umtrea* „altminterea") sau megl. (cf. *l'urea, l'umtrea*).

Problema originii acestei particule — care, etimologic, apare, în majoritatea cazurilor, ca un component derivativ (cf., de ex., *aiurea* <lat. *aliubi+re*) — a preocupat pe mulți cercetători, explicațiile date fiind foarte diferite.

[26] *ib. ibidem.*

[27] Pentru atestări, cf. cap. II, 1.1.1.1. s.v. *aiure(a), a(i)mintre(le)(a), deneauri, nicăire(a), pururе(a), tulindere*; 1.1.2.1.2 *c* s.v. *așijdere*; 1.1.2.1.2. *a* s.v. *pretulindere*.

Scanned with OKEN Scanner

PHILIPPIDE II, p. 33—34, 465—466, 474—475, şi CDER s.v. *aiurea* o explică din ablativul substantival latinesc *res*; MEYERL ÜBKE 1894, p. 643, constată că *r* se găseşte în adverbe mai ales după *t*; PUŞCARIU 1923, p. 397—406, susţine că *-re* este urmaşul lat. *libet*; ROSETTI 1968, p. 387, având în vedere, în mod special, formele de gerunziu în *-ure*, ca *neputîndure*, *imblîndure* (secolul al XVIII-lea) consideră (după Bacinschi, ZR Ph., XXXVII, p. 617) că „influenţa desinenţei *-ra* de la pers. 3 pl. a perfectului simplu, nu poate fi exclusă".

O altă explicaţie este dată, în treacăt, de GARTNER 1904, p. 149, care, referindu-se la *aiurea*, îl derivă din **aiu* (< lat. *aliubi*) + *rea*, identificat cu *vrea*. La această explicaţie subscrie şi DRIMBA 1953, p. 223—224, care consideră că ne aflăm în prezenţa „unui nou caz de întrebuinţare nedeterminată a pers. a 3-a a vb. aux. *vrea* pentru formarea termenilor nedefiniţi de tipul *cineva* şi *oarecine*, unde *-va* şi *oare-* provin din lat. *volet*".

1.2.6.2. Simţit totuşi ca element distinct în componenţa adverbelor, *-re (-ne)* — întocmai ca *-i* din *numai*, *camai* etc. — a fost aplicat unor adverbe, ca dr. *atuncine* (înregistrat în CADE, 113 — cf. şi ROSETTI 1968, p. 408) sau ar. *ńjosura* „în jos", *de-ah'imura* „la vale" etc. (cf CAPIDAN 1932, p. 481), unde are statutul unei particule deictice. În textele parcurse însă, nu am întîlnit nici o formă adverbială în care *-re* să aibă acest statut.

Dacă în cazul adverbelor *-re* are, ca particulă deictică, o situaţie precară, realizîndu-se aproape exclusiv ca formant obligatoriu (mai ales în dacoromână), el este folosit, în schimb, cu această valoare în combinaţie cu gerunziile (aplicat la tema veche în *-u* a acestora). BOGREA 1922, p. 691, citează cinci exemple din textele vechi: *neputîndure*, *îmblîndure*, *neavîndure*, *nefiindure* şi *văzîndure*, iar PAŞCA 1928 şi DRIMBA 1953, p. 224, înregistrează întrebuinţarea unor gerunzii în *-ure(a)* în unele graiuri regionale de astăzi *(zicîndurea*, *putîndure*, *fiindure)*.

1.2.6.3. Adeseori, adverbele în *-re* se combină cu particulele *-a* şi *-le*, uneori cumulate: *pururea*, *pururile*, *pururilea*; *(pre)tutindenea*, *(pre)tutindiniile*, *(pre)tutindenilea* etc. (pentru atestări, cf. *supra*, 1.2.1., 1.2.2. şi 1.2.3.).

★

Analiza efectuată ne permite să formulăm cîteva observații generale:

1) Particulele adverbiale înregistrate în textele vechi (*-a, -le, -și, -i, -re*) alcătuiesc o grupare destul de eterogenă distribuțional și funcțional, același segment fonic dobîndind valori diferite în diversele structuri adverbiale.

2) Funcțional, ipostaza principală și caracteristică pentru toate particulele, cu excepția lui *-re*, care apare accidental în această situație, este cea de *particule deictice*, cînd au statut de formanți facultativi (*atunce(a), pururi(le)(a), iară(și), tocma(i)* etc.).

Aceleași particule sînt înregistrate în unele structuri adverbiale ca *morfeme lexicale*, cu statut de formanți obligatorii, avînd diverse funcții: elemente strict constitutive (de ex.: *-re (ne)* din forme ca *purure, pretutindeni, nicăieri* etc.), „translative" — marcînd adverbializarea unor cuvinte (de pildă, *-a*, sau *-le* din *seara, serile, vara, verile* etc.), participante la exprimarea anumitor sensuri (de ex.: *-a, -le*, din *joia, joile*; *-și*, din *asiși* sau din *atunceși acoloși* etc.).

Toate cele cinci particule ilustrează în mai mare sau mai mică măsură ambele situații.

3) Distribuțional, nici ca clasă și nici individual, ocurența particulelor adverbiale nu poate fi precizată.

a) Avînd în vedere posibilitățile combinatorii ale acestor elemente, considerate în ansamblu, se poate observa că ele apar, în general, indiferent de funcție, în structura adverbelor pronominale, cu valoare nehotărîtă.

b) În ce privește combinațiile individuale se constată că, în afară de pozițiile exclusive, de care dispun aproape toate particulele menționate, fie ca deictice (cf. *acum***a**, *aice***a**, *alatur***ea**, *acu***și**, *unde***și**, *sava***i**, *tocma***i** etc.), fie ca morfeme lexicale (*puru***re**, *nicăie***ri**, *asa***și**, *totu***și** etc.), ele pot apărea, uneori, alternativ în structura unor adverbe, fie în variație liberă (raport stabilit mai ales între *-a* și *-le*, atît ca morfeme lexicale — *joi***a** ~ *joi***le**, *noapte***a** ~ ~ *nopți***le** —, cît și, adesea, ca deictice — *purure***a** ~ ~ *pururi***le**, *așijdere***a** ~ *așișderi***le** etc.), fie, mai rar, în raport de comutare — cînd funcțiile particulare sînt diferite (de ex.: *aci***a**/ *aci***iși**, *atunce***a**/ *atunce***și** etc.).

Particula cu cele mai multe posibilități de combinare și cu cea mai mare frecvență este *-a*, urmată de *-le* și *-și*; *-i* și *-re* apar într-un număr mic de forme.

4) Specific limbii vechi este fenomenul cumulării particulelor adverbiale în structura unor adverbe, avînd funcții identice sau diferite (*pururilea*, *iarășile*, *nicăiurilea* etc.). Cel mai des se întîlnește combinația deicticelor *-a* + *-le*.

Numărul particulelor poate varia, în componența unui adverb, între 1 și 3.

5) Considerate în ansamblu, particulele adverbiale — foarte frecvent folosite în limba veche, mai ales ca deictice — apar ca o modalitate de întărire și de „marcare" formală a adverbelor, reprezentînd astfel, ca și sufixele derivative, un mijloc important în organizarea gramaticală a acestei clase de cuvinte.

1.3. Particulele adverbiale în limba contemporană

Din punct de vedere evolutiv, interes deosebit prezintă aceste componente adverbiale în calitatea lor de *particule deictice*. Modificările constatate, sub acest aspect, în raport cu limba veche sau chiar în cursul celor o sută de ani ai perioadei pe care o avem în vedere, privesc frecvența acestor elemente, statutul lor în cadrul diverselor unități adverbiale, utilizarea stilistic diferențiată a variantelor. Unele schimbări au caracter mai larg, mai general, altele vizează cazuri particulare.

În cele ce urmează, procedînd ca în paragraful precedent, vom descrie succint situația fiecărei particule.

Considerăm util să precizăm de la început că, în general, exceptînd formele cu *-i*, folosirea variantelor adverbiale cu particule deictice apare astăzi, mai mult sau mai puțin, ca o particularitate a limbii populare, consemnată ca atare în lucrările de specialitate [28].

1.3.1. Particula deictică **-a** continuă să aibă o poziție predominantă între componentele adverbiale de acest fel, atît sub aspectul posibilităților de combinare, cît și sub cel al frecvenței, diferențele în acest sens accentuîndu-se față de limba veche, prin reducerea substanțială a utilizării celorlalte.

[28] cf. GRAMATICA 1963, I, p. 301; în DLRM și DEX formele cu particule sînt înregistrate uneori, dar totdeauna ca variante ale formelor simple.

Scanned with OKEN Scanner

Pe lîngă adverbele cu *-a* atestate în textele vechi — și care circulă și astăzi — această particulă s-a extins la o serie de unități adverbiale, în general locuțiuni, create mai tîrziu, adăugîndu-se particulei *-le*: *de-adevăratelea*, *de-a binelea*, *de-altmintrelea*, *de-a-ndoaselea*, *pe apucatelea*, *pe săturatelea* etc. (cf. *infra*, 1.2.3.). Locuțiunile de acest fel sînt numeroase și cunosc o mare circulație, deși aproape exclusiv în limbajul popular; deci, față de limba veche, *-a* deictic și-a sporit posibilitățile de combinare.

Pe de altă parte însă, în limba actuală, variantele cu și fără această particulă reprezintă, în general, dublete de nivel stilistic diferit. Deși admise de limba literară [29], forme ca *acuma*, *aicea*, *adineaurea*, *alăturea*, *atuncea*, *nicăierea*, *pururea*, *pretutindenea* etc. sînt simțite ca populare [30]. Înregistrate frecvent în literatura artistică la toți scriitorii, în special în limba personajelor, asemenea forme nu se întîlnesc, decît accidental, în scrierile cu caracter științific, juridic-administrativ sau publicistic.

Din acest punct de vedere, situația actuală este întrucîtva diferită de cea de la sfîrșitul secolului trecut sau începutul secolului nostru, cum o dovedește, pe de o parte, faptul că, pentru unele unități, gramaticile și dicționarele vremii înregistrează ca forme principale (uneori unice) variantele cu *-a* [31], și, pe de altă parte, atestarea acestor forme, chiar dacă nu prea frecventă, și în lucrări științifice. Cf., de ex.: *aicea* (Lambrior S, p. 220), *alăturea* (*ibid.*, p. 135; Șăineanu B, p. 33; Maiorescu C III, p. 18; Ibrăileanu O I, p. 80), *acuma* (Maiorescu C III, p. 32), *de-a pururea* (Șăineanu B, p. 19), *de-altminterea* (*ibid.*, p. 39), *nicăierea* (Ibrăileanu O I, p. 79) etc.

Legată, se pare, de trecerea în alt registru stilistic a variantelor cu *-a* și, totodată, de folosirea mai rară a acestora, este abandonarea totală a formelor simple cu *-e* ale adverbelor respective.

[29] *ib. ibidem.*

[30] SCRIBAN 1925, p. 147 și 152, precizează că variantele în *-a* ale unor adverbe ca *pretutindenea*, *adineaorea*, *pururea*, *atîta* etc. sînt moldovenești; chiar dacă afirmația nu corespunde realității, pentru că, atît în limba veche cît și astăzi, asemenea forme se întîlnesc în toate graiurile, ea dovedește că formele de acest fel sînt considerate oarecum neliterare.

[31] De exemplu, PHILIPPIDE 1897, p. 170—194, înregistrează numai formele cu *-a* ale adverbelor *adineaurea*, *așișderea*, *încailea*, *pe alocurea*, *adesea*, *pururea*, *(de)altmintrelea*; TIKTIN 1945, p. 130 — 134, citează forme ca *alăturea*, *(pe)alocurea*, *atîta*, *nicăiurea*, *altmintrelea*, *pururea*, *pretutindenea* — fără a menționa variantele fără particulă; cf., în același sens, TDGR s.v. *aicea*, *acumă* etc.

Scanned with OKEN Scanner

întîlnite încă în scrierile din a doua jumătate a veacului trecut — cf. *atunci* (Alecsandri), *aice* (Alecsandri, Negruzzi), *asemene* (Negruzzi, Eminescu), *altmintere* (Alecsandri), *purure* (Beldiceanu), *pretutindene* (Creangă) etc.—,aceste forme sînt astăzi definitiv înlocuite cu variante în *-i*, cu care, în perioadele anterioare, se aflau în variație liberă.

În cîteva cazuri particulare, *-a* deictic și-a modificat sau este pe cale să-și modifice statutul. Astfel:

— în structura adverbelor *abia, aiurea, adesea* [32] particula în discuție a devenit (sau e pe cale să devină) element constitutiv, în sensul că forma fără *-a* a ieșit din uz sau e foarte rară.

— în cazul lui *atît(a)* — înregistrat în limba veche aproape exclusiv cu *-a* — varianta cu particulă este astăzi condiționată sintactic: ea apare paralel cu forma simplă în situațiile în care adverbul este oarecum independent [33] (de ex.: „omul a stăruit *atîta*", Arghezi S XXII, p. 95 ~ „de ce te uiți atît?", Țoiu G, p. 262), dar este exclusă sau cel puțin evitată în celelalte cazuri. Așa, de pildă, se întrebuințează numai forma *atît*, cînd averbul este în corelație cu *cît* („*Atît* treburile, *cît* și glasul erau ... odihnitoare" Preda M, p. 120); de asemenea, limba literară actuală s-a oprit asupra variantei fără *-a* cînd adverbul funcționează ca intensiv pe lîngă un comparativ (cf. „cu *atît* mai mult" Blaga G, p. 35) sau ca formant al superlativului absolut (cf. „*atît de fățiș*" Blaga G., p. 38); în limbajul popular însă, forma *atîta* se întîlnește, în acest caz, încă destul de des (cf., de ex.: „*atîta de puternic*" Lăncrănjan SU, p. 480), ca o continuare a unei situații mai vechi în limbă (cf. „*atîta de subțire*" Eminescu O I, p. 82).

1.3.2. Formele adverbiale cu **-le** deictic — cumulat adesea cu *-a (-lea)* — apar în limba contemporană, în general, ca variante populare, familiare, uneori, regionale.

În ce privește posibilitățile de combinare, cercetarea efectuată relevă faptul că, spre deosebire de limba veche, în care *-le* deictic apărea, de obicei, pe poziții comune cu ale lui *-a* (formele adverbiale cu *-le*, mai puține decît cele în *-a*, fiind în raport de variație liberă cu acestea), în limba contemporană, această particulă este înregistrată, de

[32] Referindu-se la *adesea*, IORDAN 1947, p. 151, subliniază că „limba literară s-a oprit la forma cu *-a*" și că lipsa lui destul de frecventă, mai ales în vorbire, provine din graiurile moldovenești.

[33] *ibid.*, p. 152.

cele mai multe ori, pe poziţii diferite. La această situaţie s-a ajuns, pe de o parte, prin ieşirea din uz a majorităţii variantelor adverbiale în *-le* înregistrate în textele vechi (sporadic, se mai întîlneşte forma *altmintrelea* — de ex., la Şăineanu B, p. 312; Blaga G, p. 82 — sau *încailea*; în schimb *aiurile(a)*, *nicăiurile(a)*, *pururile(a)* etc. au fost abandonate), pe de altă parte, prin utilizarea lui *-le* în combinaţii noi, cum ar fi: *cumvaşile(a)*, *acile(a)* [34] reg. (Barbu M, p. 188) sau o serie de locuţiuni adverbiale, numeroase şi frecvente astăzi, dar neînregistrate sau întîlnite foarte rar în textele vechi; ne referim la locuţiuni de tipul *pe + participiu pl. fem. -neutru* — atestate, cum am arătat în cap. II, abia în secolul al XIX-lea —, ca: *pe nemîncatele* (Arghezi S II, p. 258), *pe ocolitele* (Lăncrănjan SU, p. 26), *pe neanunţatele (ibid.*, p. 25), *pe săritelea (ibid.*, p. 109), *pe tăcutele (ibid.*, p. 297), *pe apucatele (ibid.*, p. 104) etc., precum şi la locuţiuni de tipul *de(-a)+ substantiv (adverb)*, ca: *de-a-ndoaselea* (Caragiale O II, p. 426), *de-a-ncălarele*, *de-a mînecatele*, *de-adevăratele(a)*, *de-a-ndăratele* (Arghezi S XXII, p. 66), *de-anpicioarele(a)*, *de-a binelea* (Barbu M, p. 194), *de-a buşile* (Arghezi S XXII, p. 63) etc.

În cele două tipuri de construcţii locuţionale, particula are o situaţie, întrucîtva, diferită: în cazul celor dintîi, *-le* este totdeauna deictic, variantele cu şi fără particulă fiind întîlnite alternativ, uneori la acelaşi vorbitor sau autor (cf., de ex., şi *pe ocolite* Lăncrănjan SU, p. 434; *pe tăcute*, *ibid.*, p. 519); în structura celorlalte, în cele mai multe cazuri, adică atunci cînd elementul de bază al locuţiunii este un substantiv, particula apare ca formant obligatoriu, reprezentînd, se pare, la origine articolul [35], cerut, de obicei, în asemenea combinaţii de prepoziţia compusă *de-a* (cf., în acest sens, şi *de-a rostogolul*, *de-a lungul* etc.) [36], în alte cazuri însă ea se comportă ca element deictic, alături de formele cu *-le(a)* folosindu-se, chiar dacă mult mai rar, şi variantele fără particulă (de ex., *de-a-ndărate*, *de-adevărate* etc.).

Din faptele prezentate, reiese că, în comparaţie cu limba veche, *-le* deictic a suferit în evoluţia ulterioară unele

[34] În DA se precizează că *acilea* — inexistent în textele vechi — are sensul lui *aci* „dar arată o apropiere mai mare".

[35] După PUŞCARIU 1923, p. 400, în asemenea locuţiuni nu e clar dacă avem a face cu articolul *-le* sau cu *-le* adverbial.

[36] cf. GRAMATICA 1963, I, p. 305.

Scanned with OKEN Scanner

modificări privind valenţele combinatorii (ocurenţa în structuri adverbiale caracteristice, în care nu mai e concurat de *-a)*, diversificarea funcţională, precum şi utilizarea stilistică, specifică limbii populare vorbite a variantelor adverbiale care îl conţin.

1.3.3. *-şi* deictic se foloseşte, în limba contemporană, spre deosebire de cea veche, foarte rar. Majoritatea formelor adverbiale care-l conţineau, înregistrate în textele vechi *(undeşi, cumuşi, aceiaşi, îndatăşi* etc.) au fost abandonate. Astăzi se mai întîlnesc ca variante populare, familiare, uneori regionale, forme ca *acuşi,* (popular) „îndată, imediat" (cf. „ziceai că *acuş* o să se prăbuşească" Barbu M, p. 12) sau (regional) „acum" (cf. „de ce nu s-o fi măritat ea pînă *acuşi*?" Barbu M, p. 27), *amuşi* (reg.) „acum, amu", *cumvaşi, mintenaşi* [37] (reg.) „imediat" (Lăncrănjan SU, p. 288).

În limba literară, *-şi* este admis ca particulă deictică numai în cazul variantelor *iarăşi, totuşi, cîtuşi* — în locuţiunea *cîtuşi de puţin* (cf. Blaga G, p. 31) — întrebuinţate, cu mici excepţii [38], alături de *iar, tot* (concesiv), *cît (cît de puţin)*, în toate aspectele limbii.

1.3.4. Particula **-i** are, în puţinele unităţi care o conţin, statut diferit, în funcţie de aspectul limbii pe care îl luăm în considerare: în limba populară, ea funcţionează ca element deictic, alături de *întocmai, tocmai, numai* folosindu-se curent variantele *întocma, tocma* (Agârbiceanu O II, p. 222), *numa (ibid.*, p. 213; Barbu M, p. 6); în limba literară însă, *-i* este, în toate aceste cazuri, element constitutiv, obligatoriu.

★

Din analiza particulelor deictice în limba contemporană reţinem ca observaţii generale:

1) reducerea sensibilă, în comparaţie cu limba veche, a utilizării acestor elemente adverbiale, în special a lui *-şi*, ale cărui ocurenţe se limitează astăzi la un număr foarte restrîns de adverbe.

[37] Forma *mintenaş* este, fără îndoială, derivată de la *minten* + *aş* (cf. DEX s.v.). Totuşi, prezenţa lui *-i* final, în exemplul citat, ne face să credem că, printr-o falsă analiză, *-şi* e simţit ca particulă deictică.

[38] Excepţiile privesc variantele adverbului concesiv *totuşi, tot* care, în anumite situaţii contextuale, asupra cărora nu ne vom opri aici, nu se pot substitui.

Scanned with OKEN Scanner

2) tendința tot mai accentuată de diferențiere stilistică a formelor adverbiale paralele, cu și fără aceste amplificative, în sensul că, în general, variantele fără particule caracterizează limba literară, pe cînd celelalte reprezintă o particularitate a limbii populare, vorbite, cu excepția dubletelor cu și fără *-i*, la care raportul este invers.

3) schimbarea statutului unor particule deictice, care, în cadrul anumitor structuri adverbiale, reprezentînd, în general, cazuri particulare, au devenit sau sînt pe cale să devină elemente constitutive, obligatorii.

2. Comparația adverbială

2.1. Precizări teoretice privind categoria comparației

2.1.0. Caracteristică adjectivului și adverbului, categoria comparației este definită și prezentată diferit în diversele gramatici sau studii speciale care i-au fost consacrate atît în lingvistica românească, cît și în cea străină. Divergențele privesc, în esență, inventarul de valori al categoriei, interpretarea și gruparea lor, și sînt determinate, în general, de concepția diferită a autorilor și de metoda utilizată în analiză.

Pentru a asigura baza teoretică necesară, precizia termenilor folosiți în descrierea evoluției comparației adverbiale, ne propunem să reanalizăm, fără a intra în toate detaliile, sistemul de valori al categoriei în limba română, insistînd asupra aspectelor controversate.

2.1.1. Pornim de la ideea că valorile prin care se manifestă o categorie gramaticală într-o limbă dată *se organizează într-un sistem de opoziții și se caracterizează formal prin modalități gramaticale de exprimare și prin relații sintagmatice specifice* contractate în lanțul comunicării.

2.1.1.1. În gramaticile curente, luîndu-se ca model sistemul din latină, categoria comparației este descrisă ca un sistem cu trei trepte de intensitate, reunind opt valori: p o z i t i v, c o m p a r a t i v *(de egalitate, de de superioritate* și *de inferioritate)* și s u p e r l a t i v, în

Scanned with OKEN Scanner

cadrul căruia se disting *superlativul relativ (de superioritate* și *de inferioritate)* și *superlativul absolut (de superioritate* și *de inferioritate)* [39].

Dintr-o examinare oricît de sumară, rezultă că în această grupare a valorilor se folosește inconsecvent cînd criteriul comparației, cînd cel al gradului de intensitate [40]: comparativul de egalitate și cel de inegalitate, deși exprimă intensități diferite, sînt plasate pe aceeași treaptă pentru că ambele implică comparația; superlativul relativ este grupat cu superlativul absolut pentru că exprimă, ca și acesta, un grad înalt de intensitate, ignorîndu-se însă faptul, esențial, că el presupune comparația.

Faptele menționate sînt suficiente pentru a demonstra că descrierea sistemului comparației în gramaticile tradiționale, prin „calchierea" celui latinesc, este inadecvată pentru că nu reflectă situația reală, specifică acestei categorii în limba română.

De altfel, această remarcă — valabilă în egală măsură și pentru felul în care este prezentată categoria comparației în gramaticile altor limbi romanice, care folosesc același model — este cuprinsă, într-un fel sau altul, în numeroase lucrări anterioare [41] care constată că sistemul comparației are în urmașele limbii latine o configurație deosebită. Economia lucrării nu ne permite să stăruim asupra rezultatelor destul de diferite, ale acestor cercetări [42], dar în analiza întreprinsă am valorificat unele observații și sugestii cuprinse în ele, în special în cele de orientare structuralistă, care, întemeiate pe o analiză mai rafinată și mai riguroasă permit o definire și o delimitare mai exactă a diverselor valori.

Examinînd obiectiv valorile inventariate în GRAMATICA 1963 constatăm, în primul rînd, opoziția dintre

[39] cf. GRAMATICA 1963, I, p. 126—130; după modelul acestei gramatici este prezentată comparația și într-o serie de sinteze gramaticale ulterioare ca: ZDRENGHEA 1970, p. 116—118; BERCEANU 1971, p. 224—230; GRAUR 1973, p. 71—74; DIMITRIU 1979, p. 103—106 ș.a.

[40] cf. și MANOLIU 1962, p. 201.

[41] cf., de ex., pentru limba română: LAMBRIOR 1892, p. 111; ROSETTI, BYCK 1943, p. 48—49; IORDAN 1956, p. 349—350; MANOLIU 1962, p. 201—202; IORDAN, GUȚU ROMALO, NICULESCU 1967, p. 112—113; TRANDAFIR 1977, p. 35 ș.a.; pentru limba franceză, vezi: BRUNOT 1922, p. XVII ș.u.; DAUZAT 1945, p. 169—186; PÖTTIER 1959, p. 87 ș.a.

[42] Pentru o prezentare detaliată a lucrărilor mai recente privind comparația în româna contemporană, cf. TRANDAFIR 1977, p. 23—32.

Scanned with OKEN Scanner

intensitatea absolută, fără termen de comparaţie — care grupează *pozitivul* şi *superlativul absolut* — şi intensitatea relativă, presupunînd un termen de comparaţie, explicit sau implicit — care include celelalte componente: *comparativul de egalitate* şi *de inegalitate*, precum şi *superlativul relativ*[43].

Între valorile intensităţii absolute se stabileşte o opoziţie pur cantitativă: *pozitivul* exprimă intensitatea ∅, însuşirea pur şi simplu, iar *superlativul absolut* — intensitatea maximă a însuşirii, privită în raport cu ea însăşi, în sine. Opoziţia superioritate/inferioritate distinge, în cadrul intensităţii „forte", *superlativul absolut de superioritate* şi *superlativul absolut de inferioritate*.

Valorile intensităţii relative, exprimînd diverse raporturi cantitative între doi termeni (obiecte sau procese) în baza unor însuşiri comune sau între două momente de existenţă ale aceleiaşi însuşiri, realizează următoarele opoziţii binare:

— referinţă inclusă *(superlativul relativ)* / referinţă noninclusă *(comparativul de egalitate* şi *de inegalitate)*. Ceea ce distinge deci superlativul relativ de comparativ este natura referinţei: în primul caz, termenul comparat este inclus în grupa termenului în care se compară (cf. *Ion învaţă cel mai bine dintre elevi, Ion învaţă cel mai bine din clasă)*, în cel de al doilea caz, termenul comparat este exclus din termenul la care se referă, indiferent că referinţa este simplă (cf. *Ion învaţă mai bine decît Dan)* sau multiplă, generalizată *(Ion învaţă mai bine decît ceilalţi)*.

— egalitate *(comparativul de egalitate)* / inegalitate *(comparativul de inegalitate* şi *superlativul relativ)*. Aşadar, din acest punct de vedere, comparativul de inegalitate şi superlativul relativ se situează pe aceeaşi poziţie. Este de observat, de asemenea, că, în cadrul acestei opoziţii, comparativul de egalitate şi cel de inegalitate sînt termeni corelativi, în timp ce superlativul relativ nu dispune de un corelativ, cu o expresie particulară, specifică.

— superioritate/inferioritate este o opoziţie subsumată inegalităţii, distingînd deci valorile corespunzătoare în cadrul comparativului de inegalitate

[43] Gruparea superlativului relativ cu comparativul apare în toate lucrările menţionate în nota 41.

Scanned with OKEN Scanner

(Ion învață mai bine decît Dan / Ion învață mai puțin bine decît Dan) și al superlativului relativ *(Ion învață cel mai bine din clasă / Ion învață cel mai puțin bine din clasă)* [44].

Avînd în vedere opozițiile semnalate, valorile intensității relative se caracterizează prin cîte două trăsături pertinente, la care, în cazul inegalității se mai adaugă trăsătura inferior/superior, după cum urmează:

— comparativul de egalitate: egalitate noninclusă.

— comparativul de inegalitate: inegalitate (superioritate sau inferioritate) noninclusă.

— superlativul relativ: inegalitate (superioritate sau inferioritate) inclusă [45].

2.1.1.2. Așa cum precizam la începutul paragrafului precedent, recunoașterea valorilor unei categorii gramaticale este condiționată de realizarea lor cu mijloace de expresie gramaticalizate.

Gradele de comparație se exprimă în limba română, ca și, în general, în celelalte limbi romanice, a n a l i t i c, cu ajutorul morfemelor libere. Cu alte cuvinte, „comparația" nu reprezintă pentru adverbele sau adjectivele românești un criteriu de flexiune propriu-zisă (ca în latina clasică, de ex., în care exprimarea sintetică, cu diverse sufixe, determină modificarea formei adverbiale sau adjectivale), ci se manifestă ca „flexiune perifrastică" [46]. „Variația" formală în cadrul opozițiilor graduale se limitează exclusiv la auxiliarul selectat, adverbul sau adjectivul rămînînd invariabil, constant atît sub aspect fonetic cît și semantic (sensul lexical al cuvîntului); în prezența aceleiași teme, alternanța de valori determină alternanța de modificatori specifici.

Această particularitate a exprimării categoriei comparației creează mari dificultăți de ordin teoretic și practic

[44] Pentru o descriere similară a sistemului comparației în limba franceză, cf. POTTIER 1962, p. 168—169. Pentru limba română, o clasificare asemănătoare a valorilor intensității relative este cea propusă de MANOLIU 1962, p. 201—211, cu deosebirea importantă că opoziția includere/nonincludere este subordonată inegalității (deși ea vizează și comparativul de egalitate) și că opoziția superioritate/inferioritate nu este înregistrată, întrucît construcțiile exprimînd inferioritatea nu sînt incluse printre valorile categoriei.

[45] cf. și prezentarea grafică a sistemului, în Tabel, p. 146.

[46] cf. HOCKETT 1958, p. 212, care numește variațiile de acest tip „inflexion phrase".

în stabilirea inventarului de valori pentru că, dacă în cazul „formelor simple" (sintetice), afixele flexionare sînt acceptate fără rezerve ca mărci gramaticale, în ce privește „formele compuse" (analitice), acestea sau sînt excluse din discuție, ca structuri funcționale complet diferite de formele flexionare, sau, dacă principial sînt admise ca unități morfologice, se pune problema demonstrării, pentru diversele cazuri, a caracterului lor gramatical, în ultimă instanță a caracterului morfematic al auxiliarului — problemă extrem de dificilă în absența unei proceduri unanim acceptate și aplicate.

Delimitarea „formelor compuse" care se situează funcțional la același nivel cu formele flexionare de îmbinările negramaticalizate prezintă un interes deosebit, care depășește domeniul „comparației", întrucît înlocuirea formelor sintetice din latină cu forme analitice în limbile romanice, în general, apare ca o tendință ce afectează și alte categorii gramaticale. Ea impune deci găsirea unor criterii ferme, general aplicabile. Lipsa unor asemenea criterii a dus la interpretări foarte diferite a diverselor forme analitice.[47]

2.1.1.2.1. În ce privește categoria comparației, inventarul de valori este stabilit în gramaticile curente, tradiționale, așa cum am arătat, pe considerente de ordin etimologic (pornindu-se de la formele sintetice din limbile clasice, în speță din latină) și semantic (grupul de elemente are un sens unitar, exprimînd aceeași însușire de diverse grade)[48].

2.1.1.2.2. În lingvistica modernă, care pune accentul pe particularitățile de expresie, acest mod de interpretare este considerat desuet, perimat. Dar nici cercetările moderne nu oferă soluții unitare, unanim acceptate. Interpretarea diferă de la un autor la altul, în funcție de aspectele luate în considerare, de metoda cu care se efectuează analiza etc. Iată, pentru ilustrarea afirmației, cîteva exemple :

După Knud Togeby, care, în general, exclude din discuție formele compuse (considerate ca îmbinări sintactice),

[47] cf., în acest sens, discuția și exemplele privind formele compuse ale verbului, la GUȚU ROMALO 1962, p. 191—192.

[48] cf. și STATI 1967, p. 54—55.

în limba franceză comparația (adverbială sau adjectivală) se reduce la două componente : *pozitiv* și *comparativ-superlativ* — care sînt distincte numai pentru trei cuvinte: *bon (bien) — meilleur (mieux)*; *mauvais (mal) — pire (pis)*; *petit (peu) — moindre (moins)* [49]. De unde rezultă, prin analogie, că româna — dacă facem abstracție de neologismele de tipul *inferior*, *superior* [50] — nu cunoaște categoria gramaticală a comparației.

Pe baza analizei relaționale, Maria Manoliu [51] ajunge la concluzia că în limba română categoria comparației este compusă din patru membri, definiți după cum urmează :

I „superlativul relativ" — realizat cu ajutorul lui *cel mai*, morfem cerut de un adjectiv sau adverb însoțit de un complement de comparație introdus prin *dintre*;

II „comparativul de superioritate" — marcat prin *mai*, morfem cerut de prezența unui adjectiv sau adverb legat de termenul al doilea al comparației prin *decît*;

III „comparativul de egalitate" al cărui morfem, exprimat prin formantul ∅ sau *tot așa (atît) de, la fel de*, este cerut de prezența unui adjectiv sau adverb urmat de *ca*;

IV „pozitivul" — caracterizat prin ∅, morfem cerut de un adjectiv sau adverb fără termen de comparație.

„Superlativului absolut" i se contestă calitatea de formă gramaticală distinctă pentru că, din punct de vedere relațional, el este echivalent cu pozitivul. Cu alte cuvinte, contractînd aceleași relații, superlativul relativ și pozitivul reprezintă, în cadrul categoriei gramaticale a comparației, o singură valoare. În consecință, mijloacele de exprimare a intensității maxime sînt, în interpretarea autoarei, exclusiv de natură lexicală [52]. La aceeași concluzie ajunge, prin mijloacele gramaticii transformaționale, Ileana Vincenz, care constată că structura de adîncime a superlativului absolut nu se poate reprezenta printr-un

[49] cf. TOGEBY 1965, p. 144.

[50] Aceste forme, intrate în limba română abia în secolul al XIX-lea, nu sînt general folosite nici astăzi și, în plus, sînt tratate adesea ca forme de pozitiv și supuse comparației: *mai superior*, *mai inferior* etc. sînt întîlnite frecvent în vorbirea neîngrijită.

[51] cf. MANOLIU 1962, p. 203—204.

[52] cf. și MANOLIU 1971, p. 200, unde se face însă o mențiune specială pentru superlativul realizat cu *prea*, care se caracterizează prin anumite expansiuni predicative.

Scanned with OKEN Scanner

arbore diferit și că el nu reprezintă rezultatul unei reguli de generare aplicate pozitivului.[53]

De fapt, ideea a fost formulată mai înainte de M. A. Henry, care, analizînd sistemul comparației în franceză și italiană, propune excluderea superlativului absolut dintre gradele de comparație „pentru că nu face apel la nici un element de referință".[54]

Dimpotrivă, Bernard Pottier, combătînd teoria lui Henry, pledează pentru considerarea superlativului absolut drept componentă a categoriei comparației, avînd în vedere „substanța relațională".[55] Aceeași idee este susținută, cu argumente însă diferite, de Gérard Moignet; el insistă asupra distincției care trebuie făcută între exprimarea lexicală a intensității „forte", prin elemente cu caracter noțional *(extrêmement agréable, gravement malade)* și exprimarea prin *très*, care are un caracter formal, asemănător cu al sufixului de superlativ din alte limbi[56].

Cum reiese din această foarte sumară trecere în revistă, interpretarea formelor analitice ale gradelor de comparație înscrise în gramatici și, în consecință, a categoriei comparației în genere variază sensibil de la un autor la altul, mergînd de la negarea caracterului gramatical al tuturor acestor componente pînă la acceptarea lor globală. Cel mai frecvent este contestat, în acest sens, superlativul absolut.

2.1.1.2.3. În ce ne privește, considerăm că fiecare dintre valorile înregistrate în gramaticile curente dispune de o exprimare gramaticală în limba română.

Formanții specifici precum și complexul de relații sintagmatice caracteristice pe care le contractează cu al doilea termen *comparativul de egalitate* și cel *de inegalitate (de superioritate)* precum și *superlativul relativ (de superioritate)* demonstrează suficient caracterul gramatical al acestora (de altfel, mai rar contestat). De asemenea, acceptarea lor ca termeni ai categoriei, impune recunoaș-

[53] cf. VINCENZ 1967, p. 263.

[54] cf. HENRY 1952, p. 1—15.

[55] cf. POTTIER 1962, p. 155—154: „Il n'y a en effet aucun élément de référence *explicite* dans « Paul est très sage »; mais si *très* ne se référait à rien du tout, on se demande comment il indiquerait cette nuance superlative qu'on lui reconnaît! Comme tous les modificateurs sans exception, *très* se réfère à une limite bien définie et définissable, mais *implicite*."

[56] cf. MOIGNET 1961, p. 21.

Scanned with OKEN Scanner

terea *pozitivului* ca valoare distinctă, reprezentînd, în cadrul sistemului, termenul de referinţă.

Ne vom opri deci mai mult asupra valorilor al căror caracter gramatical este categoric negat de diverşi autori sau, cel puţin, pus sub semnul întrebării.

a) Este, în primul rînd, cazul *superlativului absolut* — care cum s-a văzut, este adeseori exclus dintre valorile categoriei, pe de o parte pentru că nu intră în relaţii sintagmatice specifice, distincte de ale pozitivului, pe de alta, pentru că nici unul dintre mijloacele de exprimare a intensităţii forte în limba română nu ar fi de natură gramaticală.

Primul argument nu ni se pare convingător, mai ales pentru că superlativul absolut, ca şi pozitivul, nu este o valoare „relaţională", în sensul că nu exprimă o comparaţie, şi, prin urmare, este de aşteptat să apară în contexte asemănătoare cu ale pozitivului. (Nimeni nu contestă, de pildă, perfectului compus, caracterul de valoare distinctă în sistemul timpurilor verbale, deşi el contractează aceleaşi relaţii ca şi prfectul simplu.) Dar chiar acceptînd condiţia ocurenţei în contexte specifice, se poate observa că ea este îndeplinită de unele dintre construcţiile intensităţii maxime, cum sînt, de exemplu, cele realizate cu *aşa de*, *atît de* sau *prea*, care se caracterizează prin anumite expansiuni predicative (de obicei, consecutive).

Cît priveşte a doua obiecţie, considerăm că mijloacele de exprimare a ideii de superlativ în limba actuală — foarte numeroase şi variate — se situează la diferite nivele ale limbii : cele mai multe reprezintă, într-adevăr, modalităţile lexicale, fonetice etc., în schimb *foarte* se comportă ca un morfem gramatical, conferind grupării în structura căreia apare caracter de construcţie monolexematică [57].

Aplicînd prin analogie proba propusă de L. Hjelmslev pentru demonstrarea naturii gramaticale a formelor verbale compuse : „pour le soutenir il faudrait pouvoir prouver le caractère morphématique du verbe *haben* [din forme ca *er hat gesprochen*], *c'est-à-dire nier son caractère de verbe*" [58] (subl. n.), rezultă că o grupare ca *foarte bine*,

[57] Ideea că *foarte* s-a gramaticalizat este formulată, dar fără a se demonstra, şi de alţi autori (cf., de ex., IORDAN 1975, p. 108; TRANDAFIR 1977, p. 27—28, care, alături de *foarte*, trece însă şi alte „adverbe").

[58] cf. HJELMSLEV 1939, p. 118.

de exemplu, poate fi interpretată ca situîndu-se la nivel gramatical, dacă se poate nega calitatea de adverb a lui *foarte*. Din acest punct de vedere observăm următoarele :

1) *foarte* este exclus din contextul diagnostic stabilit pentru adverb (cf. cap. I, 2.1.1.) ; în limba actuală, spre deosebire de limba veche (cf. *infra*, 2.4.2.2.1.), *foarte* nu apare în context verbal, distribuţia sa fiind limitată la combinaţia cu adjectivul sau adverbul [59] ;

2) în cadrul grupărilor astfel realizate, elementele îşi pierd capacitatea de permutare (situaţia este, şi în această privinţă, diferită astăzi de limba veche — cf. *infra*, 2.4.2.2.1.).

— ordinea componentelor în construcţie este fixă : *foarte + adverb (adjectiv)* ; inversarea acestei topici — extrem de rară — se întîlneşte exclusiv în limbajul afectiv *(vorbeşte bine foarte)* ;

— posibilitatea intercalării între membrii grupului a unor elemente eterogene este exclusă *(*foarte vorbeşte bine)*.

Limitarea distribuţiei lui *foarte* la poziţia menţionată, cu excluderea lui din poziţia caracteristică adverbului (verbul), precum şi pierderea capacităţii de permutare (prin inversarea sau distanţarea componentelor construcţiei), demonstrează că acest element nu mai este adverb, pledînd în acelaşi timp pentru interpretarea sa ca morfem gramatical al intensităţii maxime. În consecinţă, superlativul absolut poate fi considerat o valoare distinctă — marcată gramatical — în sistemul comparaţiei româneşti [60].

b) Mai puţin clară din acest punct de vedere este situaţia construcţiilor care exprimă *inferioritatea* (comparativul de inferioritate, superlativul relativ de inferioritate şi superlativul absolut de inferioritate).

Sintagmatic, aceste construcţii se comportă ca orice grup format dintr-un *adverb + adjectiv* sau *adverb*. Comp., de ex. : *mai puţin greu* şi *mai grav bolnav* ; *cel mai puţin greu* şi *cel mai grav bolnav* ; *foarte puţin greu* şi *foarte grav bolnav*. Elementul supus comparaţiei este, de fapt, *puţin*, care deci îşi păstrează statutul de adverb, implicit posi-

[59] Acelaşi argument al limitării distribuţiei lui *très* la combinaţia cu adjectivul şi adverbul este folosită de MOIGNET 1961, p. 21, pentru a susţine caracterul gramatical al acestui formant al superlativului absolut în franceză.

[60] Argumente asemănătoare invocă GUŢU ROMALO 1962, p. 191—199, pentru a demonstra apartenenţa perfectului compus, a viitorului şi a optativului la paradigma verbului din română.

Scanned with OKEN Scanner

bilitatea combinării cu morfemele gradelor de comparație. De aceea, probabil, în unele lucrări, fără a fi discutate în mod special, construcțiile respective nu sînt înregistrate între valorile categoriei [61].

Totuși, spre deosebire de grupările similare, construcțiile în discuție prezintă o anumită sudură a componentelor, manifestată în topica fixă (cf., de ex.: **greu mai puțin* sau **greu foarte puțin* — construcții nereperate, față de *bolnav mai grav* sau *bolnav foarte grav*). Se poate observa, de asemenea, că această restricție nu mai funcționează atunci cînd *puțin* determină un verb (cf. *este mai puțin lovit* dar și *este lovit mai puțin* sau *el lucrează cel mai puțin* dar și *cel mai puțin lucrează el* etc.). Adăugînd la particularitatea semnalată faptul că pentru exprimarea inferiorității se apelează constant la aceste construcții, care, fără a prezenta semnele gramaticalizării depline, s-au „specializat" în acest sens, considerăm că cele trei valori inventariate de gramatică pot fi acceptate ca atare. [62]

★

Analiza efectuată conduce la următoarele concluzii privind categoria comparației:

1) Admițînd inventarul de valori stabilit, „comparația" se definește ca o *categorie a intensității*, prin care se exprimă aprecierea dimensională, cantitativă a „însușirii", înțeleasă în sens larg. *Intensitatea* este componenta principală, constantă a acestei categorii, în timp ce *comparația* reprezintă o componentă secundară, care se manifestă numai în unele dintre valori.

2) În funcție de prezența sau absența componentei secundare, valorile acestei categorii se repartizează, semantic și formal, în două grupe distincte:

a) *valorile intensității relative* — comparativul de egalitate, comparativul de inegalitate (superioară și inferioară), precum și superlativul relativ (de superioritate și de inferioritate) — care exprimă diferite grade de intensitate ale unei însușiri, prin raportarea explicită sau implicită la un

[61] cf. MANOLIU 1962, p. 203—204; GUȚU ROMALO 1974, p. 179—180.

[62] cf., în acest sens, și POTTIER 1962, p. 168—169, — care înregistrează între valorile categoriei din franceză comparativul de inferioritate și superlativul relativ de inferioritate (realizate cu formanții *moins*, respectiv, *le moins*).

alt termen (reprezentînd alte obiecte, procese, cu aceeaşi calitate sau alt moment de existenţă a calităţii respective), şi realizează opoziţiile binare: egalitate / inegalitate, includere / nonincludere şi, în cadrul inegalităţii, superioritate / inferioritate.

Ca valori relaţionale, ele *pot* contracta în planul expresiei relaţii sintagmatice caracteristice, care le conferă un grad mai avansat de gramaticalitate.

Aceste relaţii sînt univoc obligatorii [63], în sensul că prezenţa celui de al doilea termen de comparaţie presupune prezenţa celui dintîi [64], determinînd în acelaşi timp, în funcţie de elementul de relaţie caracteristic, un anume morfem de comparaţie: *decît* cere morfemul *mai* sau *mai puţin*, *dintre* sau *din* — morfemul superlativului relativ *cel mai* sau *cel mai puţin*, iar *ca* cere, în limba literară [65], morfemele comparativului de egalitate *la fel de*, *tot aşa de*, *tot atît de* sau ∅). În schimb, diversele forme ale intensităţii relative nu sînt obligatoriu coocurente cu un al doilea termen de comparaţie, iar în anumite contexte, deşi implicat, el este exclus în exprimare (cf., de ex.: *mărul cel mai de sus*); cînd termenul al doilea nu e exprimat, aceste valori apar în condiţiile intensităţi absolute [66].

b) *valorile intensităţii absolute*, fără termen de comparaţie — pozitivul şi superlativul absolut (de superioritate şi de inferioritate) —, care exprimă o apreciere cantitativă a calităţii, privită în raport cu ea însăşi, şi realizează opoziţia intensitate ∅/ intensitate maximă, iar, în cadrul acesteia din urmă, opoziţia superioritate/ inferioritate [67].

3) Distribuţional, între valorile celor două grupe se stabileşte un raport defectiv, întrucît valorile intensităţii relative pot apărea în condiţiile intensităţii absolute, dar nu şi invers.

[63] cf. MANOLIU 1962, p. 204—205.

[64] Din acest punct de vedere, situaţia este întrucîtva diferită în limba veche (cf. *infra*, 2.4.1.2.3.).

[65] *Ca* este folosit adesea, în special în limba vorbită, şi pentru a introduce complementul unui comparativ de inegalitate (cf. şi *infra*, 2.4.2.1.*a*)

[66] cf. IORDAN, GUŢU ROMALO, NICULESCU 1967, p. 112.

[67] O grupare asemănătoare a valorilor categoriei comparaţiei propun, pentru limba română, IORDAN, GUŢU ROMALO, NICULESCU 1967, p. 112—113; TRANDAFIR 1977, p. 23—32. DAUZAT 1955, p. 163—186, numeşte cele două grupări „grade de comparaţie" şi „grade de intensitate", iar POTTIER 1962, p. 153, „comparaţie explicită" şi, respectiv, „comparaţie implicită".

Scanned with OKEN Scanner

4) Din precizările de mai sus rezultă că, deşi inventarul de valori determinat prin analiza formală coincide cu cel stabilit de gramaticile tradiţionale, pe baza criteriilor semantice şi etimologice (interpretarea acestora şi dispunerea lor în sistem diferă esenţial), punîndu-se în evidenţă specificul categoriei în limba română, ca şi în alte limbi romanice, faţă de latină.

5) Grafic, structura categoriei, aşa cum se manifestă ea în limba română contemporană, poate fi redată ca în Tabelul alăturat (p. 146).

2.2. Compatibilitatea adverbelor cu gradele de comparaţie

2.2.1. Caracterizînd clasa adverbelor în ansamblu, categoria comparaţiei nu se aplică tuturor unităţilor, considerate individual. Cu alte cuvinte, întocmai ca în cazul adjectivelor, nu toate adverbele sînt apte de variaţii graduale: la unele adverbe această inaptitudine este totală, ceea ce înseamnă că ele nu cunosc categoria comparaţiei, la altele, parţială, în sensul că unităţile respective sînt compatibile cu unele grade de comparaţie, dar nu cu toate.

Situaţia adverbelor în raport cu categoria comparaţiei este determinată, în ultimă instanţă, de particularităţile lor semantice. Cum schimbările survenite în evoluţia limbii în semantica adverbelor sînt, în general, neînsemnate, modificările privind capacitatea sau incapacitatea combinării cu morfemele gradelor de comparaţie sînt şi ele, cu puţine excepţii, neglijabile (în orice caz, ele nu afectează grupări de adverbe, ci numai cîteva unităţi izolate). De aceea observaţiile pe care le vom face în continuare referitor la această problemă au caracter mai general, fiind valabile, în principiu, atît pentru limba veche cît şi pentru cea actuală. [68]

2.2.2. Privită în ansamblu, incapacitatea unor adverbe de a se compara comportă diferite grade de generalitate, vizînd a) grupări mai largi de unităţi, caracterizate prin

[68] Este şi motivul pentru care exemplele ilustrative sînt selectate atît din inventarul limbii vechi — păstrat în cea mai mare parte pînă astăzi — cît şi dintre unităţile mai noi.

Tabel

INTENSITATE RELATIVĂ	Relația	A—B	EGALITATE	INEGALITATE				
			NONINCLUDERE				INCLUDERE	
			Comparativ de egalitate	Comparativ de inegalitate			Superlativ relativ	
				Comparativ de superioritate	Comparativ de inferioritate		Superlativ de superioritate	Superlativ de inferioritate
	Formanți	A	*tot așa (atît) de ~la fel de ~ Ø*	*-mai*	*-mai puțin*		*-cel mai*	*-cel mai puțin*
		B	*-ca*	*-decît, (ca) — de*			*— dintre — din*	
INTENSITATE ABSOLUTĂ			INTENSITATE Ø				INTENSITATE MAXIMĂ	
			Pozitiv				Superlativ absolut	
	Formanți		Ø				Superlativ de superioritate	Superlativ de inferioritate
							— foarte	*— foarte puțin*

cîte o trăsătură de conținut comună, care exclude posibilitatea variației graduale, sau b) unități individuale.

a) Prima situație include :

— seria s e m i a d v e r b e l o r (*și*, *nici*, *mai*, *încă*, *tocmai*, *măcar*, *batăr*, *numai*, *decît* „numai", *nu*, *prea*, *săva(i)*, *au*, *oare*, *fără* (*de*) *cît*, *fără numai*, *incai(lea)* etc.) ; așa cum s-a arătat (cf. cap. 1, 3.2.), aceste unități se caracterizează, între altele, prin sensul lor vag, abstract, deci prin lipsa de autonomie semantică și, implicit, sintactică, din care derivă și imposibilitatea combinării cu morfemele gradelor de comparație ;

— seria a d v e r b e l o r p r o n o m i n a l e, a „pro-adverbelor" (*unde*, *cînd*, *cum*, *cît*, *oriunde*, *oricum*, *oricît*, *oricînd*, *nicicum*, *nicicînd*, *acolo*, *aici*, *așa*, *atunci*, *acum*, *acum*, *amu*, *atîta*, *undeva*, *cumva*, *cîtva* etc.) ; ele reprezintă în sistemul adverbial — întocmai ca pronumele sau adjectivele pronominale, în sistemul nominal — grupa cuvintelor „pline generale", adică a cuvintelor cu semnificație virtuală (cf. și cap. I, 1.3.2.) ; calitatea de substitute care își precizează înțelesul numai în context, prin raportarea la cuvinte cu semnificație particulară, exclude posibilitatea comparării lor — așa cum exclusă este comparația pentru adjectivele pronominale ;

— seria d e r i v a t e l o r a d v e r b i a l e în *-ește* (*apostolește*, *păgînește*, *românește*, *fizicește* etc. — cf. și cap. II, 1.1.2.2. și 2.4.2.), în *-iș* (*furiș*, *pieptiș*, *cruciș* etc. — cf. cap. II, 1.1.2.1. și 2.4.1.), în *-icește* (*papagalicește*, *actoricește*, *materialicește* etc. — cf. cap. II, 2.4.2.) și în *-mente* (*moralmente*, *fatalmente*, *totalmente*, *esențialmente* etc. — cf. și cap. II, 2.4.3.) ; fără a intra în detalii, se poate observa că în cazul formațiilor realizate cu primele trei sufixe, situația se explică prin faptul că, de cele mai multe ori, ele „condensează" o comparație : avînd ca bază de derivație, de obicei, un substantiv sau un adjectiv ele dobîndesc prin atașarea sufixului sensul de „în felul . . .", „ca . . . ", „în modul . . . ", exprimînd deci o comparație între acțiunea verbului la care sînt incidente și calitatea inclusă în sensul substantivului sau al adjectivului de bază ; de pildă, în DEX, *păgînește* este glosat „ca păgînii, în felul păgînilor", *cruciș* „întretăindu-se în formă de cruce", *papagalicește* „ca un papagal" etc. ; în ce privește derivatele în *-mente*, puțin numeroase, incapacitatea de

Scanned with OKEN Scanner

a se compara derivă mai degrabă din semnificaţia fiecăruia [69], decît din modul lor de formare [70];

— seria adverbelor (temporale şi modale) provenite din substantive prin conversiune (*noaptea*, *vara*, *luni*, *lunea* etc. sau *şirag*, *vîrtej*, *buştean*, *colilie*, *glonţ* etc. — cf. şi cap. II, 1.1.2.3.3. şi 2.2.2.); adverbele temporale astfel formate indică „momentul, intervalul" sau „repetarea", semnificaţii incompatibile cu comparaţia; cît priveşte adverbele modale de acest fel, este de observat că ele au rezultat, în general, din construcţii prepoziţionale cu valoare comparativă („ca un şirag", „ca un vîrtej", „ca un buştean" etc.);

— seria locuţiunilor adverbiale cauzale-finale, ca: *de aceea*, *derept aceea*, *pentru aceea*, *de aceasta*, *de ce*, *derept ce* etc. (cf. şi cap. II, 1.2.1.*b*);

— seria locuţiunilor adverbiale cu structură complexă, de tipul: *din vreme în vreme*, *cînd şi cînd*, *zi de zi*, *zi şi noapte*, *faţă la faţă*, *în vecii vecilor*, *de jur împrejur* etc. (cf. şi cap. II, 1.2.2.).

Chiar dacă unele dintre seriile menţionate reprezintă grupări de unităţi caracterizate morfologic, ceea ce explică, în ultimă instanţă, restricţia combinării cu morfemele categoriei comparaţiei este totuşi conţinutul lor semantic.

b) Cea de a doua situaţie include unităţi adverbiale din diferite clase semantice (de mod, de timp, de loc) care, considerate individual, exprimă însuşiri sau circumstanţe ce nu pot fi comparate, ca de pildă: *aidoma*, *aievea*, *împotrivă*, *în zadar*, *absolut*, *automat*, *anticipat*, *contrar*, *efectiv*, *incomparabil*, *pe deplin*, *pe tăcute*, *pe nemîncate*, *de-a-ndărătelea*, *de-a-mpicioarele*, *substantival*, *astăzi*, *ieri*, *mîine*, *totdeauna*, *mereu*, *uneori*, *în veci*, *acasă*, *afară*, *nicăieri*, *pretutindenea* etc.

2.2.3. Din analiza efectuată, rezultă că adverbele susceptibile de variaţii graduale alcătuiesc, de fapt, un grup destul de restrîns faţă de totalul unităţilor. Afirmaţia este valabilă în special pentru limba veche, pentru că,

[69] În secolul trecut sînt totuşi atestate cîteva forme de comparativ ale unor adverbe în *-mente* (care astăzi nu apar niciodată în această situaţie), ca, de ex.,: *mai generalmente*, *mai totalmente* (cf. DĂNĂILĂ 1960, p. 193).

[70] De altfel, în franceză sau italiană, în care derivatele în *-ment(e)* sînt numeroase, multe dintre ele, datorită sensului lor, se compară. Cf., de ex., fr. *aimablement*, *attentivement*, *bizarrement*, *calmement*, *hypocritement* etc.

Scanned with OKEN Scanner

în româna modernă, datorită numărului foarte mare de adverbe modale neologice, provenite din adverbializarea adjectivelor — în marea lor majoritate apte de a se compara — , situaţia s-a modificat, din acest punct de vedere, simţitor.

2.2.3.1. Elementele care compun această grupare prezintă o trăsătură de conţinut comună, aceea de a fi cuvinte „pline particulare", cuvinte cu autonomie semantică. În rest, ele sînt destul de eterogene, aparţinînd la diferite clase semantice :

— adverbe şi locuţiuni adverbiale d e m o d — foarte asemănătoare cu adverbele calificative în ce priveşte conţinutul, multe dintre ele provenind chiar din adjective prin conversiune : *anevoie*, *bine*, *chiar* [71] „clar" (în limba veche : *audzim mai chiar di svănta evanghelie* V. Caz. 31/17—18 — cf. şi CI 80/18), *frumos*, *rău*, *lesne*, *greu*, *aspru*, *ciudat*, *iute*, *repede*, *de-amănuntul*, *cu asupră*, *cu greu*, *p(r)e scurt*, *atent*, *cordial*, *discret*, *elegant*, *energic*, *(îm)prudent*, *onorabil*, *punctual*, *rapid*, *superficial* etc.

— adverbe c a n t i t a t i v e, ca : *mult*, *puţin*, *tare*, *vîrtos* etc.

— unele adverbe şi locuţiuni adverbiale s p a ţ i o - t e m p o r a l e care exprimă circumstanţe relative, adică puncte în spaţiu şi timp care, obiectiv, pot fi mai apropiate sau mai depărtate în raport cu un alt punct de referinţă ; aşa sînt, de ex : *aproape*, *afund*, *departe*, *jos*, *sus*, *curînd*, *devreme*, *degrabă*, *înainte*, *(de)demult*, *de sîrg*, *tîrziu* etc.

2.2.3.2. Din punctul de vedere al opoziţiilor de grad realizate, clasa adverbelor susceptibile de asemenea variaţii se subîmparte în :

— subclasa adverbelor capabile de a apărea la toate gradele de comparaţie ; se grupează aici adverbe modale şi cantitative, precum şi o parte (care nu poate fi circumscrisă exact) dintre adverbele spaţio-temporale, ca, de ex. : *aproape*, *departe*, *jos*, *sus*, *curînd*, *devreme*, *(de)demult*, *tîrziu* etc. ;

—subclasa adverbelor care cunosc doar parţial categoria comparaţiei, putînd apărea, în afară de pozitiv,

[71] *Chiar* reprezintă unul dintre puţinele cazuri în care raportul cu categoria comparaţiei s-a modificat datorită schimbărilor profunde de natură semantico-gramaticală: din adverb modal comparabil, a devenit semiadverb (cu valoare de precizare), deci, necomparabil.

Scanned with OKEN Scanner

numai la comparativul de superioritate; ea cuprinde un număr mic de adverbe spațio-temporale ca: *apoi* (cf. *mai apoi* C_2 23/35), *(în)ainte* (cf. *mai nainte* C_2 50/28, *mai denainte* C_2 39/25), *deasupra* (cf. *mai desupra* PO 265/12, *încolo* (cf. *mai încolo* PO 44/7), *înăuntru* (cf. *mai înlăuntru* CL 111/28), *înapoi* (cf. *mai înapoi* PH 8^v v 5), *pre urmă* (cf. *mai pre urmă* CI 85/8) etc. „Faptul se datorează conținutului: „încoace", „înainte" etc. indică puncte în spațiu sau momente în timp comparabile cu un singur punct, respectiv cu un singur moment, pe care ar urma, eventual, să le întreacă în ce privește întîietatea"[72].

2.3. Continuitate și discontinuitate în evoluția categoriei comparației din latină în română

Pentru a degaja mai clar natura inovațiilor și sensul evoluției comparației românești, precum și pentru a pune în evidență specificul categoriei în română față de latină, considerăm necesară o scurtă prezentare a principalelor caracteristici, de conținut și de expresie, ale comparației latinești. [73]

2.3.1. În latină, comparația adverbială și adjectivală era organizată ca un sistem cu trei trepte de intensitate: *pozitiv*, *comparativ* și *superlativ*.

Superlativul relativ și cel absolut se exprimă prin aceeași formă, opoziția dintre ele (comparație / non-comparație) realizîndu-se numai pe plan sintactic, prin ocurența, în cazul superlativului relativ, a unui complement comparativ. În limba vorbită, pentru valoarea de superlativ relativ se mai folosea și comparativul; în asemenea construcții se află, probabil, originea formelor romanice de superlativ relativ exprimate prin comparativ + articol.

Formal, gradele de comparație se realizau sintetic, prin sufixare și, pentru un număr redus de cuvinte, prin schimbarea totală sau parțială a rădăcinii; interesant de reținut este faptul că afixele folosite erau diferite pentru

[72] cf. IORDAN, GUȚU ROMALO, NICULESCU 1967, p. 274.

[73] Prezentarea se întemeiază, în principal, pe ampla descriere a gradelor de comparație din latină, făcută de Lucia Wald, în ILR I, p. 141—147.

Scanned with OKEN Scanner

cele două părți de vorbire : comparativul se forma la adjective cu *-ior* (pentru masculin și feminin) și *-ius* (pentru neutru), iar la adverbe, cu *-ius* ; superlativul, cu *-issimus*, la adjective, și cu *-e*, la adverbe [74].

Încă din perioada arhaică, în latina vorbită au început să se creeze, atît pentru comparativ cît și pentru superlativ, forme analitice, recurgîndu-se pentru aceasta la adverbele de cantitate *magis* (sau *plus*) și, respectiv, *maxime* (sau *multum*, *fortis*, *valde*, *bene*, *pulchre* etc.) ; cunoscînd o largă circulație în cursul întregii latinități, aceste forme au pătruns mai tîrziu chiar în limba literară, înlocuindu-le pe cele sintetice. Preferința pentru construcțiile perifrastice se explică prin uzarea expresivă a formelor simple, datorată frecventei lor utilizări, și, totodată, prin tendința generală a limbii vorbite de a-și crea forme cît mai clare, mai concrete și mai plastice. Devalorizarea formelor sintetice de comparativ și de superlativ a făcut ca, adesea, ele să fie tratate ca forme de pozitiv : îmbinarea lui *magis* sau *plus* cu comparativul sintetic, precum și a lui *maxime* cu superlativul sînt frecvent întîlnite mai ales în textele din epoca imperială.

Așadar, exprimarea perifrastică, mai concretă, mai expresivă și, într-un fel, mai regulată — datorită unificării formanților din comparația adverbială și adjectivală — s-a extins treptat și în același timp s-a îmbogățit continuu cu mijloacele noi.

Formele analitice s-au transmis apoi în toate limbile romanice [75], cu unele deosebiri privind auxiliarul selectat. De pildă, pentru comparativ, în ariile periferice ale latinității (română, spaniolă, portugheză) s-a conservat *magis*, pe cînd în regiunea centrală (franceză, italiană), *plus* — poate și pentru că în această zonă *magis* a devenit conjuncție (cf. fr. *mais*, it. *ma* „dar"). În toate aceste limbi, formele de comparativ au servit ulterior ca bază pentru formarea superlativului relativ, prin adăugarea articolului.

[74] cf. ILR II, p. 63—64 și 105.

[75] Cu excepția românei, limbile romanice au moștenit și cîteva forme sintetice de comparativ; atît în perioada veche, cît și în limba populară de azi, ele sînt tratate, însă, de obicei, ca pozitive, fiind „redublate" : cf. v. sp. *mas meyor*, v. prov. *plus melhor*, *piu meglio*, fr. *plus mieux* (vezi NYROP II, p. 317; IV, 114). Același fenomen se întîmplă adeseori în româna vorbită cu comparativele neologice *superior*, *inferior*.

Scanned with OKEN Scanner

În ce privește cel de al doilea termen al comparativului de inegalitate (superioritate) și al superlativului relativ, acesta era exprimat, în latina clasică, cu ajutorul morfemelor de caz : ablativul cu valoare de superlativ și, respectiv, genitivul cu valoare de partitiv [76].

Tendința spre analitism și, în mod special, tendința de reducere a flexiunii nominale explică, și în acest caz, înlocuirea, în latina populară, a formelor sintetice (cazuale) ale complementului cu construcții prepoziționale.

Această modalitate de exprimare a termenului secund al comparației a fost moștenită de toate limbile romanice — inclusiv româna — , folosindu-se, la început, chiar aceleași elemente de relație, înlocuite, mai tîrziu, parțial sau total, cu altele.

2.3.2. Confruntarea sistemului comparației latinești cu cel al limbii române contemporane (prezentat sub 2.1.) pune în evidență o anumită continuitate, dar și diferențe esențiale între cele două sisteme. Preluînd din latina populară procedeul exprimării perifrastice și chiar unele mijloace concrete de marcare a unor grade de comparație, limba română a dezvoltat această categorie în mod propriu, creînd valori și forme noi (*comparativul de egalitate* și *superlativul relativ* — cu expresie distinctă — , *comparativul de inferioritate* și *superlativul* — relativ și absolut — *de inferioritate*) și reorganizînd sistemul de opoziții. În felul acesta, în limba română categoria a dobîndit o altă configurație decît cea din limba latină și, deci, tendința gramaticilor tradiționale de a încadra realitatea lingvistică românească în schema comparației latinești este, gramatical, neîntemeiată.

Reorganizarea categoriei presupune, firește, un proces evolutiv complex și de lungă durată. Așa cum reiese însă din analiza întreprinsă, în limba română acest proces a început mai tîrziu decît în alte limbi romanice, în orice caz nu mai devreme de secolul al XVI-lea [77], româna dovedindu-se, ca și în alte cazuri, mai conservatoare.

[76] cf. STOLZ-SCHMALZ 1928, p. 253 și 257.

[77] vezi CIOMPEC 1965, p. 123—127.

Scanned with OKEN Scanner

2.4. Comparația adverbială în limba veche

Cercetarea textelor din secolele al XVI-lea — al XVIII-lea relevă o serie de fapte privind realizarea comparației în perioada respectivă, valorile și mijloacele de exprimare, extrem de interesante și de semnificative pentru istoria categoriei în limba română.

Anticipînd datele analizei care urmează, ținem să precizăm în acest sens că în primele noastre texte nu sînt atestate, afară de pozitiv, decît comparativul de superioritate și superlativul absolut, adică formele transmise din latina populară — ceea ce ar putea însemna că sistemul comparației păstra încă aspectul celui latinesc — , precum și că aceste forme nu sînt „fixate", gramaticalizate. Sînt fapte care argumentează suficient, după părerea noastră, afirmația, făcută mai înainte, că reorganizarea categoriei în limba română se afla la începuturile ei în secolul al XVI-lea. În același sens, la cele menționate, putem adăuga constatarea — pe care o vom consemna pe parcursul descrierii ori de cîte ori va fi cazul — că, sub aspectul formei, comparația adverbială prezintă în epocă unele deosebiri de cea adjectivală.

În cele ce urmează, avînd ca punct de reper organizarea actuală a comparației — care începe să se contureze în cursul perioadei de care ne ocupăm — vom descrie gradele de comparație așa cum apar ele în textele cercetate.

2.4.1. Intensitatea relativă

2.4.1.1. Comparativul de egalitate, cu formă proprie, distinctă, nu este atestat în textele cercetate.

Raportul de echivalență dintre cei doi termeni ai comparației care privește o calitate sau o circumstanță exprimat de adverb se realizează — ca și în cazul adjectivului — prin utilizarea formei de pozitiv a acestuia, urmată de un complement comparativ introdus prin *ca* :

să nu grâești *răŭ* ca limbuții CT 10r/7
lesne ai purces ca și apa PO 173/13.

Neîntîlnite în textele din secolele al XVI — al XVIII-lea, formele comparativului de egalitate construite

cu *tot așa (de)*, *tot atît (de)*, *la fel (de)* au apărut, probabil, ulterior acestei perioade. De altfel, și forme ca cele menționate sînt atestate relativ rar.

2.4.1.2. Comparativul de inegalitate se realizează numai ca comparativ de superioritate.

2.4.1.2.1. Comparativul de superioritate se exprimă, după modelul preluat din latina populară, prin *mai* (<lat. *magis*) + adverb (sau locuțiune adverbială) la *pozitiv*.

În mod obișnuit, *mai* precedă, în imediata apropiere, adverbul, (sau locuțiunea adverbială), ca în exemplele:

Că *mai bine* iaste să greșești C_2 17/24.

și *mai cu amarū* decitŭ aceia chinui-se-vorŭ C_2 379/32. (cf. însă și: cum să n-avămŭ a ne chinui *cu mai amar?* C_2 448/17 — în care *mai* dislocă locuțiunea).

au perit vro 30 de oameni, ce era *mai în frunte* CL 183/24.

mai pre lesne va fi pasirea zburătoare a să face dobitoc CI 51/7.

atunci îți va fi *mai cu greu* P. Ist. 264/11—12.

În *mainte* — formă cu circulație mare pînă către sfîrșitul secolului al XVII-lea — *mai* s-a aglutinat cu adverbul *ainte* (cf. și ROSETTI 1968, p. 553; după DA s.v. *înainte, mainte* provine din lat. *magis ante*). Această modalitate de exprimare a comparativului s-a limitat la forma în discuție, care, de altfel, o dată cu ieșirea din uz a lui *ainte*, nu numai că și-a redus foarte mult aria de circulație (cf. GHEȚIE—MAREȘ 1974, p. 259—260) ci, fiind aberantă în raport cu sistemul, a început să fie tratată ca formă de pozitiv, cum rezultă din construcțiile de tipul *mai mainte*, înregistrate în graiurile moldovenești (cf. BOGREA 1923, p. 435).

În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, cînd *ainte* și *înainte* (<*în* + *ainte*) apar în texte în raport de variație liberă, același raport există între comparativele *mainte* și *mai (î)nainte*. De exemplu: *mainte oblicindŭ* CL 88/13; *era gata... mai înainte* CL 69/1.

Faptele menționate pledează pentru explicarea lui *mainte* ca formație de comparativ realizată pe teren românesc, și nu transmisă din latină.

În textele din secolul al XVI-lea se pot întîlni situații — e drept, foarte rare — în care construcția de comparativ este dislocată, fenomen înregistrat și pentru comparativul adjectivelor.[78] De exemplu:

Și *mai* de ce *înainte* mergea PO 45/18.

mai nemeri-vrem *bine* C. Pr. 60 (ap. DHLR II, p. 416).

Ținînd seama de aspectul neobișnuit, de raritatea lor, asemenea construcții ar putea fi interpretate ca simple greșeli, neglijențe ale traducătorilor sau copiștilor, dar nu este exclus ca ele să fie rămășițe ale unui stadiu mai vechi din evoluția comparației, în care *mai* avea încă oarecare independență.

În sprijinul acestei idei, ar putea fi invocată constatarea că, în textele din secolul al XVI-lea (rar în cele din veacul următor), *mai* exprima adesea singur ideea de comparativ — fapt ce rezultă din prezența în enunț a celui de al doilea termen al comparației — avînd, în combinația directă cu verbul, sensul de „mai bine, mai mult”[79]. În asemenea cazuri, *mai* se comportă ca un adverb modal obișnuit, dispunînd de o relativă libertate topică: apare atît înaintea cît și în urma verbului la care e incident, în general însă în imediata vecinătate a acestuia, dislocînd chiar, uneori, formele compuse:

mai iubit-ai reul decăt bunrătatĕ PH 44r v 5.

mai ↑rălță-se decăt a Livanului roada lui PH 62r v 16.

de noișŭ vinovații, *mai* va Dumnezeu să fie rugatŭ decîtŭ de alții C_2 323/22.

mai decătь nĕao ↑răl bi-mь -voĭu PH 43r v 8.

mulțiră-se *mai* decătь numărul... PH 34r v 6; cf. și 54r v 5, 72r v 11.

Mai vrui să lepădu-me în casa zeului mieu decît să vie în fsatele păcătoșilor PS 174/5.

că mulți vrea a *mai* muri... decîtŭ boala să-și descoapere C_2 59/21.

că *mai* iubĕște Dumnedzău pre cel păcătos... decăt pre celь dreptь V. Caz. 8/24 — cf. și 177/4.

Faptele discutate demonstrează că în secolul al XVI-lea și la începutul celui de al XVII-lea, *mai*, ca auxiliar al

[78] cf. DHLR II, p. 415; RĂDULESCU 1963, p. 251.
[79] Fenomenul este semnalat și în DHLR II, p. 268.

comparativului de superioritate, nu se gramaticalizase încă deplin, nu devenise „morfem" al acestui grad de comparaţie şi, în consecinţă, că în perioada respectivă, construcţia comparativă avea caracter de f o r m a ţ i e p r e m o r f o l o g i c ă, tinzînd doar să se plaseze la nivel morfologic, lucru care, cum vom vedea şi din alte aspecte, se realizează în secolul al XVII-lea; începînd cu acest secol, textele atestă, cu puţine excepţii, construcţii de comparativ „cristalizate", fixate în forma care ni s-a transmis pînă azi.

2.4.1.2.2. *Termenul secund* al comparativului de superioritate se realizează ca *circumstanţial* (de mod comparativ) sau ca *propoziţie circumstanţială* (de mod comparativă). În ambele cazuri, limba veche, în special în secolul al XVI-lea, prezintă unele particularităţi de exprimare faţă de limba actuală.

a) În cazul *circumstanţialului de mod*, relaţia cu adverbul la comparativ putea fi exprimată, în secolul al XVI-lea, prin *decît* — care s-a impus în cele din urmă ca reprezentativ pentru acest raport, pentru că era mai expresiv [80] — şi prin *de* — care aminteşte de construcţia din latina populară, preluată şi de alte limbi romanice [81], şi care reprezintă, fără îndoială, o modalitate mai veche, păstrată pînă astăzi de dialectele sud-dunărene (aromână şi megleno-română) [82].

Izolat, sînt atestate în textele acestui secol şi alte modalităţi de a exprima complementul comparativului:

— prin acuzativul numelui precedat de *pre*: *Domnului Sion mai mare e şi mai ↑raltu* **pre toţi omenrii** PH 81^{v} v 2.

— prin dativul numelui cu această funcţie: *Acoperişi cu apă pre mai sus* **lui** *puseşi nuorii* PH 86^{r} v 3.

În schimb, construcţia cu prepoziţia *ca*, înregistrată pentru complementul comparativului adjectival încă din secolul al XVI-lea (cf. *şi nu iaste alta mai de folosŭ şi mai frîmseţată* **ca** *dragostea* C_2 129/34—35), chiar dacă extrem de rar, nu este atestată în textele cercetate de noi, din întreaga perioadă, pentru complementul comparativului adverbial (FRÂNCU 1979, p. 52, dă un singur exemplu dintr-un text popular de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea).

[80] cf. MEYER LÜBKE III, p. 316.
[81] De exemplu, de italiană şi spaniolă (cf. VALIN 1952, p. 9).
[82] cf. CARAGIU-MARIOŢEANU 1975, p. 240 şi 278.

Precizăm, în acest sens, că exemplul mereu invocat de cercetători (cf. CARABULEA 1957, p. 22 ; FRÂNCU 1979, p. 51) din *Letopiseful* lui Miron Costin : *mai rău* ea *pagînii s-au purtat* —în care *ca* apare în construcţia comparativului adverbial — nu este edificator, pentru că propoziţia (preluată astfel de DA şi TDGR din ediţia Kogălniceanu) este înregistrată în ediţia P. P. Panaitescu, ca : *mai multu* **decît** *pagînii s-au purtat* 159/12.

Construcţiile cu *decît* şi *de* apar în variaţie liberă în toate textele din secolul al XVI-lea. Iată cîteva exemple :

— **decît :**

mai bine cum să dau ţie **decît** *altuia* PO 98/6—7.

pre Rahila *mai vîrtos* iubiia **decît** *pre Liia* PO 99/6.

mulţiră-se *mai* **decîtu** *numărul* PH 34ʳ 6 v — cf. şi 46ᵛ v 22.

mai vrătosu a da **decătu** *a lua* CV 23/9—10 — cf. şi 155/8.

nemică *mai multŭ* nu avămŭ **decîtu** *păgînii* C_2 340/32 — cf. şi 42/19.

Tirului şi Sidonului *mai iusorь* va fi. . ., **decît** *voao* CT 22ᵛ/5 — cf. şi PS 101/1.

— **de :**

mai vîrtosu **de** *toţi* vrăjmaşii miei fuiu ponosluire vecinilor miei PH 24ᵛ v 12 — cf. şi 34ʳ v 13.

văduiu, împărate, din ceriŭ, *mai vărtosu* **de** *lucoarea* soarelui, iuo-mi străluci luminră CV 75/9—10.

mai vîrtosu **de** *toţi* tindease C_2 67/8 — cf. şi 11/12, 269/28, 322/31, 379/34—35.

Cei *mai de demult* **de** *noi* SB 45/13.

să nu dea *mai mult* **de** *giumătate* PO 281/25.

Cine ĭubĕşte tatălь sau muma *mai vrьtosь* **de** *mine* CT 20ᵛ/16 — cf. şi Ps 189/5.

Totuşi, urmărind atent utilizarea lui *decît* şi *de* în construcţia complementului de pe lîngă comparativul adverbial, se poate observa că, deşi mai nou, cel dintîi este, chiar în aceste texte, net preponderent.

Situaţia celor două conective este inversă în cazul complementului de pe lîngă comparativul adjectival ; în acest caz frecvenţa lui *de* este atît de mare, mai ales în secolul al XVI-lea, încît, deşi construcţia cu *decît* este atestată uneori (cf., de ex. : *Că mai mare vătămătură decîtu trufa şi măriia nu iaste* C_2 12/32—33), unii lingvişti (cf. CANDREA 1916, p. CCVII şi ROSETTI 1968, p. 535) înregis-

Scanned with OKEN Scanner

trează numai construcția cu *de*, precizînd că *decît* introduce propoziția subordonată comparativă.

Acesta este unul dintre aspectele în care comparația adverbială se deosebește de cea adjectivală și în care aceasta din urmă se dovedește mai conservatoare.

În următoarele două secole, al XVII-lea și al XVIII-lea, cele două prepoziții din structura complementului comparativ al adverbului tind să se diferențieze funcțional. — *Decît* se impune tot mai mult ca element de relație specific pentru complementul modal de pe lîngă comparativul adverbelor de mod propriu-zise, temporale și locale. Construcțiile cu *de* se întîlnesc în acest caz din ce în ce mai rar :

Cine va iubi feciorul sau fata *mai vîrtos* **de** *mine* NT 13v/27.

Credința noastră să o ferim mai *vrtos* **de** *toate* V. Caz. 422/25 — cf. și DVS 109/3, UL 88/24.

În unele texte, de pildă în CL, NL, CI, Pr. C., P. Ist., deci mai cu seamă în cele din secolul al XVIII-lea, construcția cu *decît* este, în asemenea cazuri, singura atestată :

au stătutŭ mai tare cu focul ... **decît** *în dzua* dintîi CL 53/18 — cf. și 89/9—10, 69/27—28.

mai bine știu cei de locu **decît** *cei streini* NL 5/6.

s-au temut *mai vîrtos* de acel obraz **decît** *de dumnezeu* PR. C. 60/19.

să isprăvească *mai mult* cu nemții ... **decît** *cu rumânii* P. Ist. 318/18—19.

pre altul *mai gios* **decît** *sine* a pune socotește CI 37/7.

Ni se pare interesant de subliniat faptul că în construcția complementului comparativ al adjectivelor *de* continuă să fie frecvent folosit și în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea (deși tendința înlocuirii lui cu *decît* se manifestă destul de clar). Revelatoare în acest sens este constatarea că, în aceleași texte în care complementul comparativ al adverbelor este construit exclusiv cu *decît*, complementul adjectivelor este exprimat adseori cu ajutorul lui *de*. Cf., de ex. : *Deu cinci simțiri ce are omul,... mai adevaratu* **de** *toate simțiri ieste vederea* CL 142/2 ; *Gheorghe Băleanul, mai bătrîn* **de** *alții fiind, au zis*... P. Ist. 431/3.

Faptele semnalate ne îndreptățesc să credem că „inovațiile" s-au extins, în acest caz, de la adverb la adjectiv.

Scanned with OKEN Scanner

— Raportul este inversat, *de* fiind preferat lui *decît* în cazul complementului modal care indică măsura (avînd în structura sa un numeral) de pe lîngă comparativul adverbelor cantitative; de ex.:

au orinduit ... *mai multu* **de** *7000* de călări CL 44/23—24 — cf. și 110/13, 188,/15, 198/31.

mai mult **de** *doi galbeni* pe dzi nu ieșie NL 17/18.

nu să mai știia nimic de oștile turcești, *mai mult* **dă** *o lună* P. Ist. 440/21.

și respectiv:

nu-l lăsa să scoată *mai mult* **decît** *un leu* NL 26/19.

luînd robi du pen cetăți *mai mult* **dăcît** *5000* P. Ist. 631/26—27.

Același fenomen se constată și în legătură cu complementul modal de măsură de pe lîngă comparativul unui adjectiv; de ex.: *steaguri mai multe* **de** *o sută au luatu* UL 40/13.

Construcția cu *de* a acestui tip de complement modal s-a consolidat cu timpul, devenind astăzi singura recomandată de limba literară. [83]

Datele analizei noastre conduc la concluzia că și în evoluția construcției circumstanțialului modal reprezentînd cel de al doilea termen al comparativului de superioritate, secolul al XVII-lea a însemnat un moment important prin tendința marcată de diferențiere funcțională a celor două conective: *de*, mai vechi și, desigur, predominant în perioada anterioară secolului al XVI-lea, se restrînge tot mai mult la exprimarea complementului modal comparativ care arată măsura [84], iar *decît* se impune în construcția complementului modal comparativ propriu-zis. Această tendință se manifestă mai pregnant în comparația adverbială decît în cea adjectivală, care este mai conservatoare.

b) În ce privește *propoziția modală comparativă* [85], mai rar întîlnită decît circumstanțialul corespunzător, elementele comparative utilizate sînt tot *decît* (folosit

[83] cf. GRAMATICA 1963, I, p. 127 și 346.

[84] O evoluție asemănătoare a cunoscut *de* din structura complementului comparativ din franceză: folosit în vechea franceză în toate cazurile, el a fost ulterior înlocuit cu *que* în construcția circumstanțialului comparativ al adverbelor modale (și adjectivelor calificative), păstrîndu-se pînă azi pentru exprimarea circumstanțialului comparativ care arată măsura (cf. *plus de cent francs*) — vezi NYROP VI, p. 21—22.

[85] Pentru detalii privind valorile și construcția acestui tip de propoziție, cf. AVRAM 1960, p. 127—133.

Scanned with OKEN Scanner

singur, ca element de relaţie, sau urmat de relativele *cum, cît, pre cum)* şi *de* (urmat de *cum, ce, pre cum)*, la care se adaugă mai tîrziu *ca* (+ *cum)*, întîlnit cu totul izolat la Cantemir. Iată cîteva exemple pentru diversele construcţii relaţionale :

Că *mai bine* iaste să greşeşti ... **decîtu** să faci bunătăţi C_2 17/24 — cf. şi 546/29; PO 92/4—5, PS 101/1.

Mai bine să vadză veştile cum sîntŭ **decît** să le audze de la alţii CL 69/27—28.

domnu-său déde-i *mai multъ* **decăt** čerşu. V. Caz. 213/32 — cf. şi Alex. 93/28, Prav. 72/9.

decît va lua blestemul ţării *mai bine* să va lipsi din domnie P. Ist. 311/22 — cf. şi NL 45/8.

făčem *mai multъ* rău ačelui **decăt cumъ** ne făče Domnul V. Caz. 214/20.

mai mult l-au îmblînzit ačastă jartvă **decît precum** îl mîniase Iv. P. 81/31—32.

să nu pată *mai rău* **de cum** au păţitu Iliaşu vodă UL 77/25 — cf. şi C_2 544/23, Prav. 73/26.

ce iaste *mai vîrtosŭ* **de ce** e să fie C_2 549/9 — cf. şi PO 125/16.

Mai multъ **de če** vă sâ vine voaâ nu luareţi V. Caz. 412/15—16 — cf. CL 123/27.

să nu dea apoi *mai multŭ* **de precum** or lua CL 201/16.

încă *mai iute* clătinîndu-le ... **ca cum** ieste osiia neunsă CI 41/5—6.

Dintre aceste construcţii relaţionale, în secolul al XVI-lea sînt atestate numai *decît (să), de cum* şi *de ce*— care sînt şi după aceea cel mai frecvent folosite; celelalte au apărut în secolul al XVII-lea. Cu excepţia lui *de precum* şi *decît precum* sau a lui *după cum, după cît* — rar folosite şi în epocă — , limba actuală a păstrat toate aceste elemente comparative de inegalitate (la care s-a adăugat formaţia mai nouă *faţă de cum)*, cu deosebiri însă în ce priveşte utilizarea lor, în sensul că *decît* (şi compusele sale) s-a impus în limba literară, ca reprezentativ pentru acest raport, pe cînd celelalte (care au în componenţa lor pe *de* sau *ca)* sînt întrebuinţate în limba populară.

2.4.1.2.3. Deşi, ca valoare relaţională, comparativul presupune coocurenţa celor doi termeni între care se face comparaţia, se întîmplă adesea ca unul dintre aceştia

să nu fie exprimat, el rezultînd din context — în baza trăsăturii de coocurenţă — din prezenţa celuilalt.

a) *Absenţa termenului secund* al comparaţiei determină apariţia comparativului în condiţiile intensităţii absolute, permiţînd reliefarea ideii de cantitate, de intensitate. Fără a fi specific limbii vechi — întrucît e înregistrat şi astăzi, şi nu numai în română, ci şi în alte limbi — „comparativul absolut" este frecvent întîlnit în textele vremii; de ex.:

Si Hristosŭ *mai tare*-i întăreaşte C_2 3/14.
culeasără unii *mai mult*, alţii *mai puţin* PO 233/2.
Vei vedea povestea *mai gios* CL 48/16 — cf. şi UL 75/11.
leşii *mai îndesară* iară au purces cu tabăra CL 73/31.
muiarĕ če avѧ *mainte*, alь o goni V. Caz. 492/12.
alişverişul ce să va fi făcut *mai de demult* Pr. C. 118/20
a cerceta *mai cu amăruntul* Pr. C. 124/21.

Folosite astfel, unele comparative au devenit neanalizabile, transformîndu-se în locuţiuni adverbiale, diferite semantic. E cazul construcţiilor:

mai vîrtos „mai ales, mai curînd" (cf. şi DHLR II, p. 275): *şi aduşu elu inraintĕ voastră,* **mai** *vrătosu între tire, Agripo împărate* CV 72/11 — cf. şi C_2 523/23; *să urîsă turcilor aceste dodeiale ... şi* **mai vîrtos** *că tot atuncè luasă căzacii Trapezondul* CL 63/23; *toţi fraţii poftea împărăţiia, iar* **mai vîrtos** *Selim* P. Ist. 262/12.

mai tare „mai ales": *au aicea învăţătură toţi creştinii,* **mai tare** *popii* CC_1 (ap. DHLR II, p. 269); *ceteaşte şi aiurea mult, ce* **mai tare** *neci o slavă... nu vei şti necitind acolo* PO 7/23.

mai mult „de acum (atunci) înainte" — sens pe care, regional, construcţia continuă să-l aibă şi astăzi: *înaintea mea* **mai mult** *să nu veniţi* PO 157/23; *nu e* **maui multь** *prorocь şi noi nŭ va cunoaşte dup'ačĕ* PH 64r v 9 — cf. şi C_2 264/10.

b) *Absenţa primului termen* (a comparativului propriu-zis) este mult mai rară, dar este înregistrată în texte din toate cele trei secole. Construcţia comparativă este în acest caz eliptică, primul termen al ei fiind dedus din prezenţa celui de-al doilea (complement sau propoziţie comparativă). Iată cîteva exemple de „comparativ eliptic":

Iubѧşte domnulь uşѧ Sionului, *decătь totĕ fsatele* a lu Iacov PH 73v v 2.
că deştinse acesta dreptatŭ în casa lui, *decîtŭ cesta alaltŭ* C_2 17/13—14 (comp. cu: destinse acesta dereptu în casa lui, *mai vîrtosŭ de alaltŭ* C_2 11/13).

Scanned with OKEN Scanner

să lĕpedzi tunĕrecuļ necredinţei ... *decăt să rătâčeşti* ↑-tunĕrec V. Caz. 453/28—31.

ai aflat har înaintea mea şi te ştiu *decît pe toţi* Iv. P. 86/10.

Specific limbii vechi, fenomenul nu e consemnat de lucrările fundamentale ale istoriei limbii române, deşi el prezintă un interes deosebit în evoluţia comparativului de inegalitate, demonstrînd că relaţia, astăzi obligatorie (cel puţin în limba literară) [86], pe care o presupune ocurenţa termenului secund al comparaţiei cu forma de comparativ nu dobîndise încă acest caracter în perioada de care ne ocupăm. „Comparativul eliptic" reprezintă, aşadar, un alt aspect particular al procesului de formare a acestui grad de comparaţie în limba română.

2.4.1.2.4. În general, cercetarea efectuată ne permite să afirmăm că, format după model latinesc, comparativul de superioritate s-a constituit, ca componentă gramaticalizată a categoriei comparaţiei, pe teren românesc, printr-un proces particular, complex şi îndelungat, în cadrul căruia unul dintre momentele de „salt calitativ" îl reprezintă secolul al XVII-lea.

2.4.1.2.5. Un ultim aspect care interesează descrierea comparativului, deşi nu priveşte exprimarea gramaticală a acestuia, îl constituie posibilitatea *intensificării gradaţiei*, realizată cu *mijloace lexicale*, şi anume prin adjoncţiunea, la forma specifică, a unor adverbe sau semiadverbe. Fenomenul ca atare nu e specific limbii vechi, explicîndu-se prin necesitatea, manifestată în general în limbajul marcat de afectivitate, de a nuanţa intensitatea. Particulare sînt însă, uneori, mijloacele de realizare.

Elementele folosite în acest scop în textele cercetate sînt: *şi, încă, (cu) mult* — uneori cumulate — *vîrtos* (mai frecvent în primele documente); ele precedă, de obicei, comparativul, în imediata apropiere, cum se poate constata din exemplele care urmează:

[86] În limba populară precum şi în beletristică, (în vorbirea personajelor), se înregistrează construcţii comparative în care lipseşte comparativul propriu-zis. Iată un exemplu din Creangă: *Şi cu mare ce scăpînd din ghearele lui, am găsit cu cale să mă întorc la d-ta acasă decît să fiu prada fiarelor sălbatece.*

Scanned with OKEN Scanner

și *mai aproape* să apropiemŭ C_2 352/16.
și *mai tare* lovindu-să scînteiadză CI 86/28 — cf. și NL 63/28.
încă *mai nainte* ... judecă C_2 307/12.
s-au pogorât **acâ** *mai gios* V. Caz. 49/20—cf. și CL 163/6.
încă și *mai bine* iaste C_2 437/13.
și **încă** și *mai acolo* SB 45/16.
cu mult *mai bine* era a sluji lor PO 225/5 — cf. și C_2 264/12.
cu multŭ *mai pre lesne* a ne scrie CL 142/14—cf. și V. Caz. 5/15.
elŭ **vîrtosŭ** *mai multŭ* strigă C_2 439/2—3.

Uneori „intensivele" sînt plasate după comparativ, ca în exemplele:

mai multŭ **încă** va jălui C_2 264/7.
mai multŭ **încă cu multŭ** așteptare tinse C_2 325/8—9.

Afară de acestea, ca elemente de nuanțare a comparativului mai sînt întrebuințate: *cu cît* — care apare și în propoziții enunțiative afirmative, cu sensul de „cu atît" [87] — *cît*, *precît*, *cum* — care imprimă comparativului o valoare de superlativ relativ — și *oarece* „puțin" — care indică, dimpotrivă, o depășire minimă:

că să pre Domnezeu ai invins, **cu cît** *mai tare* învince-veri oamenii PO 113/3 — cf. și C_2 448/24, 523/23;
de vrĕme ce Brebul s-au făcut pește, **cu cît** *mai pre lesne* va fi pasirea zburătoare a să face dobitoc CI 51/7—8—cf și V. Caz. 37/4, NT 9v/3, Iv. P. 78/32.
rugăm tare **cît** *mai iute* ... să ni se facă ISN 95/15.
pre cît *mai chiar* a le descoperi s-au putut CI 4/34.
să vie **cum** *mai de sîrgŭ* la curte CL 138/22.
să veniți **cum** știți *mai tare* Alex. 97/13—cf. și V. Caz. 442/14; Prav. 95/6, NL 61/22, CI 92/20.
să ridica **oarece** *mai sus* CL 166/12 — cf. și CI 124/9, P. Ist. 298/19, NL 265/21.

2.4.1.3. Superlativul relativ (de superioritate) — cu formă proprie în sistemul comparației—s-a dezvoltat destul de tîrziu în limba română.

[87] În limba contemporană, *cu cît* apare numai ca relativ, corelat, de obicei, cu *cu atît(a)*, introducînd o propoziție circumstanțială de măsură progresivă, de ex.: *El, cu cît o privea mai mult, cu atîta o găsea mai frumoasă* Eminescu (ap. GRAMATICA 1963, II, p. 214).

Scanned with OKEN Scanner

2.4.1.3.1. În limba veche, valoarea de superlativ relativ (superioritate inclusă) era exprimată, ca și în latina populară, prin formele de comparativ, atunci cînd acestea redau o comparație generalizată, referirea făcîndu-se la toate elementele unui ansamblu în care era inclus și termenul care se compara, ca în exemplul:

Israil iară *de toți feciorii* săi *mai vîrtos* iubiia pre Iosif PO 126/28 — cf. și 127/6.

Același procedeu este înregistrat și pentru adjective: *Că adecă și dentru îngeri, carele era mai mare, trufa-lū lepadă den ceriu* C_2 12/33—34.

În secolul al XVI-lea, aceasta e singura modalitate atestată de exprimare a valorii în discuție. Se pare deci că opoziția semantică dintre superioritatea inclusă (superlativ relativ) și cea neinclusă (comparativ de inegalitate) nu-și crease încă forme specializate de exprimare. [88]

2.4.1.3.2. În textele din secolul al XVII-lea apar primele încercări de exprimare diferențiată a superlativului relativ, prin adjoncțiunea la forma de comparativ a demonstrativului *cel*, folosit ca indice individualizat (de extragere a termenului comparat din mulțimea de elemente omogene).

Construcția *cel* + *mai* + *adverb* este atestată, mai frecvent, în grupul nominal (după substantive), cu funcție de atribut — poziție în care *cel*, ca și la adjective, se acordă în gen, număr (și caz) cu substantivul regent; cf., de ex.:

scriitorii *cei mai de demult* UL 59/1.
călugării *cei mai de gios* DVS 136/6.
puține ziduri au făcut domnii *cei mai dănainte* P. Ist. 354/2.
hîrîșiia slavii *cea mai cu deadins* ieste ca să părăsască pe cel ce o cinstește CI 37/28.

Exemplele, la care se pot adăuga și altele, sînt însă neclare, pe de o parte din cauza confuziei dintre *cel* — indice al superlativului — și *cel* — articol sau adjectiv

[88] O evoluție identică în ce privește exprimarea valorii de superlativ relativ se constată și în franceză, unde, inițial, această valoare era redată prin comparativ; abia în secolele al XIII-lea—al XV-lea încep să se distingă cele două grade prin adăugarea, pentru superlativ, a articolului (cf. WARTBURG 1937, p. 85—116; NYROP II, p. 320).

Scanned with OKEN Scanner

(pronume) demonstrativ, care, în limba veche, însoțește adesea atributul adverbial sau adjectival (cf. *lucrul cel de apoi* NT 16ᵛ/3; *sfatul cel de pre urmă* CI 34/8 etc. — vezi și cap. IV, 1.3.1.3.1.), pe de altă parte, pentru că, în nici unul dintre cazurile înregistrate, termenul al doilea al comparației, care prin construcția specifică (cu *dintre* sau *din*), ar fi relevant, nu este exprimat. În consecință, construcțiile în discuție pot fi interpretate în egală măsură ca realizări ale superlativului relativ sau ca îmbinări libere între comparativul adverbial și demonstrativul *cel*, care îl leagă de substantiv.

Mai clare sînt situațiile cînd adverbul precedă numele: în acest caz, confuzia cu *cel* articol este înlăturată, fără a fi însă exclusă total confuzia cu adjectivul (pronumele) demonstrativ; iată, de pildă:

A dzĕčѧ și *čѧ mai dĕpoi* stră..↑bâtate fâcurâ Svenției Sale, că-l dezbrâcarâ V. Caz. 78/9.

l-au pogorît ... întru *cĕle mai de jos* prăpastii ale iadului Iv. P. 117/33 — cf. și 118/9.

să aibă putere și *céale mai de departe* rude Pr. C. 104/26.

Iară a triia tagmă și *cĕle mai de gios* praguri... le ținea jiganiile CI 33/10 — cf. și 4/6, 52/15.

Chiar dacă, gramatical, construcția continuă să fie, așa cum am arătat, ambiguă, analiza semantică ne îndreptățește să considerăm că, cel puțin în primul și ultimul exemplu, avem de a face cu superlative relative autentice.

Cu totul lipsită de echivoc este situația, foarte rară însă, în care adverbul precedat de *cel mai* apare ca determinant al unui verb sau adjectiv, întrucît, în acest caz, *cel*, avînd valoare neutrală, este invariabil (indiferent față de genul și numărul numelui din context), încît confuzia cu articolul sau adjectivul (pronumele) demonstrativ este exclusă; iată singurul exemplu de acest fel întîlnit în materialul cercetat:

să se facă zapisele înaintea at trei marturi *(cel mai puțin)* de cinste Pr. C. 120/25.

Aceleași dificultăți de interpretare le ridică formele în discuție și în cazul adjectivului. În exemple ca: *fečiorul* **celь** *mai mare* V. Caz. 12/13 sau *nașilor* **celor** *mai mici* ISN 103/46 (= nașii cei mici, nașii mici), *cel* pare a fi mai degrabă un demonstrativ care leagă adjectivul de nume.

Statutul de superlativ relativ al construcției este, în acest caz, clar, numai cînd aceasta este coocurentă cu termenul de comparație (situație foarte rară), ca în exemplul : *să poată a cuprinde locurile cele mai bune de Ardeal* CL 50/5.

2.4.1.3.3. Din cele arătate mai înainte reiese că, întocmai ca în alte limbi romanice în faza de început, în limba română, pînă în secolul al XVII-lea, comparativul a fost folosit pentru a indica inegalitatea dintre termenii comparați, fără a se face distincție între raportul de neincludere și cel de includere.

Formarea, în secolul al XVII-lea, a superlativului relativ (de superioritate) prin adăugarea la forma de comparativ a demonstrativului *cel*, ca „element de specificare deictică" [89], a avut ca rezultat realizarea opoziției includere/ nonincludere și, totodată, modificarea sistemului comparației.

2.4.2. Intensitatea absolută

2.4.2.1. Pozitivul reprezintă, în cadrul opozițiilor graduale, termenul nemarcat : atît pe planul conținutului cît și pe cel al expresiei el este termenul de referință pentru celelalte grade de comparație.

Pozitivul are formantul ∅. El reprezintă o entitate distinctă de comparativul de egalitate — realizat în limba veche (numai) cu același formant, ∅ — prin faptul că, nefiind valoare relațională, nu intră în raport cu un complement comparativ.

Valoarea de pozitiv a unei forme adverbiale (sau adjectivale) rezultă din opoziția (și numai din opoziția) cu celelalte forme graduale pe care adverbul (sau adjectivul) respectiv le poate realiza. De exemplu :

să știț *bine* că vă voĭu pedepsi Iv. P. 96/25.

față de :

atunce *foarte bine* despărțiri fi-vorŭ C_2 38/36.

mai bine știu cei de locu NL 5/6.

sau :

ajunse-lŭ și *multu-lŭ bătu* C_2 440/33.

față de :

nemica *mai multŭ* nu avămŭ C_2 340/31—32.

[89] cf. COTEANU 1969, p. 112.

2.4.2.2. Superlativul absolut nu dispune, ca astăzi, de un formant gramaticalizat în limba veche. Așa cum atestă textele din secolele al XVI-lea — al XVIII-lea, intensitatea maximă se exprimă în general cu mijloace lexicale, diferite, în parte, pentru cele două clase de cuvinte (adverb și adjectiv). Deosebirile sînt mai mari în secolul al XVI-lea; ulterior, se observă tendința de unificare a construcțiilor de superlativ prin extinderea formanților de la adverb la adjectiv. E încă un aspect în care comparația adverbială o influențează pe cea adjectivală.

2.4.2.2.1. La adverbe, valoarea de superlativ absolut se realizează în mod obișnuit cu : *foarte* — cel mai frecvent încă din primele texte — , *prea* — lipsit, se pare, în limba veche, de nuanța afectivă de exagerare [90] — și *vîrtos* — ieșit mai tîrziu din uz cu acest rol. Izolat, apar în această calitate locuțiunile adverbiale *de tot*, *fără s(e)amă* și, în secolul al XVIII-lea, adverbul *tare*.

Se cuvine să subliniem faptul că *mult*, folosit frecvent în limba veche ca formant al superlativului adjectivelor (cf., de ex.: **mult** *milostiv ești* PH 73^{v} v 5 ; *muma voastă fu* **mult** *înțeleaptă* Alex. 107/33 etc.) nu e atestat cu acest rol pe lîngă adverbe ; de asemenea, *tare*, întîlnit încă din primele texte ca element de exprimare a superlativului adjectivelor (cf. *ești* **tare** *fără de lĕge* PH 44^{v} v 3) este atestat în această calitate pe lîngă adverbe abia în secolul al XVIII-lea.

Pe de altă parte, *foarte* — cel mai frecvent dintre auxiliarele intensității maxime a adverbelor și care s-a impus, în cele din urmă, ca reprezentativ pentru exprimarea acestei valori, în general — este folosit rar pe lîngă adjective, mai ales în secolul al XVI-lea (de ex., în primele o sută de pagini din C_2 se înregistrează o singură ocurență : **foarte** *cuviosŭ fi-va și milostivŭ* 83/31) ; de asemenea, *vîrtos* apare rar pe lîngă adjective, cu precădere în secolul al XVI-lea (**vîrtos** *mare eră scumpetea* PO 167/10).

În general, ca formanți ai superlativului aceste elemente precedă, în imediata apropiere, adverbul sau locu-

[90] Această nuanță specială de depășire a limitei normale presupune, pe plan sintactic o expansiune predicativă consecutivă. Este interesant de observat că o evoluție similară ca a lui *prea* a suferit echivalentul din franceză al acestuia, *trop:* v. fr. *trop* avea înțelesul de „beaucoup", iar astăzi adverbul indică un exces (cf. NYROP VI, p. 14).

Scanned with OKEN Scanner

ţiunea adverbială, relaţia exprimîndu-se prin simpla adjoncţiune. De exemplu :

şi încă *foarte departe* n-ară fi merşi PO 155/15 — cf. şi C_2 38/36.

îi bătuse leşii ... *foarte rău* CL 67/22 — cf. şi UL 85/38, Pr.C. 54/14.

Şi Avraam *foarte de demîneaţă* să sculă PO 63/4.

foarte pre amănuntul însămnată CI 27/5 — cf. şi V. Caz. 77/12, Iv.P. 116/14.

iaca blagoslovi-voi pre el şi-l voiu face ploditoriu şi *prea tare* boiu înmulţi PO 55/13 — cf. şi C_2 13/14.

s-au tocmitŭ *prea lesne* lucrurile la dînsul CL 107/34 — cf. şi NL 90/20.

sfii-sѧ-vorь *vrьtos curundu* PH 4^{v} v 17—cf. şi 13^{v} v 5.

vîrtos tare îndrăgiia fata lu Iacov PO 117/18 — cf şi 167/10.

bine au făcut cu mine Dumnezeu şi *de tot destul* am PO 114/18.

de tot în deşert ... ieste CI 105/7.

şi *fără seamă tare* plodit face-voi tine PO 53/23.

Poziţia nu este însă fixată ; în textele secolului al XVI-lea mai ales, sînt destul de numeroase cazurile — mai tîrziu tot mai rare — în care construcţia de superlativ e dislocată fie prin inversarea topicii obişnuite, fie prin intercalarea între componente a altor elemente.[91] De exemplu :

Atunce *foarte* fură *bine* C_2 23/24 — cf. şi SB 45/15.

Pentr'ačě *foarte* ĭaste noaâ *de folosь* aice ... să răbdâmь V. Caz. 40/22.

Era la Ştefan vodă darâbanii *foarte* îmbrăcaţi *bine* CL 62/35.

mult va fi *foarte* B 10^{r}/5.

această fată *prea* are *frumos* avea căutat PO 77/5.

nesimţitoreşte tare pătrundea CI 38/27—28.

Acelaşi fenomen este înregistrat şi pentru superlativul adjectivelor (cf. şi DHLR II, p. 415—416 ; ROSETTI 1968, p. 235). De pildă :

toate prea cu înălţare şi cu trudă implute era C_2 15/24.

desfrînata domniia şi nedireaptă foarte CL 43/16.

era trufaşu foarte Alex. 114/35.

[91] Aceeaşi situaţie este înregistrată şi în vechea franceză (cf. NYROP VI, p. 11—12).

Mai trebuie semnalat faptul că elementele enumerate apar în texte și ca determinante ale verbelor, exprimînd intensitatea, ca în exemplele :

ağuturĭu ↑bănat *aflatu — nĕu vrьtosь* PH 39ʳ v 2 — cf. și 32ʳ v 23, 40ʳ v 10.

se arătă către ei striin și *vîrtos grăind* dzise lor PO 146/13 — cf. 149/14.

și *prea amarîmŭ* și mîniemŭ C_2 63/19—20—cf. și 45/3.

acei oamini *prea se spămîntară* PO 65/13—cf. și 98/10, 114/23, PH 75ᵛ v 34.

O particularitate a limbii vechi, în acest sens, este că și *foarte* — întocmai ca *mai*, în cazul comparativului — poate apărea ca determinant al verbului, cu sensul de „mult, foarte bine, foarte frumos, foarte tare" [92], deci exprimînd ideea de superlativ. Tratat ca adverb modal obișnuit, *foarte* are în sintagma verbală topică liberă : poate să preceadă sau să urmeze verbul determinat, în imediata apropiere sau la distanță. Iată cîteva exemple din diverse texte ilustrînd toate aceste situații :

Așa și limba mitiutelu mădulariu ea steși *foarte se laudă* CV 123/8—9 — cf. și PO 116/10, C_2 547/4.

foarte să ne tĕmem V. Caz. 22/16—cf. și NZ 24ʳ/27.

foarte plăcîndu-le ... se lăudară CI 46/4 — cf. și Iv. P. 82/6.

ne foarte rugăm SB 53/7.

și *să* și *foarte suflâ* C_2 270/31.

atunci bucinele *glăsi-vorŭ foarte* C_2 35/18 — cf. și 57/4, 143/20, PH 94ʳ/v 38, SB 52/9.

dĕca-lь vâdzu, *să spârie foarte* V. Caz. 430/33—cf. și Prav. 66/29, NT 22ʳ/26.

s-au bucurat foarte și au trimis corăbii P.Ist. 244/37.

nedestoinicŭ se socoti și *foarte* pentru multă bună govirea și smereniia lui elŭ *se lepădă* C_2 331/36—cf. și B 3ᵛ/15.

După Densusianu (cf. DHLR II, p. 263 și 416), așezarea lui *foarte* după verb, precum și după adverb sau adjectiv (în formele de superlativ) se poate datora construcțiilor slave corespunzătoare, în care *želo* are această poziție.

[92] Cf. DHLR II, p. 145.

În ce ne privește considerăm că, chiar dacă originalul slavon, ca model imediat, a avut o oarecare influență în acest sens, faptul că această poziție a lui *foarte* este înregistrată nu numai în traduceri, ci și în texte originale, uneori chiar tîrzii (cf. P. Ist.), se datorește în primul rînd statutului de adverb pe care cuvîntul — cum rezultă din faptele prezentate — l-a avut în perioada celor trei secole.

Uneori, *foarte* este intensificat prin reduplicare :

să îmbogăţi omul *foarte foarte* B 22^{v}/25 — cf. și 10^{v}/57.

Particularităţile menţionate (posibilitatea de a apărea ca determinant al verbului și marea libertate topică, în calitate de formant al superlativului) demonstrează că *foarte* (ca și *mai*) nu se gramaticalizase încă în limba veche, ci își păstra (în mai mare măsură chiar decît *mai*) independența semantică și gramaticală, adică statutul de adverb, pe care astăzi nu-l mai are.

Această constatare infirmă presupunerea lui POP 1948, p. 318, privitoare la expresia *îți foarte mulțumesc* : „Il est probable que *foarte* faisait partie de la forme *foarte mult* „beaucoup", d'où le *mult* „beaucoup " a été eliminé".

Sensul evoluţiei lui *foarte* este — cum reiese din analiza noastră — invers celui presupus de autorul citat : în expresia comentată (înregistrată și de GRAMATICA 1963, I, p. 315), *foarte* reprezintă mai degrabă un arhaism, fiind utilizat ca adverb modal, întocmai ca în limba veche.

De aici rezultă clar că, în perioada secolelor al XVI-lea — al XVIII-lea, superlativul absolut nu avea un formant gramaticalizat. Cu toate acestea, selectarea preferențială (cel puţin în comparaţia adverbială) a lui *foarte* — care configurează aspectul superlativului absolut ca viitoare componentă a categoriei comparaţiei românești — dovedește existența în epocă a tendinţei de organizare gramaticală a acestui grad de comparaţie. Construcțiile superlative cu *foarte* pot fi considerate deci, în această perioadă, drept formaţii premorfologice.

2.4.2.2.2. Pentru exprimarea intensității „forte" se mai folosea în limba veche — ca de altfel și astăzi — cîteva adverbe care însă, spre deosebire de cele deja

amintite, au valori speciale și un regim gramatical deosebit [93]; e vorba de :

— *cît*, *ce*, *cum* — care apar în enunțuri exclamative, ocupînd, invariabil, locul întîi în propoziție, ca în exemplele :

cît tare cutremurat cest nu e aicea altă, numai lui Domnezeu PO 95/22,

cîtŭ răŭ iaste, de-amŭ socoti, frățilorŭ ! C_2 328/19 — cf. și PH 61^r v 20.

vezi . . . *cît* e *bine* la noi Alex. 104/10.

Ce departe au fost Constantin vodă de aceie fericiie CL 58/9.

Lucru mare, cumu-i laudă Hronica leșască, *cum* au stătut *de bine* atuncea CL 79/6.

— *așa*, *atît(a)* — care avînd acest rol, cer, în general, o propoziție consecutivă, de ex :

sămînța ta *așa vîrtos* voi înmulți, cum de mulție nu se vor putea număra PO 52/27.

și *așea de răŭ* i-au bătut pre tătari, cît și sultanul și Cantemir cu fuga au hălăduit CL 92/10.

și *atăta de cuplit* fu učisь, cît să demică trupulь lui V. Caz. 455/15—16.

atîta s-au mîniat *dă tare*, cît îndată au pus dă i-au tăiat capul P. Ist. 434/32—33.

Este de observat faptul că adverbele menționate apar în aceleași condiții și cu aceleași valori, ca determinante ale verbelor : **Cătь** *iubit fsatul tău, doamne* PH 71^r v 2 ; **așa** *iubi Dumnezeu lumea că fiiu-său unulu născutŭ dat-au* C_2 460/20 ; **atîta** *se detinse cuvîntulŭ acesta de scularea mortului . . ., cîtŭ și întru auzitulŭ lu Ioannŭ botezătoriulŭ vine* C_2 349/11—12.

— *cît* „oricît", *oarecît* „oricît" — care exprimă o intensitate posibilă, imprimînd construcției, de obicei, valoare concesivă ; de pildă :

Cine miluiaște, lu Dumnezeu dă, *cîtu de puținelŭ*, cu mare ispravă plăti-i-va C_2 40/24 — cf. și 424/17.

[93] GOUGENHEIM 1955, p. 24, referindu-se la limba franceză, împarte morfemele intensității „forte" în cinci categorii, care, în general, se regăsesc și în română: morfeme obiective *(très)*, apreciative *(bien)*, exclamative *(Qu'il est intelligent!)*, care cer consecutive *(si)* și care exprimă intensități posibile.

Scanned with OKEN Scanner

urîciunea, *cîtu de tîrdziu* tot isbucnéşte CL 61/22.

celuia ce *cît de puţin* în ceva impotrivire ar arăta, plata cu pedeapsa morţii . . . i să punea CI 35/12—13 — cf. şi NL 45/32.

să nu ne aducemŭ aminte de greşale, *oarecîtŭ de mulţŭ* să vorŭ greşi noao fraţii noştri C_2 46/34.

Specific pentru secolul al XVI-lea este faptul că toate aceste adverbe folosite ca intensive se ataşează direct adverbului (sau adjectivului) cu care se combină. Fenomenul este consemnat în lucrările de istorie a limbii pentru *atît* şi *cît* (cf. CANDREA 1916, p. CCXIX; DHLR II, p. 398), fiind considerat de ROSETTI 1968 p. 567, o particularitate sintactică neromânească, datorată slavei.

Cert este că primele construcţii prepoziţionale apar, încă rar, în textele coresiene, dar s-au impus foarte repede, încît scrierile din secolele următoare atestă, aproape exclusiv, aceste construcţii (cf., pentru detalii, cap. IV, 1.3.1.2.1.).

2.4.2.2.3. Afară de formele perifrastice de exprimare a valorii de superlativ absolut, sînt atestate în limba veche cîteva formaţii cu sufixe diminutivale (toate adverbe modale), amintind de comparaţia sintetică din latină;[94] implicînd, într-un fel, ideea de intensitate, ele exprimă o aproximaţie negativă, adică sub limita inferioară[95]; formaţiile înregistrate sînt; /

puţinel, puţintel (<*puţin* + *-el*): *puţinelŭ ne grijimŭ de spăseniia sufleteloru noastre* C_2 382/4 — cf. şi 366/21; *Şi'ncă puţinelu şi nu va fi grĕşnicul* PH 31^r v10 — cf. şi Alex. 83/12, Iv.P. 77/20; *l-au însămnat puţintel* NL 32/2.

neschiţel (<*neschit* „puţin" + *-el*) — atestat în locuţiunile *întru neschiţel* C.Pr. 63,58 (ap. DHLR II, p. 268), *dentru neschiţel*: *de↑tru neschiţel de↑ pămътu ↑parte* PH 11^v v 4.

binişor (<*bine* + *-(i)şor*: *să ne tocmim binişor* SB 45/12; *binişor socotiţi că . . . altă pricină în mine, precum mi să pare, a afla nu puteţi* CI 51/13.

Valoarea graduală a acestor forme este însă foarte slabă, insesizabilă aproape, fapt ce explică ocurenţa lor în construcţii de comparativ sau de superlativ perifrastic,

[94] Procedeul exprimării unei intensităţi maxime prin sufixe diminutivale sau augmentative există şi în alte limbi romanice, aparţinînd, în general, limbajului afectiv (cf. MAYER LÜBKE II, p. 643—644).

[95] Pentru analiza sufixelor de acest fel, cf. VINCENZ 1969, p. 411 ş.u.

ca de pildă : *mai puţinelŭ* C_2 360/12, *cît de puţinelŭ* C_2 40/24 etc. Ele repetă, într-un fel, istoria superlativelor sintetice din latina tîrzie, „care stau pe aceeaşi treaptă cu formele de pozitiv în ce priveşte intensitatea înţelesului" [96]. Cu toate acestea, formaţiile cu sufixe diminutivale s-au dezvoltat şi s-au diversificat, încît în limba contemporană, în vorbirea afectivă în special, ele sînt destul de numeroase şi variate [97], avînd însă aceeaşi vagă valoare graduală.

★

Sintetizînd rezultatele analizei detaliate a comparaţiei adverbiale în limba veche, reţinem următoarele :

1) Preluînd din latina populară sistemul perifrastic, precum şi unele mijloace concrete de exprimare a gradelor de comparaţie, româna — ca şi alte limbi romanice — a reorganizat această categorie gramaticală, dezvoltînd-o în mod propriu, astfel încît ea a ajuns să se deosebească esenţial de comparaţia latinească.

2) În secolul al XVI-lea, sistemul comparaţiei se află încă în stadiul incipient al organizării, al dezvoltării sale, fapt ce rezultă din următoarele particularităţi :

a) numărul mic de componente (valori) ale categoriei : în afară de *pozitiv* sînt atestate cu forme proprii numai *comparativul de superioritate* şi *superlativul absolut* (de superioritate) — adică valorile existente şi în comparaţia latinească, ceea ce înseamnă că sistemul comparaţiei din acel moment avea încă aspectul celui din latină.

b) formanţii acestor valori, *mai* şi, respectiv, *foarte* (acesta din urmă şi în următoarele două secole), nu sînt încă morfeme gramaticale, „elemente integrate" [98], fapt ce reiese atît din posibilitatea combinării lor cu verbul (exprimînd singura ideea de comparativ şi de superlativ), cît şi din relativa lor libertate topică în structura gradelor de comparaţie — ambele trăsături dovedind că aceste elemente îşi mai păstrau statutul de adverbe ; în consecinţă, formele comparativului de superioritate şi ale superlativului absolut nu erau încă, în secolul al XVI-lea,

[96] cf. MIHĂIESCU 1960, p. 136.

[97] cf. GRAMATICA 1963, I, p. 314, unde se dau exemple ca: *repejor, tîrziu, incetişor, mereuţ, olecuţă, încetinel* etc.

[98] Termenul, foarte sugestiv, este folosit de GOUGENHEIM 1966, p. 183.

Scanned with OKEN Scanner

structuri „fixate", ci formaţii sau „perifraze premorfologice" [99].

c) relaţia, astăzi obligatorie, a termenului secund (complement sau prepoziţie comparativă) cu forma de comparativ, nu dobîndise acest caracter, cum reiese din construcţiile de „comparativ eliptic" înregistrate;

d) elementele de relaţie din construcţia complementului comparativ — *de* şi *decît* — sînt întrebuinţate nediferenţiat.

3) Secolul al XVII-lea (în mod deosebit) şi al XVIII-lea marchează un progres în evoluţia comparaţiei românești, concretizat în următoarele fapte :

a) îmbogăţirea categoriei, prin apariţia şi consolidarea formelor de superlativ relativ (de superioritate); sistemul rămîne însă incomplet, asimetric faţă de cel actual, prin absenţa formelor distincte ale comparativului de egalitate (care se exprimă în continuare numai cu formantul ∅, adică printr-o formă omonimă cu pozitivul), precum şi prin lipsa totală a gradelor care exprimă inferioritatea (comparativ şi superlativ — relativ şi absolut — de inferioritate), care, de altfel, şi astăzi sînt rar folosite.

b) tendinţa formelor existente de a se plasa la nivel morfologic :

— prin gramaticalizarea formanţilor *mai* (chiar în secolul al XVII-lea) şi *foarte* (printr-o evoluţie mai lentă), care dobîndesc (sau sînt pe cale de a dobîndi) valoare morfematică, devenind elemente constitutive ale comparativului (de superioritate) şi superlativului absolut.

— prin „fixarea" construcţiilor, care devin, în general, nedisociabile : inversarea componentelor sau intercalarea unor elemente neomogene devin, în cazul comparativului, imposibile, iar în cazul superlativului absolut, tot mai rare.

c) tendinţa de realizare a relaţiei unic obligatorii dintre termenul secund al comparaţiei şi comparativ (cazurile de „comparativ eliptic" sînt tot mai puţine).

d) folosirea diferenţiată (ca în limba actuală) a prepoziţiilor *de* şi *decît* din structura complementului comparativ : primul se restrînge la exprimarea circumstanţialului de mod indicînd măsura, de pe lîngă comparativul unui

[99] Termenul este folosit de IMBS 1968, p. 7, pentru formele de viitor din franceză, care, de asemenea, nu au o structură fixată, fapt relevat de disocierile posibile.

Scanned with OKEN Scanner

adverb cantitativ, al doilea se impune pentru exprimarea circumstanţialului de mod de pe lîngă comparativul unui adverb propriu-zis.

4) Dacă în primele texte formele de superlativ absolut sînt, parţial, diferite pentru adverbe şi pentru adjective, datorită selectării exclusive sau preferenţiale de către cele două părţi de vorbire a unor formanţi, textele ulterioare, începînd din secolul al XVII-lea , atestă tendinţa de unificare a formanţilor, în sensul extinderii lor de la adverb la adjectiv. Adăugînd la această constatare faptul că în construcţia complementului comparativ al adjectivului s-a păstrat multă vreme vechea prepoziţie *de*, pe cînd în structura aceluiaşi complement al adverbului aceasta a fost înlocuită cu *decît*, sîntem îndreptăţiţi să afirmăm că „inovaţiile" s-au extins, cel puţin în această perioadă, de la adverb la adjectiv.

5) Privind dintr-o perspectivă mai largă, este interesant de observat că, deşi posibilitatea unei interinfluenţe în perioada la care ne referim este exclusă, evoluţia categoriei comparaţiei în limba română şi în celelalte limbi romanice prezintă importante similitudini, relevate în cursul expunerii noastre; reorganizarea sistemului parcurge, în general, aceleaşi etape şi prezintă aproximativ aceleaşi particularităţi, deosebirile limitîndu-se, de regulă, la formanţii selectaţi sau la momentul constituirii unor valori — româna fiind, din acest punct de vedere, mai conservatoare.

2.5. Comparaţia adverbială în limba contemporană

Aşa cum am arătat într-o secţiune anterioară (cf. *supra*, 2.2.), datorită îmbogăţirii adverbelor modale cu un număr foarte mare de neologisme — majoritatea provenite din adjective, prin adverbializare — , compatibilitatea adverbului, considerat ca clasă, cu gradele de comparaţie a crescut considerabil faţă de limba veche; faptul se explică prin marea asemănare sub raport semantic dintre adverbele modale şi adjectivele calificative — aproape toate comparabile. Oricum, constatarea aceasta conduce la concluzia că în limba română modernă categoria comparaţiei a dobîndit o importanţă mult mai mare pentru adverb decît în limba din secolele al XVI-lea — al XVIII-lea.

Scanned with OKEN Scanner

În ce privește sistemul comparației adverbiale, valorile și modalitățile de expresie, întrucît problemele generale au fost expuse în preliminariile teoretice ale capitolului de față (cf. 2.1.), în cele ce urmează ne vom limita la relevarea unor particularități și tendințe care pun în lumină specificul categoriei în limba contemporană în raport cu limba veche, sensul evoluției sale. Desigur că, deși cercetarea noastră a urmărit în mod special problemele comparației adverbiale, multe dintre observații sînt valabile, în egală măsură, și pentru comparația adjectivală.

2.5.1. În ce privește i n v e n t a r u l, (gradele de comparație), se constată îmbogățirea categoriei cu o serie de valori, marcate formal, inexistente ca atare în limba veche sau cel puțin în textele cercetate.

Remarcăm, în acest sens, în primul rînd, *comparativul de egalitate*, cu formă proprie, distinctă de pozitiv, realizat cu formanții *tot așa (de)*, *tot atît (de)*, *la fel (de)* : „a o slăvi i se părea *tot așa de firesc* ca și contemplarea unui loc" Călinescu SN, p. 590 ; „Curtea era *tot atît de fetid* duhnitoare ca și cu ani în urmă" *ibid.*, p. 382. Aceste forme, atestate începînd din secolul al XIX-lea, conferă comparativului de egalitate o expresie morfologică clară [100] și, în același timp, autonomie : ele pot apărea, fără să-și piardă valoarea, și în absența complementului (propoziției) comparativ(e), ca în exemplul : „putem zice *tot așa de bine* că ..." Lambrior S, p. 94.

În al doilea rînd, se observă existența, în sistemul actual al comparației, a valorilor care exprimă i n f e r i o r i t a t e a : *comparativul de inferioritate*, format cu *mai puțin* (de ex : „Ceea ce mă interesează pe mine, răspunse Gavrilcea, nu *mai puțin subtil*" Călinescu SN, p. 775 ; „cîntărește *mai puțin greu* decît elementul comun" Iordan 1947, LRA, p. 298), *superlativul relativ de inferioritate*, format cu *cel mai puțin* (de ex. : *a răspuns c e l m a i p u ț i n b i n e* ; *Este c e l m a i p u ț i n a p r o a p e de adevăr*) și *superlativul absolut de inferioritate*, format cu *foarte puțin* (de ex. : *a pledat f o a r t e*

[100] Forma comparativului de egalitate realizată cu Ø, fiind omonimă cu pozitivul, dezambiguizarea se face prin adăugarea complementului (propoziției) comparativ(e), deci prin mijloace sintactice. De altfel, după opinia noastră, de un formant Ø la comparativul de egalitate se poate vorbi numai din momentul apariției formelor marcate pozitiv, cu care este în raport de variație liberă.

Scanned with OKEN Scanner

puțin convingător). Crearea — relativ recentă — a acestor valori, care completează sistemul comparației, conferindu-i totodată un aspect simetric, a determinat apariția unei noi opoziții : superioritate / inferioritate și, implicit, o nouă reorganizare a categoriei.

Prin transformările menționate, limba contemporană marchează o etapă deosebită în evoluția categoriei comparației românești.

În același timp însă, se poate constata acțiunea unei tendințe contrare, care afectează diferite zone ale sistemului comparației și se manifestă prin înlocuirea formelor gramaticalizate, specializate ale unor valori cu diverse alte construcții. Astfe :

— pentru exprimarea inferiorității, formelor nou create — simțite ca pedante, artificiale, întîlnite destul de rar chiar și în limba literară [101] — le sînt net preferate gradele de comparație corespunzătoare de superioritate ale adverbelor (adjectivelor) antonime ; se folosesc incontestabil mai frecvent forme ca : *mai rău, mai aproape*, sau *cel mai rău, cel mai aproape* și, respectiv, *foarte rău, foarte aproape* decît echivalentele : *mai puțin bine, mai puțin departe* și, respectiv, *foarte puțin bine, foarte puțin departe* ; în mod special, pentru exprimarea valorii proprii comparativului de inferioritate se mai utilizează forma comparativului de egalitate într-o construcție negativă [102], ca de pildă : *nu ne vizitează tot atît de des ca altădată*, în loc de *ne vizitează mai puțin des decît altădată* sau *n-a recitat la fel de bine*, în loc de *a recitat mai puțin bine* etc.

— în locul superlativului relativ (de superioritate) se folosește adesea comparativul (de superioritate) — fapt constatat nu numai în limba populară (în care formele de superlativ relativ se întîlnesc destul de rar), ci și în limba literară ; intensitatea relativă inclusă — valoare proprie superlativului relativ — este exprimată în acest caz prin mijloace lexicale-sintactice și anume :

a) fie prin raportarea comparativului la un complement cu valoare „globală", care include, așadar, și termenul comparat (cf., de ex. : „a scris *mai mult decît toți ceilalți teoreticieni*" Ibrăileanu O I,

[101] cf. IORDAN, GUȚU ROMALO, NICULESCU 1967, p. 113.
[102] cf. GRAMATICA 1954, I, p. 183; CARABULEA 1957, p. 20; GRAMATICA 1963, I, p. 128.

p. 62; *a cîntat mai frumos decît oricînd* — modalitate păstrată din limba veche (cf. *supra*, 2.4.1.3.1.)[103].

b) fie, mai rar, prin întrebuinţarea prepoziţiilor *dintre*, *din* (specifice pentru complementul superlativului) în construcţia complementului comparativului (cf., de ex.: „*Dintre toate versiunile*... cea din Moldova se apropie *mai mult*" Şăineanu B, p. 264; *care vine mai repede dintre voi*[104].

Faptele consemnate ne permit să constatăm deci acţiunea a două tendinţe contrare; pe de o parte, tendinţa de îmbogăţire a categoriei cu valori şi forme gramaticalizate — care dau posibilitatea nuanţării, a rafinării expresiei —, pe de altă parte, tendinţa de simplificare a comparaţiei, manifestată prin adoptarea unor construcţii mai simple, uneori mai concrete, mai directe şi prin urmare mai clare, care continuă, în general, modalităţi mai vechi, negramaticalizate de exprimare a diverselor valori.

2.5.2. În ce priveşte expresia (forma) gradelor de comparaţie, se impun de la început două observaţii generale:

a) în primul rînd, unificarea definitivă a formanţilor diverselor valori (ne referim inclusiv la elementele de relaţie din construcţia complementului comparativului şi superlativului) din sistemul adverbial şi adjectival, singura deosebire dintre cele două părţi de vorbire, în ce priveşte comparaţia, vizînd formantul *cel* de la superlativul relativ (cf. *infra*, 2.5.2.2.); tendinţa de unificare s-a manifestat — aşa cum am arătat la locul cuvenit — încă din secolul al XVII-lea, fără să se fi realizat însă deplin pînă în secolul al XIX-lea; este, credem, un aspect care dovedeşte, între altele, gradul înalt de gramaticalizare a categoriei în perioada de care ne ocupăm;

b) în al doilea rînd, diversificarea stilistică a mijloacelor de exprimare, o dată cu îmbogăţirea lor, în special cu elemente lexicale.

[103] Vezi, în acest sens, şi precizarea lui TIKTIN 1948, p. 134: „Alte superlative de comparaţiune [în afară de *cel mult*, *cel puţin*, n.n.] nu sînt uzitate. Ele se înlocuiesc prin circumscrieri, de ex.: *această artistă joacă mai bine decît toate celelalte; eu m-aş duce mai bine acasă decît oriunde*", — din care reiese clar situaţia precară a superlativului relativ.

[104] După GRAMATICA 1963, I, p. 120, asemenea construcţii rezultă din omiterea articolului *cel* de la superlativ „în scrisul şi vorbirea neglijentă".

Scanned with OKEN Scanner

După aceste precizări liminare vom înregistra particularităţile şi tendinţele privind exprimarea diverselor grade de comparaţie.

2.5.2.1. *Comparativul de superioritate / inferioritate*

a) În legătură cu acest grad de comparaţie, unul dintre fenomenele specifice acestei perioade, prin amploarea pe care o cunoaşte, este utilizarea lui *ca* (alături de mai vechiul *decît*) în construcţia complementului comparativ, atît în vorbirea curentă, cît şi în scris. Cf., de ex.: „un om mai mult tînăr *ca bătrîn*" Caragiale O. I, p. 193; „nicăieri nu se confirmă mai bine *ca în proverbe*" Şăineanu B, p. 35; „nimeni n-ar şti să iniţieze mai bine *ca dînsul*" *ibid.*, p. 20; „fără să incomodeze mai mult *ca un pachet*" Arghezi S XXII, p. 94; „enerva pe Pahonţu mai mult ca altădată" Rebreanu O. X, p. 279; „Hainele pentru copii se caută mai mult *ca orice*" Călinescu SN, p. 169.

Fenomenul a apărut, fără îndoială, în limba curentă, în mod spontan, prin extinderea lui *ca* de la comparativul de egalitate, favorizată de asemănarea semantică şi funcţională cu *decît*[105]. Mărturie în acest sens stau, pe de o parte, frecvenţa destul de mare a construcţiei cu *ca* în culegerile de folclor din secolul trecut, precum şi faptul că, astăzi, ea se întîlneşte în mod preponderent în limba populară şi familiară[106], pe de altă parte, atestarea — chiar dacă cu totul sporadică şi aproape exclusiv în comparaţia adjectivală — a acestei construcţii în textele vechi (mai ales de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea)[107].

În acelaşi timp însă, la răspîndirea construcţiei în limba cultă a contribuit, cel puţin în parte, şi influenţa limbii franceze (în care *que* se foloseşte atît la comparativul de egalitate cît şi la cel de inegalitate)[108].

Diacronic, este de observat că întrebuinţarea lui *ca* pentru exprimarea complementului de inegalitate — consemnată, cum s-a arătat, tîrziu şi destul de rar — continuă să aibă o frecvenţă redusă în scrierile din secolul al

[105] cf. IORDAN 1947, p. 297—298; autorul semnalează acelaşi fenomen şi în germană, unde *wie* „ca" este întrebuinţat frecvent în locul lui *als* „decît".

[106] cf. şi CARABULEA 1957, p. 21—22.

[107] Pentru întreaga problemă privind vechimea şi răspîndirea acestei construcţii, vezi FRÂNCU 1979, p. 50—55.

[108] cf. IORDAN 1956, p. 351.

Scanned with OKEN Scanner

XIX-lea, pînă către 1880—1890 [109], ceea ce explică ignorarea ei în gramaticile vremii.

După 1880, cînd construcția în discuție începe să se răspîndească, poziția gramaticilor față de ea este destul de diferită. Astfel, H. Tiktin — primul, se pare, care o consemnează — combate folosirea lui *ca* la comparativul de inegalitate, considerînd-o „un provincialism muntenesc, cu totul greșit" [110], părere exprimată, mai tîrziu, și de A. Scriban [111]. În schimb, în același moment, Al. Lambrior precizează în gramatica sa, referindu-se la exprimarea comparativului (de superioritate), că „în partea a doua punem *ca*, *decît*" [112] — considerînd deci cele două modalități de exprimare pe același plan. În majoritatea gramaticilor mai recente — deși *ca* este tot mai des întîlnit, nu numai în limba vorbită, ci și în scris — , fie că se consemnează numai construcția cu *decît* [113], fie că, înregistrîndu-se și cea cu prepoziția *ca*, se exprimă unele rezerve privind utilizarea ei [114]. Abia în GRAMATICA 1963, *ca* este menționat alături de *decît* în exprimarea complementului inegalității [115], rezultînd astfel că utilizarea acestei prepoziții în situația respectivă este considerată corectă, literară.

Cu toate acestea, cercetarea atentă a textelor din diverse stiluri pune în evidență faptul că această construcție a complementului comparativ — extrem de frecventă astăzi în limba populară (în unele regiuni, mai frecventă decît cea cu *decît*) și chiar în limba literară vorbită — este în general evitată în scris. Ea se întîlnește accidental în scrierile științifice sau juridico-administrative și relativ rar în beletristică — mai mult în vorbirea personajelor sau în scrierile caracterizate prin stilul oral. Într-o singură împrejurare *ca* pare să se fi impus, concurîndu-l puternic pe *decît*, și anume în structura complementului compara-

[109] De pildă, ea apare sporadic la scriitori ca Odobescu, Maiorescu, Eminescu, Creangă, Hasdeu (cf. FRÂNCU 1979, p. 53—54).

[110] cf. TIKTIN 1945, p. 68.

[111] cf. SCRIBAN 1925, p. 78.

[112] cf. LAMBRIOR 1893, p. 109.

[113] vezi, de ex., IORDAN 1937, p. 119—120; ROSETTI, BYCK 1945, p. 49 și 113.

[114] cf. în acest sens: IORDAN 1947, p. 297; IORDAN 1954, p. 351; GRAMATICA 1954, II, p. 137; IORDAN, GUȚU ROMALO, NICULESCU 1967, p. 115 — unde se afirmă: „Vorbitorii atenți și scriitorii buni evită această construcție".

[115] I, p. 126—127; II, p. 186.

Scanned with OKEN Scanner

tiv exprimat printr-un adverb temporal. De exemplu: „ochii mei... sînt mai mult *ca oricînd*... numai ai mei" Petrescu P, p. 111; „bate cîmpii mai tare *ca niciodată*" Ţoiu G, p. 374; „mai limpede *ca oricînd*" *ibid.*, p. 385; „este şarmant Ioanide, mai mult *ca oricînd*" Călinescu SN, p. 600 [116].

b) Pentru exprimarea complementului comparativului de inegalitate se mai folosesc în limba actuală locuţiunile prepoziţionale *faţă de*, *în comparaţie cu*, *în raport cu*, [117] inexistente în limba veche. De exemplu: „în raport cu alte regiuni... aici recoltatul... a fost mai bine organizat" R. lit. 5 iulie 1979, p. 2; *a crescut mai mult în comparaţie cu anii trecuţi*.

Este de subliniat faptul că folosirea acestor elemente de relaţie conferă complementului comparativ oarecare libertate topică: el poate să urmeze, dar şi (mai ales) să preceadă comparativul la care se raportează, spre deosebire de construcţiile cu *decît*, *ca*, *de* care se plasează invariabil în urma adverbului (adjectivului) la comparativ.

2.5.2.2. *Superlativul relativ*

a) Este gradul de comparaţie la care apare singura deosebire importantă astăzi între comparaţia adverbială şi cea adjectivală; ea constă în invariabilitatea formantului *cel* la superlativul adverbelor, faţă de variabilitatea aceluiaşi formant — după gen, număr şi caz — la adjective [118]; de ex.: *el învaţă cel mai bine*; *ei aleargă cel mai repede*, faţă de: *ea e cea mai bună*; *ei sînt cei mai rapizi* sau: *situaţia cel mai frecvent întîlnită*; *lucrările cel mai bine scrise*, faţă de: *situaţia cea mai frecventă*; *lucrările cele mai bune*.

Particularitatea semnalată apare însă numai cînd adverbul la superlativ relativ este subordonat unui verb sau adjectiv — ca în exemplele date. Cînd adverbul funcţionează ca determinant în grupul nominal, *cel* variază în raport cu genul, numărul şi cazul substantivului la care

[116] Relevant în acest sens este, de pildă, faptul că în romanul *Scrinul negru* de G. Călinescu, prepoziţia *ca* apare de regulă în asemenea structuri, dar foarte rar (în general ca particularitate a limbii vorbite) în alte construcţii ale comparativului inegalităţii.

[117] cf. GRAMATICA 1963, I, p. 127.

[118] Deşi foarte importantă, cu atît mai mult cu cît şi în exprimarea orală şi în cea scrisă se constată abateri de la uzul corect, GRAMATICA 1963 nu consemnează această particularitate a comparaţiei adverbiale.

Scanned with OKEN Scanner

e incident (întocmai ca adjectivul); de pildă: „adulmecau frunzele *c e l e mai de jos*" Călinescu SN, p. 575; *elevului c e l u i mai de aproape* etc.; faptul trebuie pus în legătură cu calitatea de demonstrativ pe care acest element îl poate avea în asemenea structuri sintagmatice (cf.: *elevului celui de aici*, *cartea cea de jos* etc.).

Interesant de relevat în acest sens este fenomenul extinderii acestui acord și la situațiile cînd adverbul la superlativ relativ este subordonat unui verb de ex.: *ea aleargă c e a mai repede* — greșeală care apare în vorbirea neîngrijită), și, mai ales, cînd este subordonat unui adjectiv (de obicei, participial) incident la un nume (în calitate de atribut, de nume predicativ sau de component al diatezei pasive) — situație asupra căreia ținem să atragem atenția în mod deosebit. Formulări ca: „*lauda cea mai bine stilizată*" Arghezi S XXII, p. 88; „modificările de distribuție, *c e l e mai bine* reprezentative" SCL 1975, 2, p. 115; *lucrările c e l e mai bine scrise*; *cartea c e a mai mult lăudată* etc. precum și: *C e a mai bine ilustrată este metafora*; *C e l e mai frecvent întîlnite sînt figurile de stil care* ... (ambele exemple întîlnite în lucrări scrise la examenul de admitere), deși neconforme cu norma (în toate cazurile *cel* trebuie folosit invariabil), sînt extrem de des întîlnite astăzi atît în vorbirea curentă, cît și în scris [119]. Explicabil prin atracția pe care o exercită substantivul și adjectivul [120], precum și — adăugăm noi — prin posibila confuzie dintre calitatea de formant al superlativului relativ adverbial (invariabil) și cea de demonstrativ (variabil) pe care *cel* le poate avea, fenomenul discutat se relevă ca o tendință foarte puternică în limba actuală și de aceea cu șanse de a se impune.

b) Complementul superlativului relativ — despre care în secțiunea dedicată limbii vechi n-am vorbit „pentru că în textele cercetate nu l-am întîlnit — se construiește cu prepozițiile specifice *dintre*, *din* și, mai rar, *de*" [121] care se folosesc diferențiat, în distribuție complementară: prima, cînd se indică includerea obiectului comparat într-un grup de elemente considerate ca individualități, deci cu un substantiv (sau substitut) totdeauna la plural (de ex.:

[119] Fenomenul este semnalat și ilustrat cu numeroase exemple de HRISTEA 1979, p. 331—332.

[120] *ib.*, *ibidem*.

[121] cf. GRAMATICA 1963, I, p. 129.

Scanned with OKEN Scanner

a cîntat cel mai bine d i n t r e p a r t i c i p a n ţ i i la concurs; d i n t r e e i, el a citit cel mai mult), a doua, cînd se indică includerea într-o grupare privită ca un tot, ca o unitate, deci cu un substantiv, de obicei, la singular (de ex.: *a vorbit cel mai frumos d i n c l a s ă)*; în sfîrşit, *de* se foloseşte în construcţia complementului exprimat printr-un adverb de loc sau de timp (de ex.: *e cel mai bine apreciat d e a c o l o*).

Tendinţa mai generală de înlocuire a prepoziţiei *dintre* cu *din* explică şi în acest caz utilizarea lui *din* acolo unde, normal, trebuie să apară *dintre*. Formulări de tipul: *d i n t o ţ i e l e v i i clasei el citeşte cel mai mult; a alergat cel mai bine d i n c o n c u r e n ţ i* sînt frecvente, mai ales în exprimarea orală.

2.5.2.3. *Superlativul absolut.* Faţă de limba veche, superlativul absolut prezintă azi următoarele particularităţi:

a) Gramaticalizarea completă a formantului *foarte*, care apare exclusiv ca morfem mobil al acestui grad de comparaţie; el caracterizează superlativul absolut din limba standard.

O menţiune specială merită, de asemenea, *tare* şi *prea* care continuă să se folosească pentru exprimarea intensităţii „forte", dar cu regim diferit de cel pe care îl aveau în limba veche: primul apare exclusiv în limba populară, familiară; al doilea, indicînd un exces, o depăşire a limitei normale — semnificaţie pe care în secolele al XVI-lea — al XVIII-lea nu o avea —, implică o expansiune predicativă consecutivă.

b) Îmbogăţirea mijloacelor lexicale de exprimare a intensităţii maxime cu un număr mare de adverbe — mai vechi sau neologice — folosite ca determinante cu valoare cantitativ-intensivă şi legate de centrul adverbial (adjectival) prin *de*; aşa sînt de pildă: *colosal*, *cumplit*, *deosebit*, *enorm*, *exagerat*, *excesiv*, *extraordinar*, *extrem*, *fioros*, *formidabil*, *grozav*, *groaznic*, *infinit*, *infernal*, *minunat*, *nemaipomenit*, *nespus*, *oribil*, *peste măsură* *straşnic*, *teribil* etc. Spre deosebire de *foarte*, care s-a abstractizat, aceste elemente sînt, datorită conţinutului semantic, mai plastice, mai expresive [122] şi de aceea apar, în limba literară sau populară (unele numai în unul sau altul dintre

[122] Multe dintre aceste adverbe implică „groază", „spaimă", adică o emoţie puternică (cf. BYCK 1937, p. 43—55).

cele două aspecte ale limbii), în exprimarea marcată de afectivitate.

Interesant de semnalat în acest sens este faptul că, de la Eminescu încoace, în limba cultă, în mod special în beletristică, publicistică, critică literară, sînt utilizate ca intensive, cu efecte stilistice remarcabile, adverbe modale care, considerate izolat, nu au această valoare. Fenomenul cunoaşte în zilele noastre o amploare deosebită prin frecvenţa şi varietatea combinaţiilor. Iată cîteva exemple: „E *iritant de indiscret*... să-ţi auzi numele" Petrescu P, p. 101; „se miră *insolent de grav*" Călinescu SN, p. 394; „spus *comic de serios*" *ibid.*, p. 94; „se auzi deodată *eroic de ireal* sau *ireal de eroic*" Ţoiu G., p. 180; „*dureros de dulce* ... *dulce de tenebros*...e să auzi" *ibid.*, p. 411. În aceeaşi situaţie apar frecvent adverbe provenite din derivate adjectivale postverbale în *-ant*, *-tor*, *-bil*, ca: *agasant*, *alarmant*, *amuzant*, *captivant*, *demoralizant*, *deprimant*, *dezarmant*, *derutant*, *emoţionant*, *exasperant*, *fascinant*, *impresionant*, *pasionant*, *şocant* etc.; *ameninţător*, *ameţitor*, *chinuitor*, *copleşitor*, *fermecător*, *înduioşător*, *înfricoşător*, *înspăimîntător*, *neliniştitor*, *plictisitor*, *surprinzător*, *tulburător*, *uimitor*, *uluitor* etc.; *admirabil*, *incontestabil*, *incredibil*, *inadmisibil*, *insuportabil*, *regretabil* etc.[123] Caracteristic pentru toate aceste adverbe este faptul că ele imprimă valoare superlativă construcţiei în mod i n d i r e c t, sub forma unei consecinţe[124]. Este de observat că ele alcătuiesc o clasă deschisă, susceptibilă de îmbogăţirea continuă cu noi unităţi, prin exploatarea valenţelor expresive ale adverbelor.

c) Întrebuinţarea unor forme sintetice de superlativ — împrumutate sau formate după modele latino-italiene — cu sufixul *-isim*: *importantisim*, *simplisim*, *rarisim* etc. Procedeul este caracteristic adjectivelor, dar, datorită adverbializării frecvente a acestora, s-a transmis şi adverbelor (modale). Destul de răspîndite în scrierile cărturarilor din secolul trecut, formele cu *-isim* sînt întrebuinţate astăzi rar, în limba cultă, întotdeauna cu valoare emfatică. O circulaţie, într-un fel, mai largă cunosc termenii muzicali, de origine italiană, ca *fortissimo*, *pianissimo*, *prestissimo*

[123] cf. şi PANĂ DINDELEGAN 1981, p. 598—610; autoarea face o descriere amănunţită, semantică şi sintactică, a construcţiilor *adverb* + + *de* + *adjectiv* (sau *adverb*).

[124] *ibidem*, p. 598—603.

etc., care însă nu pot fi considerate cuvinte românești (cf. și cap. II, 2.1.).

Tot aici trebuie amintite formele sintetice cu valoare superlativă realizate cu prefixele neologice : *arhi-*, *extra-*, *hiper-* *supra-* ; procedeul este, de asemeni, caracteristic adjectivelor, dar se întîlnește, uneori, și la adverbe (modale) în creații spontane (de ex. : *se poartă hipercorect*).

d) Consolidarea construcției prepoziționale a superlativului exprimat cu elemente lexicale, fapt datorat numărului mare al adverbelor folosite în acest scop, legate, în marea lor majoritate, de termenul la care se referă prin intermediul prepoziției *de* : construcția *adverb intensiv + de + adverb (adjectiv)* a devenit astăzi net preponderentă în raport cu construcția realizată prin aderență — *adverb intensiv + adverb (adjectiv)* — păstrată din limba veche numai pentru formanții *foarte*, *tare*, *prea*, *de tot*, *cu totul* ; exceptînd formele comparativului de egalitate, *(la fel de bine*, *tot așa de clar)* sau construcțiile de tipul *destul de*, *suficient de . . .*, construcția prepozițională, cu o poziție solidă în sistemul limbii contemporane, s-a impus ca tip de exprimare a unei evaluări superlative, în sensul că această organizare sintagmatică generează, de regulă, ideea de intensitate maximă. În cazul superlativului realizat cu *așa* — singurul formant care admite ambele modalități de construcție (cf. *așa de mult*, Preda V, p. 291 ; *așa repede*, Călinescu SN, p. 610) — cele două variante sînt astăzi diferențiate stilistic, prima reprezentînd norma limbii literare, cealaltă o particularitate a limbii populare, familiare.

*

În concluzie, față de limba veche, comparația adverbială (și adjectivală) prezintă o serie de trăsături noi, rezultat al unor trasformări importante, care îndreptățesc afirmația că limba contemporană reprezintă o etapă distinctă în evoluția categoriei, în general.

1) O primă observație care se impune în acest sens este că, datorită numărului mare de adverbe neologice modale — aproape toate provenite din adjective — compatibilitatea adverbului, considerat ca clasă, cu gradele de comparație a crescut considerabil.

Scanned with OKEN Scanner

2) Înnoirile privind categoria gramaticală a comparației constau în :

— îmbogățirea categoriei cu o serie de valori, marcate formal (comparativul de egalitate, gradele de comparație exprimînd inferioritatea), care au determinat, implicit, reorganizarea sistemului de opoziții ;

— gramaticalizarea deplină a formelor, marcată prin abstractizarea și specializarea formanților, prin utilizarea unor elemente de relație specifice în construcția termenului secund al comparativului și al superlativului relativ, prin „fixarea" construcțiilor diverselor grade de comparație (care nu mai permit disocieri), precum și prin unificarea exprimării acestora în sistemul adverbial și adjectival.

3) Pentru exprimarea diverselor valori graduale, alături de formele gramaticalizate — care apar mai mult în limba literară standard — se constată utilizarea pe scară largă a mijloacelor lexicale, care s-au îmbogățit foarte mult (cf. superlativul absolut), precum și înlocuirea formelor specializate pentru anumite grade cu forme proprii altora, care, în anumite contexte, dobîndesc semnificațiile respective (cf. superlativul de superioritate, comparativul și superlativul relativ de inferioritate). Aceste procedee, mai simple decît formele gramaticalizate apar în exprimarea afectivă, caracterizînd limba populară, familiară.

4) O particularitate proprie acestei perioade este diversificarea stilistică a mijloacelor (gramaticale și negramaticale) de exprimare a variațiilor graduale, care opun, pe de o parte, limba literară, limbii populare, familiare, pe de altă parte, exprimarea standard, exprimării marcate de afectivitate.

5) Particularitățile și tendințele menționate în cursul expunerii au apărut, fără îndoială, ca rezultat al dezvoltării interne a limbii, dar, uneori, au fost favorizate și de contactul cu celelalte limbi romanice (în special cu franceza și italiana).

Scanned with OKEN Scanner

IV SINTAGMATICA ADVERBULUI

Capitolul de faţă este dedicat descrierii şi clasificării adverbelor din punctul de vedere al comportamentului sintagmatic [1] sub toate aspectele. Mai precis, analiza noastră va urmări :

1) *distribuţia adverbelor* : posibilităţile de combinare cu diferite clase de cuvinte (gramaticale şi semantice) precum şi cu diferite forme ale acestora ;

2) *posibilităţile de subordonare şi de regizare* şi *funcţiunea sintactică* în enunţ ;

3) *organizarea conexiunilor adverbiale*, modalităţile de exprimare a relaţiei dintre adverb şi celălalt component al sintagmei *(juxtapunere, joncţiune prepoziţională, topică)*.

Analiza sistematică, integrală a sintagmaticii adverbului nu a intrat în atenţia cercetătorilor nici pentru limba contemporană [2] şi cu atît mai puţin pentru limba veche : ca şi în alte privinţe, lucrările fundamentale ale istoriei limbii consemnează sporadic unele construcţii specifice unei anumite perioade. Singura încercare de acest fel o reprezintă, pentru limba actuală, descrierea efectuată în cap. *Adverbul* din LRC I [3], care, fără a intra în toate

[1] Cercetarea noastră nu are în vedere combinaţiile adverbului la nivelul frazei ; cu totul izolat, acest aspect a intrat în atenţia noastră atunci cînd, descriind gradele de comparaţie, ne-am ocupat de propoziţia comparativă, ca realizare a termenului secund al comparaţiei.

[2] O prezentare a spectrului de valenţe al adverbului, dar mai mult cu caracter teoretic-demonstrativ, face STATI 1972, p. 96—98 ; GRAMATICA 1963, I, p. 314—320, se limitează la cîteva date general ilustrative privind „părţile de vorbire determinate de adverb" şi „funcţiile adverbului".

[3] cf. CIOMPEC 1974 b, p. 284—288.

Scanned with OKEN Scanner

detaliile, urmărește valențele combinative ale adverbelor, funcțiile lor sintagmatice și mijloacele de realizare a relației sintagmatice.

Analiza care urmează este axată, ca și în capitolele precedente, pe limba veche : luînd în considerare toate elementele adverbiale inventariate (cf. cap. II, 1.1. și 1.2.), vom urmări comportamentul lor sub cele trei aspecte menționate ; capitolul se încheie cu o scurtă prezentare a situației din limba contemporană cu scopul de a pune în evidență schimbările survenite, din acest punct de vedere, în evoluția limbii.

1. Sintagmatica adverbelor în limba veche

1.1. Distribuția adverbelor

1.1.0. Precizări preliminare. Analiza distribuțională permite definirea și clasificarea unităților lingvistice, pe de o parte, în funcție de combinațiile de care sînt susceptibile (valențele combinative), pe de altă parte, în funcție de posibilitățile de substituție (comutare). Prin aplicarea celor două operații fundamentale în tehnica analizei distribuționale, se ajunge la clasificarea elementelor în *clase de distribuție* — cuprinzînd unitățile cu distribuție identică — și, respectiv, în *clase de echivalență* (substituție) — cuprinzînd termenii care pot comuta (cu o variație concomitentă de sens) în aceeași sintagmă. Rezultă astfel grupări caracterizate concomitent sintagmatic și paradigmatic.

În analiza distributivă a adverbelor din limba veche am avut în vedere contextele pertinente, înțelegînd prin aceasta nivelul gramatical, și nu cel lexical individual, de combinare a cuvintelor. La acest nivel am distins două situații, diferite ca importanță, care ne-au permis ierarhizarea în *clase* și *subclase de distribuție*.

a) *Clasele de distribuție* au fost stabilite ținînd seama de pozițiile-tip pentru adverb ca determinant, poziții reprezentate de anumite părți de vorbire. Pentru această clasificare am luat în considerație, deci, toate sintagmele în care T' este un element adverbial, iar T[4],

[4] T simbolizează regentul, T' — subordonatul.

Scanned with OKEN Scanner

un verb, substantiv, pronume, numeral, adjectiv sau un alt adverb.

b) *Subclasele de distribuție* au fost stabilite ținînd seama de restricțiile combinatorii ale unor adverbe cu anumite forme ale unor părți de vorbire. Întrucît în sintagmele cu un component adverbial aceasta prezintă întotdeauna variabilitate zero — trăsătură morfologică definitorie —, iar termenul cu care se combină (afară de cazul cînd e tot un adverb), prezintă, în general, variabilitate totală, cu excepții puține și care afectează un număr deosebit de restrîns de unități adverbiale, am socotit că e mai avantajos și mai economic să considerăm aceste restricții de combinare drept criteriu de subclasificare, deși subclasele astfel obținute nu se subsumează totdeauna claselor de distribuție, în sensul că o anumită restricție grupează, uneori, adverbe din diferite clase.

1.1.1. Clasele de distribuție. Așa cum am arătat în cap. I, 1.2.1., relevante pentru clasificarea distribuțională a adverbelor sînt următoarele contexte:

I) *verbul*, în măsura în care, deși comun pentru toate elementele adverbiale, este singura combinație posibilă pentru unele dintre ele;

II) *adjectivul* (calificativ și cantitativ)[5] și adverbul propriu-zis[6];

III) *numele*, înglobînd *substantivul* — reprezentativ pentru acest context pentru că e cel mai cuprinzător și mai frecvent — *pronumele* și *numeralul*, ca situații subsumate, particulare;

IV) *adjectivul pronominal* (demonstrativ, nehotărît, negativ etc.).

Cele patru clase de distribuție stabilite în raport cu aceste contexte cuprind în limba veche următoarele grupări de adverbe:

[5] Distribuțional, adjectivul pronominal reprezintă un context distinct (contextul IV), iar adjectivul participial se manifestă ca formă verbală (contextul I) — cf. cap. I, 1.2.1.

[6] Pentru distincția dintre adverbe propriu-zise și semiadverbe, vezi cap. I, 2.2.; semiadverbele nu apar niciodată ca regente, deci nu constituie un context posibil pentru adverb ca determinant.

Scanned with OKEN Scanner

1) În clasa *A* (înglobînd unităţile adverbiale ocurente exclusiv în contextul I), se încadrează :

— adverbele şi locuţiunile adverbiale cauzale şi finale : *otrinde, de aceaia, derept aceaia, pentru aceaia, de aceasta, derept aceasta, pentru aceasta, anume, (în)adins, de-adins(ul) cu deadins(ul).*

— adverbele relativ-interogative : *i(u)o, unde, cînd, ca* „cînd", *cum, încătruo, precum, precît, de ce,* precum şi compusele acestora cu *ori-, oare-, fie-,* ca : *oriunde, oricum, fieunde, fiecum, fiecînd* etc. [7]

— adverbele (şi locuţiunile adverbiale) de mod propriu-zise, ca : *anevoie, aieve(a), bine, cătelin, chiar,* „clar", *cu lesne, cu greu, cu iuşor, direpţ, iute, lesne, molcom, prost, rău, repede* etc. derivatele în *-eşte (bisericeşte, grecească, dumnezeieşte, omeneşte* etc.) şi *-iş (costiş, (într)brînciş, (în)cruciş, dé-a ţiiş* etc. ; mai precis, cu puţine excepţii, adverbele modale sînt înregistrate, spre deosebire de limba contemporană (cf. *infra*, 2.1.1.), exclusiv în context verbal.

— adverbele (şi locuţiunile adverbiale temporale aspectuale ca : *adese(le), adeseori, avremi, cîteodată, curînd, cînd de cînd, din an în an, (de)îndată, deodată,* „în acelaşi timp", „deocamdată", *de sîrg, nicicînd, niciodată, numaidecît, totdeauna, uneori, vreodată, vre(o)dinioară, zi de zi* etc. — foarte asemănătoare, semantic, cu adverbele modale [8].

2) În clasa *B* (înglobînd adverbele admise în contextul II — şi I) se încadrează unităţile adverbiale cu valoare cantitativ — intensivă, ca : *atîta, aşa, destul, de tot, fără s(e)amă, mult, puţin, vîrtos, mai* comparativ (numai în secolul al XVI-lea, căci la începutul secolului al XVII-lea îşi modifică statutul adverbial, devenind morfem al comparativului), *foarte* (care, de asemenea, îşi modifică statutul de adverb, dar mai tîrziu decît *mai*, devenind morfem al superlativului absolut)[9], la care se adaugă *cît, oricît (oarecît), ce* — cînd au valoare intensivă[10].

3) În clasa *C* (incluzînd adverbe care pot apărea în contextul III, II — foarte rar — şi I) se încadrează :

[7] Nu se includ aici, ci în clasa *B*, *cît, oricît, ce* folosite ca intensive pentru exprimarea superlativului absolut în contexte exclamative.

[8] cf. cap. I, 1.2.1. *B.*

[9] Pentru ambele cazuri (*mai* şi *foarte*), cf. cap. III. 2.4.1.2.1. şi 2.4.2.2.1.

[10] cf. cap. III, 2.4.2.2.2.

Scanned with OKEN Scanner

— adverbele temporale topologice: *acmu, acum(a), amu, astăzi, alaltăieri, as(e)ară, apoi, atunce(a), des(e)ară, (de)(în)ainte, după aceasta, după aceaia, ieri, mî(i)ne, poimî(i)ne* etc.

— adverbele de loc: *aice(a), acice(a), acolo, afară, aiure(a), aproape, afund, alături(a), (de)(în)ainte, (de)asupra, departe, dincolo, dincoace, (de)îndărăt, (de)(în)lăuntru, (îm)prejur, jos, (pre)tutindeni-(le)(a), sus* etc.

Adverbele spațio-temporale încadrate în această clasă de distribuție apar, ca și astăzi, dar mult mai rar, în contextul II, în construcții în care centrul pare a fi un adjectiv (de obicei cu funcție de atribut izolat) pe lîngă care adverbul funcționează ca circumstanțial de loc sau de timp, ca de pildă: *V e s e l* **acmu.** *șoarecele ... mai tare a îmbla... începu* CI 255/3 (cf. și *infra*, 1.2.1.2.*B*).

De fapt relația nu e prea clară, întrucît, catalizate, construcțiile de acest fel presupun un verb *(fiind vesel acmu)*, determinarea adverbială putînd viza deci verbul subînțeles. Pentru că asemenea construcții sînt astăzi relativ frecvente am considerat că adverbul poate fi interpretat ca fiind incident la adjectv.

4) În clasa *D* (cuprinzînd unitățile adverbiale admise în contextul IV și I, II, III) se încadrează semiadverbele; ele pot apărea, așadar, în toate cele patru tipuri de contexte, dar contextul IV le este specific, în sensul că în această combinație sînt admise numai aceste unități (cf., de ex.: **încai** *pre a c e a s t ă lume să ne sfiimă* C_2 108/33; *și* **încă și** *a l t e multe mari darurile...* C_2 4/30); tot specifică este și posibilitatea pe care o au elementele clasei de a fi incidente la o întreagă propoziție (cf., de ex.: *alta n-au fost*, **făr'de cît numai** *c ă c i s-a u c e r t a t* P. Ist. 470/29. În această grupare se includ: *(de-)abia, alegînd, aproape* (modal), *așijderea, au* (interogativ), *batăr, ca* „cam", *cam (can), camai, cîndai* „poate", *cîndva*, „poate, cumva", *cumva, care(a) cumva(ș), decît* „numai", *doară*, e „și, chiar", *fără* „numai, decît", *fără(de) cît, fără numai, fără(de) cît numai, încă, încai(le), mai* (noncomparativ), *măcar(ă), nici, nu, numa(i) oare (vare), prea, poate, poate fi, săva(i)* „măcar", *și, tocmai(i), tot, trecînd.*

1.1.2. Subclasele de distribuție. Restricțiile de combinare a adverbelor cu anumite forme paradigmatice

Scanned with OKEN Scanner

ale termenului regent — care, cum s-a arătat, constituie criteriul repartizării în subclase de distribuție — arată că, dacă orice adverb aparținînd unei clase de distribuție este apt de combinația cu o anumită parte de vorbire, nu orice adverb admite oricare dintre formele părții de vorbire respective. Evident, în descrierea noastră nu am avut în vedere restricțiile combinatorii individuale — determinate de incompatibilități semantice particulare —, ci numai pe cele care, circumscrise gramatical-semantic, grupează mai multe unități adverbiale, caracterizate prin aceeași trăsătură selecțională.

Puțin numeroase, restricțiile de combinare afectează diferit unitățile adverbiale din cele patru clase sintagmatice.

1.1.2.1. Unele sînt generale, comune pentru toate adverbele unei clase de distribuție și, ca atare, nerelevante pentru clasificare. Am înregistrat două cazuri de acest fel:

1) Primul se referă la adverbele din clasa *C* (spațiale și temporale topologice) care exclud combinația cu un centru substantival nedeterminat; cu alte cuvinte, substantivul regent este în toate situațiile întîlnite articulat hotărît ori nehotărît sau însoțit de un determinant adjectival antepus; cf., de ex.: *tina de afund* PH 57^{v} v 3, *sedearea de mai sus* C_2 479/26, *această evanghelie de astăzi* C_2 389/13, *departe ducerea ei* DVS 13/40, *sfatul de cu sară* CL 161/2, *aceste umblete de demult* P. Ist. 445/9 etc. Restricția se explică prin natura determinării adverbiale în sintagma nominală, care are, în general, funcție de identificare. În limba contemporană ea cunoaște totuși o anumită restrîngere, aplicîndu-se totdeauna în cazul combinării cu substantive verbale, dar fără a fi o regulă în construcțiile cu substantive obișnuite (cf. de ex.: „*Scriitori* români *de azi*", „*Temelii pentru mîine*" etc.

2) Cel de al doilea caz privește adverbele clasei *B* (modal-cantitative), care, în genere, nu admit combinația cu un centru adverbial sau adjectival marcat gradual superlativ. Această restricție — care afectează clar și unele semiadverbe cu valoare cantitativă apreciabilă, ca *prea*, *cam* — este, în ultimă instanță, de ordin semantic și, deci, general valabilă în limbă. De altfel, ea a fost dedusă pentru limba veche nu numai din absența în textele cercetate a îmbinărilor dintre un adverb și un centru ad-

Scanned with OKEN Scanner

verbial sau adjectival la superlativ (căci neatestarea unui fenomen nu probează neapărat inexistența lui în limbă), ci, mai ales, din incompatibilitatea principală dintre asemenea elemente (construcții ca **așa (de) foarte bine*, **atît(a) de cel mai bine*, **de tot foarte bine*, **cam foarte bine* etc. sînt nereperate).

1.1.2.2. Alte restricții combinatorii vizează anumite grupări de adverbe, reunind unități ale uneia sau a mai multor clase distribuționale, pe baza unei trăsături semantico-gramaticale comune. Asemenea restricții, relevante pentru clasificare, ne-au permis să distingem, pe baza materialului oferit de textele cercetate, următoarele subclase de distribuție, toate privind combinația cu verbul:

a) *Subclasa adverbelor care în context verbal se combină numai cu formele modurilor personale.* Ea cuprinde seria adverbelor relative: *ca* „cînd", *cînd*, *cît*, *cum*, *de ce* (cauzal-final), *i(u)o*, *încătruo*, *unde*, precum și compusele acestora cu *ori-*, *oare- (vare-)*, *fie-* (folosite ca relative): *oricînd*, *oricît*, *oricum*, *oriîncătruo*, *oriunde*, *oarecînd*, *oare(ș)cum*, *oarecît*, *oareîncătruo*, *oareunde*, *fiecînd*, *fiecum* etc.; ca elemente de relație interpropoziționale aceste elemente sînt coocurente, prin definiție, cu formele verbale predicative și se opun tuturor celorlalte adverbe pentru care opoziția mod personal / mod nepersonal este nerelevantă. Fiind determinată de funcția conectivă a acestor unități în comunicare, restricția se păstrează, ca regulă gramaticală, și în limba contemporană.

Singura excepție de la această regulă și care vizează numai o parte dintre elementele menționate, anume formele simple, o constituie compatibilitatea acestora cu infinitivul, în construcții dependente, în ansamblu, de verbul *a avea*, pe lîngă care funcționează ca obiecte directe sau subiecte [11]. Tipul de construcție astfel realizat — frecvent astăzi, mai ales în limba vorbită, și înregistrat în GRAMATICA 1963 [12] sub numele de „construcție infinițională relativă" — are aspectul unei propoziții virtuale tocmai

[11] În limba contemporană, asemenea construcții apar — chiar dacă destul de rar — și ca dependente de verbul *a fi*, pe lîngă care funcționează ca subiect, ca de ex., *nu-i cînd merge*, *e unde dormi* etc.; în textele vechi însă n-am întîlnit această situație.

[12] II, p. 83.

datorită prezenței acestor conective cu caracter conjuncțional.

Deși nu prea frecvente, construcțiile infinitivale cu adverbe relative sînt atestate în textele din întreaga perioadă. Iată cîteva exemple:

n-amu **unde aduna rodurile** C_2 399/17—18.
n-are **de unde i se da** ISDB 73/20.
n-am **pre unde merge** NL 50/5.
A fuĭi, *n-am* **unde** V. Caz. 10/28.
N-avură **cum face** V. Caz. 40/4 — 5; cf. și P. Ist. 374/2 — 3; NL 49/34.
Să *n-aibă* ... **încotro face** DPs 78/7 — cf. și P Ist. 392/23.
N-are **di ce mai domni** NL 47/14 [13].

Compatibilitatea adverbelor relative (ca și a pronumelor sau adjectivelor relative) cu infinitivul trebuie pusă în legătură cu echivalența sintactică dintre acest mod și conjunctiv, echivalență manifestată în raportul de variație liberă dintre ele nu numai în situația discutată, ci și în alte poziții sintactice caracterizate prin subordonare. Cf. de ex.: *nu vor putea* **strica** P. Ist. 349/12 și *nu putea* **să sloboază** P. Ist. 363/29; *ce folos iaste* **a nu bea** *vin* Iv. P. 108/17 *și ce folos iaste trupul* **să fie** *deșărt* Iv. P. 108/14.

b) *Subclasa adverbelor care în context verbal selectează forma negativă a acestuia* — realizată cu *nu* (la modurile personale) și cu *ne* (la gerunziu și participiu) — ca teremen coocurent redundant [14].

Distingem din acest punct de vedere două serii adverbiale care reflectă diferit restricția menționată:

b_1) Seria elementelor adverbiale negative ca: *deloc, nici, nicicînd, nicicum, nicidecum, nicidecît, nice leac, niciodată, nici(o)dinioară, nemică* „deloc", *nicăieri* [15].

[13] Cum se poate constata, prezența acestor elemente de relație determină omisiunea lui *a* preinfinitival, care însă se păstrează în situațiile mai rare (vezi citatul al patrulea), cînd construcția e dizlocată, infinitivul precedînd verbul *a avea* (cf. și DIACONESCU 1977, p. 153—154).

[14] Consemnăm aici, parțial, rezultatele cercetării noastre privind exprimarea negației în limba română din secolul al XVI-lea — al XVIII-lea (cf. CIOMPEC 1969, p. 197—209).

[15] Același regim sintactic (în raport cu negația) au pronumele negative *nimica, nimeni, nici unul (nici una)* și adjectivul negativ *nici un (nici o)*

Scanned with OKEN Scanner

În limba veche, coocurența obligatorie a acestor adverbe cu forma negativă a verbului este condiționată pozițional de postpunerea lor față de verb; în această situație ele au statut de *negații auxiliare* („seminegații" [16]), adică de cuvinte cu eficacitate negativă relativă, rolul lor limitîndu-se la precizarea sensului negației exprimate prin *nu (ne-)*:

au *n-ați cetitь* **neče dinioară** CT 44^{v}/20.
și vîrtute *nu avea* **nemică** C_2 58/32.
n-am fost **necăire** Alex. 113/29.
nevește̯indu-l **nice leac** DVS 117/19.
Nu vă ğurareți **necidecît** NT 7^{v}/8.
Să nu să deznădăjduiască **niciodată** Iv. P. 116/29.
N-au semănat tătîne-său **nicicum** P. Ist. 292/2—3.
Nu sînt vinovați **nimic** P. Ist. 394/2.
Nu ave **nici** carne, **nici** pită NL 249/37.

Cînd adverbele menționate precedă verbul, forma negativă a acestuia este — cel puțin în textele din secolul al XVI-lea — facultativă. Cf., de pildă:

mîngîiere de **nicăierea** *nu priimia* C_2 364/24.
nemică *nu se cunoscu* pre iale PO 141/14.
e Iudeii **întru nremică** *nu-i obidiiu* CV 68/6.
neče dinioară *nu sĕu ivitь* CT 18^{r}/2.
mainte de-aceea **nice cînd** *nu se ivise* PO 207/22.
nece tatălŭ vostru den ceriu *nu va lăsa* C_2 44/2

în care verbul apare la forma negativă, dar și:

nemică *gîndindu-se* CV 110/9—10 — cf. și 9/7.
nemică *să ne mihnimŭ* C_2 33/4.
nici dinioară *sfîrșim* C. Lit. 37^{v}/13.
neče dinioară de tine plodь *să fie* CT 45^{r}/7.
nici dinioară *cunoscut-amŭ* voi C_2 195/21 — cf. și 31/10.
nemică *ținea* ea pre doamnă-sa PO 52/9.
Nici mărturie *trebuiaște*, nici oblicitoriu C_2 36/34.
Răspundîndu elu, că **nece** întru băsearecă... ceva *greșiiu* CV 66/10.
nu să cade **niče** — *i* cu direaptă SB 45/17.

în care verbul este la forma pozitivă, negația fiind exprimată prin adverbele care îl precedă; în această situație

[16] Termenul e folosit de GUȚIA 1952, p. 159.

Scanned with OKEN Scanner

deci, adverbele negative au, ca și în latină, statut de *negații suficiente* (absolute) — avînd eficacitatea lui *nu (ne-)* — *totale* — pentru că, vizînd verbul, neagă, de fapt, întregul grup verbal.

În cadrul raportului de variație liberă dintre negația dublă (= adverb negativ + forma negativă a verbului) și negația simplă (= adverb negativ + forma pozitivă a verbului), frecvența celei dintîi este însă, chiar în primele texte, mult mai mare (aprox. 3/1); excepție fac construcțiile cu *nici* + *verb*, cînd raportul de frecvență între cele două construcții posibile este inversat [17].

Situația întrucîtva deosebită a lui *nici* față de a celorlalte unități ale seriei trebuie pusă în legătură cu statutul său de semiadverb (ca și a lui *nu*); celelalte unități sînt adverbe propriu-zise.

În textele din secolul al XVII-lea — al XVIII-lea, construcțiile cu negație simplă sînt mult mai rare. Exceptîndu-l pe *nici*, celelalte adverbe apar accidental în această situație. De exemplu:

niciodată *asupra ei oști* **să facă** CL 84/25.
nicicum *în minte îi* **era** CI 255/38—39.
nicicum *mai* **îndoindu-să**... *să să spuie* CI 196/31 — cf. și 68/29.
Și ei, **nicicum socotiia** că au venit bataia lui Dumnezău P. Ist. 487/9.

Nici continuă să fie folosit ca negație absolută, dar, comparativ cu secolul al XVI-lea, mult mai rar:

Să nu ne mărim **nice să ne lăudăm** V. Caz. 8/27.
Nime nu văzu nicăire, **nice** *c-urechile* **auzi** Alex. 99/2.
Nici una din cele zece porunci nu ținem **nici facem** Iv. P. 102/21.
Mărturisescu ... *cum că* **nici au avut, nici** *că* **vor avea** *domn bun* P. Ist. 312/6.

Prezența negației simple în textele vechi a fost explicată de cei mai mulți autori ca particularitate sintactică neromânească, datorată influențelor străine: în cazul

[17] cf. în acest sens datele statistice oferite de RIZESCU 1963, p. 476, — pe baza cercetării a 200 de pagini din C_2 — și CIOMPEC 1969, p. 202, — pe baza primelor 50 de pagini din cinci texte ale secolului al XVI-lea; în general, rezultatele concordă.

Scanned with OKEN Scanner

traducerilor — prin influența originalului slavon [18], iar în cazul scrierilor originale, uneori, de ex., la Miron Costin și Dimitrie Cantemir — prin influența latină [19] sau, de pildă la Stolnicul Cantacuzino — în subsidiar, și prin influența italiană [20]. Aceste explicații se întemeiază, pe de o parte, pe constatarea că negației simple din textul tradus îi corespunde întotdeauna o construcție de același tip în originalul slavon, pe de altă parte, pe faptul că, dacă exceptăm cazurile cu *nici*, negația simplă este, atît în traduceri, cît și în scrierile originale, mai rară, mai puțin obișnuită decît negația dublă.

În ce ne privește, fără a contesta rolul formației unora dintre scriitorii epocii și, mai ales, influența pe care, în calitate de „model imediat", originalul slav a exercitat-o asupra traducerii (determinînd adesea — cum se știe — apariția unor construcții neconforme cu sistemul sintactic al limbii române), considerăm totuși că, în cazul negației simple, acestea s-au limitat la „fixarea" unei modalități de exprimare proprii limbii române, la activitatea unui fenomen, probabil, pasiv în limba vremii. Faptele care ne-au condus la această concluzie sînt următoarele:

— Urmărind evoluția negației simple din latina clasică (unde reprezenta singurul procedeu de exprimare a negației), se constată că ea a persistat în latina populară, alături de negația dublă, care începea să se dezvolte și s-a transmis apoi, o dată cu aceasta, tuturor limbilor romanice (cu excepția francezei) — dintre care unele (de ex. spaniola) o mai păstrează și astăzi (cf. MEYER LÜBKE III, p. 777; LÖFSTEDT II, p. 338—352). Se deduce de aici *continuitatea procedeului* latinesc în limba română. Faptul că, chiar în primele noastre texte, el este mai rar întîlnit s-ar explica prin tendința — manifestată încă din limba populară și foarte puternică, în momentul la care ne referim, în toate limbile romanice — de abandonare a negației simple în favoarea negației pleonastice, mai clară, mai expresivă. De altfel, aceeași tendință se constată și în limbile slave, unde persistența negației simple se datora, probabil, influenței grecești (cf. VAILLANT 1952,

[18] cf. CANDREA 1916 I, p. CCXX; ROSETTI 1968, p. 567; RIZESCU 1963, p. 476; MAREȘ 1969, p. 88; în DHLR II, p. 399, ideea e formulată mai puțin categoric, afirmîndu-se că omisiunea negației la verb „în textele traduse se datorește *uneori* (subl. n.) influenței originalului slav".

[19] cf. CAZACU 1960, p. 92—93.

[20] cf. AVRAM 1975, p. 460—461.

p. 391—392). Istoria acestei construcții ne permite, deci, să presupunem că folosirea ei în primele noastre texte reprezintă o „rămășiță" a unei modalități mai vechi de exprimare a negației în limba română.

— Negația simplă este înregistrată în epocă nu numai în traduceri sau la autori ca M. Costin și D. Cantemir, ci și în *unele scrieri originale* ca, de pildă, Iv. P., P. Ist (cf. exemplele date), precum și în *producții folclorice* (cf., de ex.: „Bădiuleasa mi-l privește, // Dar *nimica folosește*" BPR II, p. 110—111, sau „Stă pe ramură uscată // Ori se pune pe o stîncă // Și *nici bea* nici nu mănîncă", dintr-un cîntec popular care circula pe la începutul secolului al XVII-lea CB II, p. 442—443), cazuri în care influența unui model slav (sau latin) nu poate fi invocată.

— În sfîrșit, evoluția negației simple în cadrul limbii române de la reprezentarea relativ bogată și variată în textele cele mai vechi la utilizarea sporadică a construcțiilor cu *nici* (foarte rar cu alte cuvinte negative) în secolul al XIX-lea și pînă la dispariția ei în limba literară actuală (cf. *infra*, 2.1.2.1.) pledează, de asemenea, prin *procesul* pe care îl implică, pentru ideea că înregistrarea acestui tip de construcție în scrierile din secolul al XVI-lea — al XVIII-lea nu este rezultatul unei simple imitații după slavonă (sau după latina), ci al unei tradiții românești.

În legătură cu fenomenul discutat, este interesant să menționăm faptul particular că semiadverbele cumulative corelative *nici* și *și* — folosite în limba literară actuală, atunci cînd precedă verbul, în distribuția complementară (primul în context negativ, celălalt în context pozitiv) — apar în textele cercetate în variație liberă, chiar dacă tendința de a le întrebuința diferențiat se conturează destul de clar. La exemplele date pentru *nici* în context pozitiv, adăugăm cîteva pentru *și* ocurent în context negativ: *cumu nu se poate sătura marea... așa* **și** *cela lacomu ... nu se poate sătura* C_2 52/32; *dar* **și** *hărnicia lui ilă arata ... cum* **și** *atunci n-au mărsu cu mînule goale* NL 61/35; *că* **și** *țara nu o au găsit precum o au lăsat* P.Ist. 457/36.

b_2) Seria semiadverbelor restrictive (exceptive), ca: *decît, fără, fără cît, făr(ă) numai, fără (de) cît numai, afară numai*, a căror ocurență în antepoziție față de elementul la care sînt incidente presupune *forma negativă a verbului precedent*; de ex.:

Nu sîntă tremesă, **fără** *cătră oile pierdute* C_2 324/24 — cf. și 50/30.

n-am făcut altă **fără** *bine și în pace tine am lăsat.* PO 88/9 — cf. și PH 13^{r} v ^{5}, CL 44/24, P. Ist. 419/36.

n-au priimit . . . **fără cît** *să-l lase să margă* NL 248/7 — cf. și 115/19, UL 78/16, P. Ist. 243/33, 346/33.

n-au luat nemică, **fără numai** *arcul* NL 9/5—6.

nu să pomenește **fără numai serie că l-au** *ucis* P. Ist. 235/28 — cf. și CI 51/18.

să nu fie priimite **afară numai** *cînd* . . . Pr. C. 112/17.

să nu să pice **decît** *un ceas* CI 68/17.

Unitățile menționate se află astfel în distribuție defectivă cu restrictivul *numai*, care apare în context pozitiv — specific pentru ele [21] —, dar, adesea, atunci cînd are funcție exceptivă, și în context negativ; cf., de ex.: *toate trecevorŭ, numai cuvîntul lu Dumnezeu fi-va în veaci* C_2 4/25, dar și *cu nemica nu poate eși numai cu rugăciuni* C_2 77/12; *sta numai de să apăra* NL 245/3—8, dar și *cu nime nu să sfătuiè* . . . *numai cu Dumitrașco-vodă* NL 234/15.

c) *Subclasa adverbelor a căror combinație cu verbul este condiționată sub aspectul temporalității.* Ea cuprinde adverbele temporale topologice din sistemul anteriorității și al posteriorității, avînd ca punct de reper momentul prezent.

„Topologicele" — adverbe temporale care indică momentul cronologic — pot fi clasate, întocmai ca timpurile din sistemul verbal, după două axe semantice (două sisteme de referință):

1) punctul de pe axa temporală la care se referă și care poate fi:

— momentul ∅ (momentul enunțării, prezent): *astăzi, mîine, deseară, ieri, aseară* etc.; acestea aparțin vorbirii directe și exprimă un timp „absolut".

— un alt moment (trecut sau viitor): *atunci, înainte, apoi, după aceia* etc.; acestea aparțin vorbirii indirecte, „povestirii" și au valoare „relativă".

Distincția nu e netă, unele topologice avînd posibilitatea de a apărea atît în registrul enunțării cît și în cel al povestirii, adică raportate atît la momentul prezent cît și la un alt moment: *acum, tîrziu, devreme, curînd, altădată* etc.; cf., de ex.: *ranele tale* **curîndŭ** *se voru vindeca* C_2 52/3 și, respectiv: **curundu** *după acéia s-au lăsat căzacii*

[21] Izolat, am înregistrat în context pozitiv restrictivul *fără numai*: *e urît naintea lui altă* **fără numai** *ce au el tocmai* PO 9/17—18.

Scanned with OKEN Scanner

CL 169/22 : *fără noroc au umblat și* acum P. Ist. 235/9 și : Acum *venisă moscalii* NL 245/5.

2) poziția față de punctul de referință :
simultaneitate/nonsimultaneitate
anterioritate / posterioritate

opoziții realizate de unitățile fiecărei din grupările precedente (cf., pentru această clasificare, DUBOIS 1964, p. 31—34).

Restricțiile combinatorii cu anumite timpuri verbale afectează numai adverbele temporale „absolute", iar dintre acestea, numai pe cele din sistemul anteriorității și al posteriorității.

Distingem din acest punct de vedere, două grupări structurale clar conturate în limba veche :

c_1) Seria adverbelor exprimînd anterioritatea față de momentul prezent : *ieri, alaltăieri, as(e)ară, (o)dinioară, (de)demult, de curînd* — care, în virtutea structurii lor semice, se combină exclusiv cu timpurile verbale aparținînd zonei trecutului (cf. și CĂLĂRAȘU 1971, p. 182); de ex. :

Domnezeul părinților voștri au grăit mie **ieri** *așa* PO 107/4 — cf. și 108/2

să mă omiri cum omorîși și cel eghiptean **ieri**? PO 183/20 — cf. și PS 188/8, B 22^v/39.

ce **ieri** *lăuda, astădzi în hulă iau* CI 106/8.

de mult *așteptam eu una ca aceasta* NL 13/10.

de mult *va fi fost furtișagul* Prav. 67/35.

încă **de demult** *în priința lor îl intorsése* CI 182/8—9.

dinrăoară *de păcate dereptu noi chinui* CV 156/1—12.

odinioară *fumuri și deșertăciuni intrase și în* capetile unchiu-său P. Ist. 528/18.

Vidra **odînăoară** *din neamul nostru și era și să ținea* CI 46/17.

odînăoară ... *pasirile i le-au fost prădat* CI 133/13—14.

c_2) Seria adverbelor exprimînd posterioritatea față de momentul prezent : *(mî(i)ne, poimî(i)ne, des(e)ară, în curînd, dimineață* „mîine dimineață", *de acum (acmu) (înainte), de aice înainte, mai mult* „de acum înainte"; excluzînd, în principiu, combinația cu timpurile trecute ale verbului, aceste adverbe se combină, în condițiile compatibilității semantice perfecte, cu viitorul verbal sau cu formele de prezent (care includ și zona

viitorului) ale modurilor nonindicative (conjunctiv, condiţional); de ex.

le-au luat mulţi bani cu făgăduiala mincinoasă că le va da **azi-mîine** P. Ist. 491/36.

mîne *sau* **poimîne** ... *moartea ta ... a să sărăci pre puii* tăi v a f a c e CL 254/15—16.

să i n t r ă m **de mîine** *în calatoria sf(î)ntului post* Iv. P. 104/29 — cf. şi CL 89/24.

viniţi **mîne** *dimineaţă să vi-l fac* NL 35/37.

astăzi **de demînreaţă** *să nă ducem în cea cetate* CV 130/5—6.

eu ştiu că **mai multu** *nu vreţi vedea faţa mea* CV 20/11—12 — cf. şi 24/3.

De acmu înainte *şi lei şi paralei ... va prăpădi* CI 257/7—8.

de acum înainte ... *să vă inchideţ prăvăliile* Iv.P. 96/19—21.

Combinaţia acestor adverbe cu prezentul indicativ — frecventă şi astăzi în limba curentă — se face în condiţiile modificării acestui timp verbal, care dobîndeşte valoare de viitor; cf., de ex.:

d-è scăpa viu, **mîne, poimîni** *el ne omoară pe toţi* NL 110/16.

nu mai stăpîneşte **de acmu** *porunca* Iv.P. 99/1, în care adverbele îşi impun semnificaţia de viitor timpului verbal.

Valoarea de viitor a prezentului indicativ [22], strict contextuală, prezintă un interes deosebit, relevînd, pe un plan mai larg, rolul preponderent pe care, uneori, îl au adverbele temporale faţă de verb în marcarea temporalităţii. În cazuri ca cele semnalate, determinarea adverbială devine obligatorie [23], suprimarea ei făcînd construcţia ambiguă sub aspect temporal.

În general, ca determinanţi „externi" ai temporalităţii procesului, adverbele temporale sînt, datorită naturii lor semantice, mai strîns legate de verb decît celelalte adverbe. În exprimarea ideii de timp, morfemele verbale şi adverbele temporale se completează

[22] În limba contemporană în vorbirea afectivă posibilităţile combinatorii ale acestor adverbe s-au extins şi asupra trecutului verbal (perfect şi imperfect) — cf. *infra*, 2.1.2.3.1.

[23] Pentru diversele cazuri în care determinarea circumstanţială, în general, este obligatorie semantic sau gramatical, cf. STATI 1968, p. 183—190; STATI 1972, p. 112—116; STEINITZ 1971, p. 10—46 şi 60—62, PANĂ DINDELEGAN 1974, p. 155—156.

inv. 182470

Scanned with OKEN Scanner

reciproc : uneori timpul verbal este cel care, într-un fel, precizează conținutul temporal al adverbului (este cazul topologicelor cu valoare relativă — cele mai multe adverbe pronominale — ca *atunci, cînd(u)va, cînd, oricînd, nicicînd, niciodată, apoi, curînd* etc., care pot indica un moment trecut sau viitor în funcție de timpul verbal cu care se combină) ; de cele mai multe ori însă, adverbul este cel care actualizează procesul, fie p r e c i z î n d momentul sau aspectul acestuia, în sensul indicat în mod mai general de verb, fie, mai rar, m o d i f i c î n d semnificația timpului verbal — situație în care apare ca determinant obligatoriu. (Pentru interferența dintre sistemul verbal și cel adverbial în marcarea timpului, cf. KLUM 1961 ; IMBS 1968, VLĂDUȚ—CUNIȚĂ 1968 și 1963; MÎINEA 1969.)

★

Din examinarea distribuției adverbului reținem următoarele observații generale :

1) Mai întîi, un fapt care prezintă interes teoretic mai larg și anume că clasele și subclasele de distribuție — stabilite printr-o analiză efectuată exclusiv în planul expresiei — confirmă, în linii generale, grupările semantice înregistrate în gramaticile curente, ceea ce înseamnă că trăsăturile semantice respective au valoare semnificativă în structura limbii, sînt relevante.

2) În română, adverbele ca determinante se repartizează, după posibilitățile de ocurență în contexte specifice — reprezentate de anumite părți de vorbire — , în *patru clase* de distribuție *(A, B, C, D)*, iar, după restricțiile de combinare cu anumite forme paradigmatice ale părților de vorbire (în special ale verbului), în *trei subclase* de distribuție *(a, b, c)*, grupînd *cinci serii* $(a, b_1\ b_2, c_1, c_2)$; toate aceste clase și subclase semnalate în limba veche există și în limba contemporană, deosebirea dintre cele două momente de evoluție vizînd inventarul claselor și, respectiv, condițiile realizării restricțiilor de combinare.

3) În ce privește clasele de distribuție, specific pentru limba veche este faptul că clasa *A* (cuprinzînd unități cu o singură valență de combinare — verbul) este cel mai bine reprezentată, datorită înglobării aici a adverbelor modale și a adverbelor temporale aspectuale, adverbe care, ulterior, prin lărgirea valențelor combinatorii, și-au schimbat, parțial sau total, clasa de distribuție.

4) Din punctul de vedere al restricțiilor selecționale, limba veche prezintă unele particularități dintre care,

mai importante sînt: 1) condiționarea poziţională (postpunere) a restricției combinatorii a adverbelor negative (subclasa b_1) cu forma negativă a verbului; 2) limitarea îmbinării adverbelor temporale topologice cu modurile personale ale verbului la formele de trecut ale acestora — în cazul adverbelor temporale de anterioritate (subclasa c_1) — și la formele de viitor sau prezent — în cazul celor de posterioritate (subclasa c_2).

1.2. Statutul sintactic al adverbelor

1.2.0. Precizări preliminare. Cel de-al doilea aspect al cercetării noastre referitoare la sintagmatica adverbului are în vedere *tipurile de relații sintactice* contractate de adverb, mai precis, calitatea de *adjunct* (determinant, modificator, subordonat) și de *centru* (determinat, regent) în cadrul diverselor sintagme [24], precum și *funcția sintactică* în enunț.

1.2.0.1. Termenii opoziției centru—modificator sînt corelativi, în sensul că funcția de centru se stabilește prin raportarea la adjunct și invers: centrul reprezintă elementul principal al sintagmei, pivotul incidenței, în timp ce adjunctul este termenul secundar, ocurența lui în comunicare presupunînd, în mod necesar, prezența termenului regent.

În consecință, criteriul fundamental în stabilirea statutului de centru și, respectiv, de adjunct, în cadrul unei sintagme îl constituie caracterul obligatoriu al ocurenței celui dintîi și apariția facultativă, opțională a celui de al doilea. Practic, aceste trăsături se pun în evidență, în general, prin proba omisiunii, a comutării cu zero: elementul cu funcție de centru răspunde negativ la această probă, în sensul că omiterea lui conduce la dezorganizarea enunțului care încorporează sintagma — ajungîndu-se la construcții nereperate în limbă sau cu altă semnificație —, pe cînd termenul adjunct, poate fi, de obicei, omis, fără ca organizarea enunțului să sufere modificări esențiale sub aspect gramatical sau semantic.

[24] Folosim termenul de *sintagmă* în accepțiunea de grupare de două cuvinte în raport de subordonare.

Scanned with OKEN Scanner

Trebuie să adăugăm însă că afirmația privește situația generală și — așa cum am constatat mai înainte (cf. *supra*, 1.1.2.2.*c*) — nu exclude cazurile, semnalate de diverse cercetări [25], în care ocurența determinantului este obligatorie, suprimarea lui producînd construcții nereperate sau, cel puțin, ambigue. Existența „determinanților obligatorii" — datorată, de regulă, anumitor particularități gramaticale sau semantice ale termenului regent — relevă implicit faptul că relațiile contractate de diverși determinanți sînt nu numai de *dependență unilaterală*, ci, în anumite situații (circumscrise gramatical și semantic), de *interdependență*. În această situație se află — între alți determinanți verbali [26] — și unele circumstanțiale, care, subordonate *anumitor* verbe (alcătuind o clasă restrînsă), participă la actualizarea sensului acestora (cf. și *infra*, 1.2.0.2.).

1.2.0.2. Analiza efectuată după criteriile enunțate pune în evidență faptul, consemnat și în cap. I, 1.2.2. că *funcția principală și permanentă* a membrilor clasei adverbiale, în cadrul diverselor combinații pe care le realizează, este aceea de *adjunct*:

— ocurența adverbului într-un enunț implică prezența unui alt termen cu care stabilește o *relație de dependență*; de aceea, în ierarhia părților de vorbire, stabilită după nivelul incidenței, adverbul apare ca „termen secundar" (atunci cînd determină un termen primar — verb, substantiv, pronume, numeral) sau ca „termen terțiar" (cînd e incident la un termen secundar — adjectiv sau adverb)[27];

— prezența adverbului în enunț este, în general, *facultativă*, ceea ce înseamnă că relația cu centrul este de *dependență unilaterală*; în legătură cu acest aspect e necesar să precizăm că, chiar atunci cînd un determinant este obligatoriu sintactic sau semantic, adverbul, ca realizare a poziției sintactice respective, nu este unic determinat el putînd apărea, în toate cazurile, în variație liberă cu o construcție nominală prepozițională, care, ca circumstan-

[25] Pentru trimiteri, cf. *supra*, nota 23.

[26] Pentru diversele cazuri în care, în limba română, determinanții verbului sînt obligatorii, intrînd în relație de interdependență cu acesta, cf. PANĂ DINDELEGAN 1976, p. 55—56 și 102—103.

[27] vezi POTTIER 1962, p. 49; MOIGNET 1961, p. 18, precizează că adverbele determinînd un adjectiv sau un adverb posedă o incidență externă de gradul al doilea.

Scanned with OKEN Scanner

țial, face parte din aceeași clasă de substituție cu adverbul (cf., de ex.: *el trage* **aici** ~ **la hotel, la noi**; *el arată* **încolo** ~ **spre casă, spre tine**; *Ion locuiește* **acolo** ~ **la cămin, în București**; *el se poartă* **bine** ~ **cu tact, cu blîndețe**; *cartea costă* **puțin** ~ **10 lei** etc.); în consecință, din acest punct de vedere, prezența adverbului rămîne, chiar și în aceste situații, opțională, reprezentînd una dintre realizările posibile, particulare ale determinării circumstanțiale obligatorii. Ca urmare a statutului de determinant facultativ, adverbul realizează construcții *endocentrice*, caracterizate prin faptul că, în ansamblu, au aceeași distribuție cu termenul avînd funcție de centru.

O situație întrucîtva deosebită prezintă, sub aspectul discutat, un număr foarte restrîns de adverbe și anume:

— adverbele *temporale topologice*, avînd ca reper momentul prezent, din sistemul anteriorității *(ieri, alaltăieri, aseară* etc.) și al posteriorității *(mîine, poimîine, deseară* etc.), care, în anumite situații (adică în combinație cu anumite timpuri verbale, incompatibile, în principiu, cu structura semică a acestor adverbe), se manifestă ca determinanți obligatorii, în sensul că transferă asupra formei verbale semnificația temporală proprie (cf. și *supra*, 1.1.2.2. subclasa c) și că, în general, nu pot fi substituite — în condițiile echivalenței semantico-gramaticale — cu construcții nominale prepoziționale (de ex.: **poimîine** *am plecat, îmi promisese că mă va căuta* **ieri** etc. — cf. și *infra*, 2.1.2.3.).

— *adverbele relative*, a căror prezență obligatorie sintactic rezultă însă (ca și în cazul pronumelor sau al adjectivelor relative) nu din calitatea lor de determinanți adverbiali (respectiv, pronominali sau adjectivali), ci din funcția de conective interpropoziționale.

1.2.0.3. După situația lor în *structura enunțului*, adverbele se împart în două grupări opuse, dublu caracterizate:

— grupa *adverbelor propriu-zise* (înglobînd clasele de distribuție *A*, *B* și *C*, deci marea majoritate a adverbelor), care (1) în calitate de determinante, se constituie ca *unități sintactice*, cu diferite funcții în propoziție, și care (2), concomitent — dar la alt nivel al analizei — , pot funcționa ca *centru* al unor expansiuni, al unor sintagme; fiind, deci, în esență și în mod permanent determinanți cu o anumită funcție sintactică, adverbele acestei grupări au, virtual,

Scanned with OKEN Scanner

capacitatea de a contracta simultan relaţii cu diverşi determinanţi în calitate de elemente regente (cf. şi cap. I, 1.2.2. şi 1.2.3.).

— grupa *semiadverbelor* (clasa de distribuţie *D*), care (1) ca urmare a particularităţilor semantice, sînt cuvinte *fără funcţie sintactică* în propoziţie şi care (2), din acelaşi motiv, *exclud funcţia de centru*; cu alte cuvinte semiadverbele contractează exclusiv relaţii de dependenţă unilaterală, iar ca determinante, formează împreună cu regentul o singură unitate sintactică (cf. şi cap. I, 3.2.2.).

Dat fiind că numai adverbele propriu-zise pot îndeplini o funcţie sintactică în propoziţie şi că numai ele au posibilitatea de a apărea ca centru al unei sintagme, rezultă că obiectivele pe care ni le-am propus în secţiunea de faţă privesc, în mod special, această categorie de unităţi.

1.2.1. Adverbul ca adjunct (T') în limba veche

1.2.1.1. Ca determinante — calitate care caracterizează ocurenţa oricărui adverb în comunicare — toate unităţile adverbiale sînt „termeni secundari", în sensul că toate pot fi subordonate unui termen primar (verb sau, pentru unele, substantiv, pronume, numeral). Pentru adverbele din clasa de distribuţie *A* aceasta reprezintă, în acelaşi timp, singura ipoteză. Adverbele din clasele *B*, *C* şi *D* (semiadverbele) pot apărea şi ca „termeni terţiari", atunci cînd centrul este, la rîndul său, termen secundar (în cadrul altei sintagme), adică adjectiv sau adverb.

Din acest punct de vedere constatăm că, în textele din secolele al XVI-lea — al XVIII-lea, cele mai multe adverbe sînt înregistrate exclusiv ca termeni secundari, ca urmare a apartenenţei lor la clasele *A* şi *C*; adverbele apte de a apărea ca termeni terţiari sînt puţine, fapt explicabil mai ales prin numărul mic — în comparaţie cu limba contemporană — al adverbelor aparţinînd clasei *B*. Situaţia semnalată reprezintă o particularitate a limbii vechi, căci în evoluţia ulterioară, datorită schimbării raportului dintre clasele *A* şi *B* — prin încadrarea în aceasta din urmă a unui număr foarte mare de adverbe modale —, ocurenţa adverbelor în calitate de termeni terţiari (ca determinante ale adjectivelor sau ale adverbelor) a devenit o caracteristică a multor unităţi şi înregistrează o frecvenţă mare.

Scanned with OKEN Scanner

1.2.1.2. Ca unităţi sintactice, adverbele propriu-zise îndeplinesc în cadrul enunţului diverse funcţii (dobîndesc diverse sensuri gramaticale), care depind în primul rînd de statutul morfologic al elementului regent, de relaţia pe care o stabilesc cu acesta, iar în al doilea rînd de clasa semantică din care fac parte.

Pe baza textelor cercetate am putut identifica următoarele funcţii sintactice ale adverbelor în limba veche:

A) *În contextul verbal* (I) — indiferent de modul verbului, personal sau nepersonal —, adverbele pot avea:

a) funcţie circumstanţială corespunzătoare clasei semantice căreia îi aparţin:

a_1) circumstanţial de loc:

nu-i vremea încă *a mîna* **acasă** oile PO 97/2.
Acolo limbile *aduna-se-vorŭ* C_2 36/2.
turcii .. *au prăvitu* **de departe** CL 57/32.
oriîncătro *te întorci*, elu tot acéia păzește CL 136/12.
Și ca apa *fui vărsat* **afară** D.Ps. 50/19.
fugind cu caimacamii **den loc în loc** P. Ist. 438/19—20.
denaintea Leului **mai aproape** acéla jiganii *sta* CI 29/14.

a_2) circumstanţial de timp:

nevinovatu gîndu *aibîndu*... către oameni **pururea** CV 61/9.
činĕ-*au fost* vornic **atunce** SB 48/13.
au grăit mie **ieri** așa zicînd PO 107/4.
cearcă **cîndŭ și cîndŭ** să vie asupră-ți CL 136/12.
odinioară fumuri și deșertăciuni *intrase* și în capetile unchi-său P. Ist. 528/18.
să ruga acel turcu vizirului **totdeauna** NL 18/22.

a_3) circumstanţial de mod:

eu încă **cătelin** *mearge-voiu* PO 114/25.
adapa-se-vorъ **de sătulu** PH 30^v v 9.
Si *băsădui* **de biu** păînră la zori CV 16/14.
ajunse-lŭ și **multu-lŭ** *bătu* C_2 440/33.
să margă **întinsŭ** după Mihai vodă CL 52/18.
să iasă **pe furiș** NL 242/25.
Nu trebuie *să sărăcească* ţara **în deșărt** P. Ist. 370/24.
Firea asé de **înțelepțește** pre la toți dorurile sale, *ș-au îndemnat* CI 85/11.

Scanned with OKEN Scanner

a_4) circumstanţial de realaţie. Este, se pare, o funcţie mai nouă a adverbului, derivată din cea modală, cum rezultă din exemplele puţine şi destul de neclare, pasibile şi de interpretarea ca circumstanţiale de mod; cf., de pildă:

nu vă prilăsireţi, nice *vă orbiţi* **sufletește** și **trupește** V. Caz. 442/22—23.

Astăzi n-am a spune alt nimic ... ca *să* vă *ospătez* **suflĕtește**, fără numai puţine cuvinte Iv. P. 103/3.

Să ştiţ bine că vă *voiu pedepsi* **bisericĕște**, cu pravila şi pre dreptate Iv. P. 95/25.

în care semnificaţia sintactică a adverbelor *sufletește*, *trupește*, *bisericește* pare a fi „din punct de vedere...", proprie circumstanţialului de relaţie.

a_5) circumstanţial cauzal:

aceluia sufletul *peri-va* ... **derept aceea** că au frînt legătura mea PO 54/23.

că **de aceaia** *voiu cunoaște* că ai miei ucenici sînteţi C_2 40/12.

să urîmŭ preaînălţarea, derept ce că fariseiulŭ **de aceasta** *fu surpatŭ* C_2 19/2.

Otrînde, o ome ... *nu grăi* c-amŭ scăpatŭ de grijie C_2 73/23.

Şi îndată să adunarâ mūlţi, căt **dĕčiѧ** *nu* ↑*câpĕ* V. Caz. 38/23.

să să fie învrăjbit ... şi **de acéia** *să se fie mutat* dencoace P. Ist. 228/9.

a_6) circumstanţial de scop:

că **dereptu aceaia** *vine* întru lume, ca păcătoşii să spăsească C_2 29/32.

pentr' acasta *au pusъ* şi trupulъ său ↑ păine să-l mă↑câm V. Caz. 36/19.

Dumnezeu va pre toţi oamenii să-i mîntuiască ... **Pentru ačasta** *au vrut* să răsară lumina Iv. P. 72/25.

Funcţiile a_5 şi a_6 sînt realizate, în general, de unităţi adverbiale omonime, valoarea diferită fiind pusă în evidenţă numai în context.

b) unele adverbe modale sînt admise şi în structura predicatului nominal[28], ca nume predicative

[28] Avem în vedere inclusiv construcţiile de predicat nominal virtual, adică cu verbul copulativ la mod nepersonal (gerunziu, infinitiv).

pe lîngă copulativul *a fi*; ele conferă construcției o valoare impersonală și impun, în general, un subiect de natură verbală (infinitiv, supin) sau o propoziție subiectivă, delimitîndu-și destul de clar zona de incidență față de adjectivele cu aceeași funcție sintactică:

biînre *iaste* voao a-l b a t e ? CV 44/6.

Nu e destulu de eașŭ a l u c r a C_2 4/8.

Cu anevoie *este* a m e r g e de bunăvoie CL 180/7.

iaste **cu cale** ... s ă n e s u p u n e m p o r u n c i i Iv. P. 104/20.

aiavea *ieste* tuturor c ă e l m i e n e p r i i e t i n ... m i s-au a r ă t a t CI 49/15.

cu neputință *iaste* c a s ă n u f i e ș t i u t ș i e i P. Ist. 496/9—10.

nu era **mult** s ă-i i e i z a p o r o j e n i i NL 255/37.

În enunțuri cu predicate nominale (sau construcții virtuale de predicat nominal) ca: *dereptul* **aseaminea** *s ă f i e cu ceia fără dumnezeire* PO 58/23; **așa** *f u r ă ceriul și pămîntul* PO 15/23: *r ă m î i n d cu cîtăva vreme lucrul* **așa** ... *s-au sfătuit cu oarecarei boiari* P. Ist. 233/6—8, întrucît subiectul este un nume (substantiv), numele predicative *(aseaminea, așa)* trebuie considerate — după părerea noastră — mai degrabă drept adjective invariabile decît adverbe (— cum sînt interpretate în mod curent, cf. GRAMATICA 1963, II, p. 104; PANĂ DINDELEGAN 1976, p. 109), întocmai ca în cazurile în care unitățile respective sînt atribute *(așa om, asemenea lucru* etc.), pentru că atunci cînd un adverb modal este raportat la un nume, el își modifică statutul devenind adjectiv (cf. discuția din cap. I, 1.2.1.).

Din același motiv, în construcții cu elemente predicative suplimentare, de tipul: *văzîndu-l* **așa** *cu cuvinte bune și om cu multe limbi învățat, crezură și-l priimiră* P. Ist. 296/31; *Povestea Vidrii* ... **așé** *am apucat-o* CI 47/21, considerăm că poziția respectivă este realizată prin adjective și nu prin adverbe. (Pentru exprimarea predicatului suplimentar prin adverbe modale, cf. HODIȘ 1969, p. 144.) După opinia noastră elementul predicativ suplimentar se poate exprima adverbial (ca și atributul adverbial) numai prin adverbe spațio-temporale (de ex.: *o credeam a c o l o, l-am văzut d e p a r t e, mi-am imaginat-o d e p e a t u n c i* etc. — cf. și *infra*, 2.2.1.), dar în textele vechi cercetate, nu am întîlnit cazuri în care asemenea adverbe să aibă cert această funcție; iată un exemplu din C_2: *Și măriia deșartă, ceale ce-su sus* **josu** *face-le* 13/22 în care, **josu**, pare să fie element predicativ suplimentar.

Scanned with OKEN Scanner

B) *În contextul cu centru adverbial sau adjectival* (II)— care admite atît adverbele din clasa *B* cît și, mai rar și în situații oarecum speciale, adverbele din clasa *C* (cf. *supra*, 1.1.1.—nota din text) adverbul adjunct funcționează ca:

a) circumstanțial de mod:

— fie intensificînd un comparativ (cf. și cap. III, 2.4.1.2.5.):

cu multŭ *mai multŭ* se înmulțescŭ C_2 264/12.
vîrtos *mai mare* de alalți C_2 349/4.
să rădica **oarece** *mai sus* CL 166/12.
cu cîtva *mai multŭ* ... să hie apropiiat CL 152/15—16.

—fie conferind construcției o valoare, în general superativă (cf. și cap. III, 2.4.2.2.1. și 2.4.2.2.2.):

fără seamă *tare* plodit face-voi tine PO 53/23.
oarecîtŭ de *multŭ* vorŭ gresi noao C_2 46/34.
atîta de *cu plitu* fu učis V. Caz. 455/15—16.
cît de *tîrziu* tot izbucnéște CL 61/22.
într-un munte *înalt* **deosebi** Iv. P. 77/14.
de tot *în deșert*... ieste CI 105/7.

b) circumstanțial de loc sau de timp (exprimat prin adverbe spațiale și topologice):

Isaru au îmblatu .. la Moscu, omu **aicea** în țară pe acele vremi *vestitu* CL 112/20.

un boier **de mult** *pribeag* NL 113/26.

Vesel **acmu**, soarecele ... mai tare a îmbla ... începu CI 255/3.

C) *În contextul nominal* (III), adverbele spațiale și temporale topologice—singurele admise dintre adverbele propriu-zise — îndeplinesc funcție atributivă, localizînd obiectul, fenomenul în spațiu sau timp:

în *dzia* **de astădzi** PO 168/25—26.
nu sciți *ceaia* **de mŏînre** CV 130/9.
tina **de afundu** PH 37^{v} v 3.
sfatul **de cu sară** CL 161/2.
pe la *cetăți* **de pe aproape** CL 81/37.
fii *celui* **de sus** Iv. P. 108/9.
cei **de demult** P. Ist. 521/31.
rudele toate ceale de **alăturea** Pr. C. 106/20.

Scanned with OKEN Scanner

1.2.2. Adverbul ca centru (T) în limba veche

1.2.2.1. Aşa cum s-a arătat mai înainte, posibilitatea de a avea funcţie de centru aparţine numai adverbelor propriu-zise (clasele de distribuţie *A*, *B*, *C*), care se opun şi din acest punct de vedere semiadverbelor (clasa *D*).

În legătură cu această trăsătură sintagmatică ţinem să relevăm două aspecte:

1) În timp ce realizarea valenţei de subordonare este obligatorie, reprezentînd însăşi condiţia ocurenţei unui adverb în enunţ, realizarea valenţei de regizare este facultativă. De pildă, în exemplele:

au scosu ... toată oastea ... **aproape** *de şanţuri* CL 72/35.

au fost cărat var şi piatră **împreună** *cu ţiganii* NL 52/11—12.

aproape şi *împreună* apar cu funcţie de centru în raport cu *şanţuri* şi, respectiv, *cu ţiganii*, pe cînd în exemplele:

fiind **aproape** pădurea, au fugit în pădure P. Ist. 384/21.

amîndoi **împreună** mergea PO 70/26—27,

valenţa de regizare a aceloraşi adverbe nu se mai concretizează.

2) Pe cînd în calitate de adjunct adverbul este întotdeauna unic subordonat, ca regent poate contracta relaţii simultane cu diverşi termeni ai enunţului, avînd deci acest statut în mai multe sintagme concomitent. Cf., de ex.:

de-u descălecat *can* **în laturi** *de Prut* NL 235/17.

au intratu în Iaşi ... **mainte** *de Paşti cu o săptămînă* CL 182/5.

1.2.2.2. Valenţa de regizare a adverbelor propriu-zise se poate realiza, în limitele propoziţiei [29], în raport cu:

a) *seria semiadverbelor*, care nuanţează circumstanţa adverbului regent, exprimînd diverse nuanţe ale modalităţii: restricţia, precizarea, aproximaţia, cumulul etc.; este tipul de relaţie cel mai frecvent şi mai larg realizat, în sensul că, în principiu, oricare dintre adverbele cu va-

[29] Am avut în vedere numai relaţiile pe care adverbul ca centru le realizează la nivelul propoziţiei, nu şi expansiunile de tip propoziţional.

Scanned with OKEN Scanner

lenţă de regizare este apt de a se combina cu toate (sau aproape toate) semiadverbele; iată cîteva exemple:

neci am auzit **numai** *astădzi* PO 69/14.
grăiaşte **şi** *aiurea* C_2 39/33.
ni **batăr** *aşa* să fie PO 103/5.
acai *acmu* să nevoim V. Caz 73/29.
să margă **tot** *cătinel*, zăbovind NL 233/5.
l-au dus pre Buhuş **tocma** *acolo* NL 61/23.
umblînd **cam** *blestemăţeşte* P. Ist. 443/38.

b) *adverbele de mod cantitative-intensive*, relaţie pe care o realizează adverbele apte, în general, de variaţii graduale, adică un grup destul de restrîns în limba veche (cf. cap.III, 2.2.3.); de ex:

să rădica **orece** *mai sus* CL 166/12.
vîrtosu *mai multu* strică C_2 439/2 (cf. şi alte exemple, *supra*, 1.2.1.2. B).

c) *construcţii nominale prepoziţionale*, relaţie care caracterizează, de asemenea, un număr limitat de adverbe; în raport cu adverbul regent aceste expansiuni, în general, postadverbiale funcţionează ca:

c_1) circumstanţiale de mod comparative — pe lîngă un adverb la comparativ; vom da aici doar trei exemple (pentru detalii privind realizarea acestei poziţii, cf. cap. III, 2.4.1.2.2.):

mai vîrtosu **de toţi** tindease C_2 67/8.
mai bine cum să dau ţie **decît altuia** PO 98/7.
căuta să isprăvească *mai mult* cu nemţii ... **decît cu rumînii**. P. Ist. 318/18—19.

Acest tip de expansiune este rezultatul relaţiei sintagmatice specifice contractate de adverbe şi de adjective la forma de comparativ.

c_2) circumstanţiale de relaţie — poziţie extrem de rar şi neclar realizată:

umbla fiecum, *prost* [30] **la haine** NL 227/30.
au vădzutu că este *rău* **de dînsu** [31] CL 118/30.

[30] Statutul cuvîntului *prost* este ambiguu, putînd fi interpretat şi ca adjectiv.

[31] Secvenţa *de dînsul* poate fi interpretată şi ca circumstanţial de relaţie — indicînd obiectul la care se limitează calitatea exprimată de adverbul *rău* —, dar şi ca obiect indirect — indicînd „destinaţia".

Scanned with OKEN Scanner

c_3) complementul indirect

(1) *departe* fiindu **de elu** C_2 26/3—4.
(2) rămăsese obuzul *departe* înapoi **de** cele două **obuzuri** NL 235/2.
(3) cîtă pedestrime era ... *dencoace* **de pod** CL 191/17.
(4) și **den plaiu** *încoace* stăpînea P. Ist. 228/15—16.
(5) le-au scos *afară* **den tîrgu** P. Ist. 365/35.
(6) să să ducă **dăn țară** *afară* P. Ist. 366/31.
(7) au purces ... *alături* **cu pîrîul** CL 157/21.
(8) au stătut și el **cu boierii** ... *alăturea* CL 181/12.
(9) *împreună* **cu pașa** au purces pe Olt P. Ist. 519/35.
(10) stătură **cu feciorii** lui *depreună* PO 113/20.
(11) s-au dus *pînă aproape* **de oștile** străine C. Ist. 373/5.
(12) să-i știe *mai aproape* **de dînșii** P. Ist. 502/34.
(13) era pre atunce *mai gios* **de iazu** CL 191/16.
(14) glonțul *foarte pre aproape* au lovit **de Vasilie vodă** CI 144/3—4.

Pentru interpretarea tipului de construcție ilustrat mai sus drept îmbinare liberă între adverb și construcția nominală (sau adverbială) prepozițională, cf. discuția din cap. I, 1.2.2. Argumentele invocate acolo în favoarea ideii că în asemenea îmbinări adverbele își păstrează statutul (că, deci, nu devin componente ale unei locuțiuni prepoziționale) se pot verifica și cu exemplele date aici din textele vechi :

— construcția prepozițională poate fi comutată cu zero, deci are statutul de determinant (cf., de pildă, citatul (9) : *împreună cu pașa au purces* ~ *împreună au purces*).

— îmbinarea *adverb + construcție prepozițională* poate fi dislocată, fie prin intervertirea topicii obișnuite (compară exemplele 3 cu 4, 5 cu 6, 7 cu 8, 9 cu 10), fie prin intercalarea altor elemente (cf. exemplele 1 și 2).

— adverbele apte de variații graduale își păstrează această calitate și în situația analizată (cf. exemplele 12, 13, 15)).

★

Din cercetarea efectuată asupra statutului sintactic al adverbelor în limba veche reținem că adverbele propriu-zise (clasele *A*, *B* și *C*) — singurele care, ca determinante, au funcție sintactică în propoziție și care pot funcționa ca

Scanned with OKEN Scanner

centru — prezintă, în cele două ipostaze, următoarele particularităţi :

1) Ca determinante, aceste adverbe sînt atestate în textele vechi cu cele mai multe dintre funcţiile sintactice pe care le realizează astăzi, exceptînd cîteva, ca : funcţia de circumstanţial de relaţie (neclară în contextul verbal şi niciodată atestată în contextul adjectival sau adverbial), de element predicativ suplimentar (foarte rară şi, de fapt, ambiguă) şi de circumstanţial opoziţional, cumulativ şi de excepţie. Mai important este însă faptul că relaţia semantico-gramaticală în cadrul grupului cu centru adjectival sau adverbial este mult mai puţin variată decît în limba contemporană, situaţie explicabilă prin numărul foarte redus, în limba veche, al adverbelor din clasa *B*; prin lărgirea valenţelor combinatorii ale adverbelor modale şi temporale aspectuale şi trecerea lor în această clasă de distribuţie, funcţiile acestor adverbe s-au divesificat în evoluţia ulterioară (cf. *infra*, 2.2.1.).

2) Valenţa de regizare a adverbelor propriu-zise se realizează, ca şi astăzi, în raport cu semiadverbe, adverbe de mod din clasa *B* şi construcţii nominale prepoziţionale, dar cum am remarcat mai înainte, relaţia semantico-gramaticală, în special cu adverbele din clasa *B*, este sporadică şi mult mai puţin variată.

1.3. Organizarea internă a conexiunilor adverbiale

1.3.0. Precizări preliminare. Un ultim aspect pe care l-am avut în vedere în cercetarea sintaxei adverbului îl constituie modalităţile de exprimare a relaţiei centru-adjunct în cadrul sintagmelor în care cel puţin unul dintre termeni este adverb; este aspectul de care ne vom ocupa în cele ce urmează, încercînd să punem în evidenţă, ca şi pînă acum, particularităţile de construcţie ale limbii vechi.

Întrucît adverbul apare întotdeauna ca adjunct (T'), iar atunci cînd este, concomitent, regent intră în relaţie, de cele mai multe ori, tot cu un element adverbial — adverb propriu-zis sau semiadverb (cf. *supra*, 1.2.2.2.) —, descrierea are în vedere, de fapt, *mijloacele de exprimare a subordonării adverbiale* în cadrul diverselor sintagme.

Scanned with OKEN Scanner

1.3.0.1. Considerate în ansamblu, aceste mijloace — mai puțin numeroase și variate decît în alte structuri sintagmatice, din cauza invariabilității morfologice a adverbului — sînt :

1) *concatenarea directă*, prin simpla juxtapunere a adverbului adjunct față de regent.

2) *concatenarea mediată*, prin intermediul unui (unor) conectiv(e) de tip prepozițional.

3) *topica*, poziția adverbului subordonat față de centru.

1.3.0.2. Din folosirea primelor două mijloace de exprimare a relației sintagmatice rezultă dubla structurare a sintagmelor adverbiale, considerate în totalitate, și anume — în termenii propuși de B. Pottier [32] — ca :

a) *grupări omogene*, în primul caz, reprezentate simbolic prin $T - T'$.

b) *grupări eterogene*, în cel de-al doilea caz, reprezentate simbolic prin T — R — T' (în care R = elementul (elementele) de relație). După cum R este selectat de T sau de T' [33], formula dobîndește forma :

$$\frac{b_1/T - R/ - T'}{b_2 T - /R - T'/}$$

Ordinea termenilor în formule este convențională, ea variind în funcție de relațiile concrete.

1.3.0.3. Topica are, ca mijloc de exprimare a relațiilor sintagmatice, o situație aparte : asociată totdeauna cu una dintre cele două modalități amintite (concatenarea directă sau prin intermediul prepoziției), rolul ei se limitează, de obicei, la caracterizarea diferitelor tipuri de conexiuni din punctul de vedere al plasării termenilor unul față de altul. Uneori însă, o anumită succesiune a componentelor dobîndește valoare distinctivă, gramatical și (sau) semantic, exprimînd prin ea însăși anumite tipuri de relație.

În cercetarea topicii trebuie luate în considerație cele două aspecte pe care ea le prezintă :

1) *Ordinea termenilor* în sintagmă, în speță a adverbului adjunct față de centru ; din acest punct de vedere distingem :

— *ordinea centrifugă* (descendentă) — constînd în postpunerea determinantului ;

[32] cf. POTTIER 1964, p. 23.

[33] Spunem că un termen selectează prepoziția atunci cînd, rămînînd constant, prepoziția nu se schimbă în condițiile modificării celuilalt termen (cf. POTTIER 1959, p. 94).

Scanned with OKEN Scanner

— *ordinea centripetă* (ascendentă, montantă) — caracterizată prin antepunerea determinantului[34].

2) *Posibilitatea (sau imposibilitatea) de dislocare* (distanțare) a componentelor sintagmei; din acest punct de vedere sintagmele — inclusiv cele adverbiale — pot fi:

— *disociabile* (separabile) — cînd relația adjunctului cu centrul este mai laxă, permițînd intercalarea altor elemente ale enunțului;

— *nedisociabile* (neseparabile) — cînd, relația dintre cei doi termeni ai sintagmei fiind foarte strînsă, ei formează un „bloc" unitar, care exclude orice inserție.

Luînd în considerație cele două aspecte, gramaticile disting cazurile de *topică liberă* — caracterizată prin mobilitatea termenilor, prin indiferența lor față de locul pe care îl ocupă în sintagmă sau în enunț — și cazurile de *topică fixă*, obligatorie.

Limita nu este tranșantă, între cele două posibilități extreme — topica absolut liberă și topica fixă — situîndu-se o serie de cazuri — destul de numeroase — în care topica este relativ liberă (sau relativ fixă). Se poate vorbi deci, mai curînd, de diferite „grade" în ce privește libertatea topicii (și constatarea e valabilă nu numai pentru conexiunile adverbiale)[35]. La această situație contribuie și faptul că nu întotdeauna cele două aspecte — ordinea termenilor și posibilitatea (imposibilitatea) disocierii — prezintă aceeași caracteristică: ordinea termenelor poate să fie fixă, dar să fie admise diverse inserțiuni (ca, de pildă, în sintagmele *verb—adverb relativ*) sau invers (ca, de ex., în sintagmele cu anumite semiadverbe).

Cînd topica este (relativ) liberă, se poate stabili, în funcție de frecvența unui tip sau a altuia, *topica normală* (obișnuită, uzuală, gramaticală). Dacă deosebirile de frecvență sînt foarte mari, poziționările puțin obișnuite pot fi considerate abateri, determinate, în general, de anumite intenții stilistice (topica dobîndind în asemenea situații, de multe ori, valoare expresivă) sau, în cazul traducerilor (mai cu seamă a celor din secolele al XVI-lea — al XVIII-lea, pe care le avem în vedere aici), de influența originalului.

[34] cf. TESNIÈRE 1966, p. 22.

[35] cf. ȘERBAN 1974, p. 184, — care, cercetînd topica propoziției, în româna contemporană, atît la nivel sintagmatic, cît și în ansamblu, ajunge la concluzia că „limba română are topică relativ liberă".

Scanned with OKEN Scanner

Cînd topica este fixă — în special sub aspectul ordinii termenilor — ea poate fi *nerelevantă*, dacă este singura posibilă gramatical, sau *relevantă (distinctivă)*, dacă cele două poziționări posibile marchează valori gramaticale sau semantice diferite.

1.3.0.4. Organizarea internă a diverselor sintagme în care termenul adjunct este un element adverbial, structurarea după un model sau altul dintre cele menționate depinde de relația concretă — gramaticală și semantică — dintre termeni.

Întrucît cercetarea detaliată a problemei ne-a permis să observăm deosebirea netă, și sub acest aspect, dintre adverbele propriu-zise și semiadverbe, pentru simplificarea prezentării, vom urmări în paragrafe separate configurația sintagmelor realizate cu cele două categorii de elemente adverbiale în calitate de T'.

1.3.1. Organizarea conexiunilor cu adverbe propriu-zise ca T'. Considerate în ansamblu, conexiunile de acest fel ilustrează toate modalitățile menționate de exprimare a relației sintagmatice — prin juxtapunere și prepozițională, cu topica variind între libertatea maximă și succesiunea fixă.

Actualizarea unei anumite modalități depinde, în ordine ierarhică, de calitatea morfologică a termenului cu funcție de centru, de clasa de distribuție căreia îi aparține adverbul și de relația concretă dintre termenii sintagmei (avem în vedere faptul că, uneori, combinația dintre elemente identice poate prezenta structuri diferite în funcție de relația semantico-gramaticală particulară; cf., de ex., *pleacă acolo*, *pleacă de acolo*, *pleacă pînă acolo* etc.). Descrierea noastră este organizată în conformitate cu această ierarhie, urmărind comportamentul adverbului adjunct în cele trei contexte principale: *verbal*, *nominal* și *adverbial-adjectival*.

1.3.1.1. *Contextul verbal (I)*

1.3.1.1.1. Relația *verb* (centru) — *adverb* (adjunct) se poate realiza ca:

a) *T — T' (sau T' — T)* — juxtapunerea reprezentînd modalitatea principală și generală de exprimare a acestui tip de conexiuni. Mai mult decît atît, pentru majoritatea

Scanned with OKEN Scanner

adverbelor (în general unităţile claselor de distribuţie *A* şi *B* — modale, cauzale-finale, temporale, aspectuale), ea reprezintă unica posibilitate de exprimare a subordonării faţă de verb. Cf., de ex.:

ei amîndoi **întruna** *mergea* PO 71/8.
care-le-se **rău** *a se chinui* C_2 61/2.
Pentru aceaia *se găteşte* lorŭ foculŭ C_2 42/5.
nici *pedepsĕşte* ca pre Ocan acela **odinioară** Iv. P. 99/4.
slujind norocul lui Selim *totdeauna* P. Ist. 270/11.
să iasă **pe furiş** NL 242/25.
S-au întorsŭ de la Cetatea Albă **înapoi** CL 112/2. cu păduri săciuite **pretutinderelea** *închisără* CI 225/12.
încă **mai uite** *clătindu-le* CI 41/5—6.
fugind **den loc în loc** P. Ist. 435/5.

b) *T — / R — T'/* (sau */ R — T'/ — T)* — ca modalitate secundară, valabilă exclusiv pentru adverbele *de loc* şi cele *temporale topologice* (deci pentru unităţile clasei de distribuţie *C*, la care se adaugă adverbele relative spaţio-temporale — care, distribuţional, aparţin clasei A); acest tip de structură se realizează mai ales atunci cînd adverbele menţionate sînt incidente la verbe de mişcare.

R selectat de adverbul adjunct este o prepoziţie auxiliară [36], care nuanţează relaţia circumstanţială în mod specific: fiecare dintre prepoziţiile admise în acest context marchează o anumită relaţie spaţio-temporală[37]. Astfel:

— **de** — indică desprinderea de punctul sau momentul iniţial:

de-aicea *se-au rădicat* PO 175/13.
Văzu feciorulŭ **de departe** *viindŭ* C_2 29/24.
totu darrul desfîrşitu **de susu** *iaste* CV 113/34.
de-i *strînseră* pre toţi la un loc **de pretitinderele** UL 62/21.

bătîndu-l **de afară** cu tunuri P. Ist. 304/11.
de unde şi de cînd *ar hi* CL 123/31.
f i i n d **de curînd** *venit* P. Ist. 516/32.
de mult *n-au luat* cojoace de la voi NL 247/38.

[36] Prepoziţiile „auxiliare" — opuse celor „principale" — se caracterizează distribuţional prin posibilitatea de a se combina direct cu adverbe spaţio-temporale sau cu construcţii nominale prepoziţionale cu funcţie circumstanţială (cf. pentru această clasificare DOMINTE 1970, p. 227—271).
[37] cf. CIOBANU 1961, p. 43—66.

Scanned with OKEN Scanner

să intrăm **de mîine** Iv. P. 104/29.

au năvălit asupra nemţilor **de-neătro** îi era oştile P. Ist. 396/26.

— **pînă** — indică limita extensiunii în spaţiu sau în timp :

pînă unde *suiră* ... putură sui C_2 461/26.

merrgeamu petrecîndu ... **pînră afară** de cetate CV 25/11—10.

s-au primblat **pănă aice** NL 47/35.

Nu voiu mînca **pînă atunce, pînă cînd** lucrul micu *nu voiu isprăvi* PO 78/26—27.

să ne dați a şti ca şi **pîn'acmu** SB 46/23.

Pănă cănd *ne vom feri?* V. Caz. 88/29.

stă **pănă tîrdziu** CL 144/20.

au bătut **păn îndesară** CL 84/18.

care şi **pînă astăzi** *iaste* P. Ist. 228/28—29.

— **pe (pre)** — indică parcursul sau aproximaţia efectuării mişcării în spaţiu sau în timp :

pre-acii *ară fi mergînd* PO 129/24.

ţine vidicul dumilor voastre **pre acole** SB 50/8.

ţinь **pri↑ preğiur** toate marğinele lumiei V.Caz. 80—28.

au aflatu ţara toată **pre acasă** CL 132/18.

glonţul **foarte pre aproape** *au lovit* CL 144/3—4.

tunurile *nu bat* în oaste, ci **pe deasupra** P. Ist. 3732/9.

pre unde le-*u venit* hotarăle, răsipit-au cetăţi NL 277/13.

pre dinlontru ... *mergé* cîte cinci rînduri NL 239/24.

au purces ... paşa **pă dincoace** de Olt, şi colonelul, pă dincolo P. Ist. 519/35—36.

Pre atunce *au trecut* şi un sol mare NL 277/15.

— **în** (cu varianta **într-**) — indică direcţia mişcării în spaţiu :

suit-ai↑**sus** PH 56^{r} v 19.

Iuda *mearse* **în gios** PO 130/26.

într-acolea *zăbovindu-se* cu oştile CL 119/20.

calea nu-i *era* **într-acolo** NL 49/37.

Uneori se combină două prepoziţii auxiliare, fiecare păstrîndu-şi, în general, valoarea specifică :

— **de pe** (cu varianta muntenească **după**) :

***strînşi* de pen pregiurŭ** CL 107/6.

Scanned with OKEN Scanner

au căutatu a să muta ... **de pe unde** *agiungea* pușcile CL 83/2—3.

Semne multe avea pe trup ... **de pe cînd** *fusese* slujitor NL.

să strîngă pă cazaci **după unde** *vor fi răsipiți* P. Ist. 453/13.

— **din** *(<de + în)*, cu varianta condiționată fonetic **dintr-** *(<de + într-)*:

din sus *va fi* blagosloveniia ta PO 92/24.
den lăuntru *se înoeaște* C_2 57/17.
au lovitŭ și **dintr-acolea** țara CL 119/17.

Mai *dat-au* și alții *năvală*...**din gios** și alții ... **din sus** NL 238/26.

den afară le *făcea* turcii turburare P. Ist. 245/16.

— **prin** *(<pre + în)*:

mai bŭnrŭ e omŭl če *nedejdaște* **prin susъ** PH 72r/v 13

— **pe din**:

au arsu, au prădat ... și **pă dîn sus** dă Liov multe miluri de pămînt P. Ist. 256/7.

pe den afară, de piatră cioplită peste tot [*era*] P. Ist. 265/15.

Faptul că în asemenea construcții prepoziția are un rol preponderent semantic explică restricțiile combinatorii ale unor adverbe spațio-temporale cu unele dintre prepozițiile menționate. Ele privesc uneori un grup întreg de adverbe (de ex., adverbele temporale nu selectează niciodată prepozițiile *în, din, pe din)*, alteori, unități izolate (de pildă *încotro, încoace, încolo* se combină numai cu *de*, în compuse contrase).

Un interes deosebit prezintă evoluția acestor construcții: preluat din latina populară, procedeul exprimării relațiilor circumstanțiale cu ajutorul prepozițiilor a fost dezvoltat foarte mult în română, ca și în alte limbi romanice, ajungîndu-se — cum reiese și din exemplele date — la cumul de prepoziții care nuanțează și precizează circumstanța. Este de remarcat, în acest sens, că sistemul exprimării raporturilor circumstanțiale (adverbiale) cu ajutorul prepozițiilor, așa cum apare încă din primele texte, nu a suferit modificări în decursul celor trei secole pe care le avem în vedere.

Pe de altă parte însă, rolul de marcante ale relațiilor circumstanțiale, pe care prepozițiile îl au pe lîngă adverbele

Scanned with OKEN Scanner

spațio-temporale, a fost concurat o vreme de rolul de elemente formative. În exemple ca :

Și sădi **dinlăuntru** spini Alex. 101/17.
iar **dindărăt** ave capŭ de cîne Alex. 97/28.
Toată oastea scosesă **denafară** CL 80/20.
nu **denainte**, ce **dinapoi** încheierea siloghizmului fac CI 70/30—31,

la care se pot adăuga multe altele, prepozițiile sînt desemantizate, apărînd ca simple elemente de întărire a adverbelor primare, de creare (prin compunere) a unor variante echivalente semantic. Fenomenul — semnalat în cap. II, 1.1.2.1.2.*a* — se încadrează, de fapt, în tendința mai generală, transmisă tot din latină, de formare și de întărire a adverbelor prin combinații prepoziționale.

Evoluția în acest sens a construcțiilor *prepoziție* + + *adverb spațio-temporal* a stagnat însă pe la începutul secolului al XVII-lea, căci de atunci nu se mai întîlnesc în texte compuse adverbiale prepoziționale noi (în afara celor deja înregistrate și care au continuat să circule), prepozițiile consolidîndu-și funcția de marcante ale raporturilor circumstanțiale. Aceasta explică și faptul că unele construcții prepoziționale, atestate în textele cercetate ca variante ale formelor simple (și care mai sînt folosite astfel și astăzi în limba populară — cf. cap. II, 2.3.1.) au devenit ulterior analizabile, în conformitate cu sistemul relațional stabilit; de ex., în formații ca *din afară*, *dinăuntru*, *dindărăt* etc. (atunci cînd acestea nu intră în construcția locuțiunilor *pe dinafară*, *pe dinăuntru* etc.), vorbitorii de astăzi ai limbii literare simt prepoziția *de* ca indicator al punctului de plecare în spațiu pe lîngă adverbele de bază. În felul acesta, în limba literară actuală s-a rezolvat omonimia supărătoare dintre compusele adverbiale de tipul celor menționate (ieșite din uz în acest aspect al limbii) și îmbinările libere ale adverbelor cu prepozițiile.

1.3.1.1.2. Topica adverbului adjunct în grupul cu centru verbal prezintă următoarele caracteristici :

a) Exceptînd adverbele relative și corelative, adverbele propriu-zise, considerate în ansamblu, ating în acest tip de sintagmă maximum de libertate topică; ele pot să preceadă sau să urmeze verbul, în imediata

apropiere sau la distanță, cu alte cuvinte, pot fi plasate, în general, în oricare punct al comunicării; de ex.:

Acolo limbile *aduna-se-vorŭ* C_2 36/22.
lasă tu **acolo** darulu tău C_2 48/35.
luo el **înlăuntru** în corabie PO 32/17.
Lot în Zoar **înlăuntru** *întră* PO 62/21—22.
prostŭ *șezu* mortulŭ C_2 348/30.
trupulŭ ... nice poate *ședea* **prostŭ** C_2 348/33.
s-au întorsă de la Cetatea Albă **înapoi** CL 112/12.
După ce *veni* Duca-vodă cătră al treilea an, **primăvara**, i-*au venit* veste P. Ist. 438/23

De remarcat că specifică pentru limba veche, este chiar posibilitatea inserțiunii diverselor adverbe propriu-zise între componentele formelor verbale compuse. Fenomenul — astăzi rar, iar în anumite cazuri exclus — este destul de frecvent întîlnit în textele excerptate, cu deosebire în cele din secolul al XVI-lea, fapt favorizat, probabil, și de relația mai puțin strînsă, decît astăzi, dintre componentele formelor verbale compuse. În orice caz, această particularitate dovedește că adverbele propriu-zise se bucurau odinioară de o mai mare libertate topică decît în limba contemporană; iată cîteva exemple:

Se ar **pre aproape** *cure* nu punreți prima PH 51^v 4 v 11.
Cumu *be vămŭ* **de destulŭ** *arăta* credincioși C_2 473/14.
N-au **iară** *întors* mîna de înger PO 10/23.
să nu **orecăndu** *dzic* PH 8^v v 5.
fiindu atuncea **de curundu** *legați* cu priieteșugŭ CL 86/7.
m-am **așe de greu** *osîndit* CI 50/24.
de n-*ar fi* Ciacalul către Hulpe cum **mai curînd** *alergat* CI 56/24—25.
să va întoarce ... și l-*a* **foarte** *pîrî* NL 265/34.
fiind Nicolae-vodă la Tarigrad **de curînd** *venit* P. Ist. 516/33.

b) Ordinea obișnuită (normală) variază însă de la un grup de adverbe la altul și, din acest punct de vedere, limba veche prezintă unele particularități în raport cu cea actuală. Astfel:

1) Pentru *adverbele temporale*, ordinea obișnuită în limba veche, cel puțin așa cum apare în texte, este antepunerea (adv. + vb.), pe cînd pentru *adverbele de loc* — postpunerea (vb. + adv.). Frecvența stabilită pe baza primelor 50 de pagini ale textelor din secolul

al XVI-lea arată că raportul dintre antepunere și postpunere este, în medie, de 3/1 pentru adverbele de timp și de 1/2, pentru cele de loc. Primele se caracterizează deci prin topică acuzat centripetă, celelalte, prin topică centrifugă. Revelator din acest punct de vedere este și faptul că *înainte*, de pildă, este în mod obișnuit antepus sau postpus, după cum are valoare temporală sau locală.

Interesant însă pentru evoluția limbii este faptul că, în general, antepunerea adverbelor spațio-temporale față de verb este în limba veche mult mai frecventă decît astăzi, cînd tendința de postpunere se manifestă foarte puternic. Aceasta rezultă din numeroasele exemple în care ordinea menționată este cu totul neobișnuită pentru vorbitorul contemporan. Iată cîteva:

leamnele carele **împregiur** *era* PO 72/24.

cînd pre-acii ară fi mergînd **afară** *traseră* pre Iosif PO 129/24.

și muiarea lui Lot **înapoi** *căută* OP 63/2—3.

înainte ne-o *pune* noao C_2 12/20.

încă elu **departe** *era* C_2 21/13.

Radu vodă, **mainte** *oblicindŭ* povestea, i-au datu de sîrgu cale CL 88/13.

Vidra dintr-amîndoaî monarhiile **afară** *să se goneascâ* CI 47/25.

să vă aduc o istorie a lui carea **mai demult** *au făcut* CI 91/14.

2) Pentru *adverbele modale*, topica obișnuită este, ca și astăzi, p o s t p u n e r e a. Raportul alcătuit pe baza primelor 50 de pagini ale textelor cercetate din secolul al XVI-lea este de aproximativ 1/2 în favoarea ordinii centrifuge. Dar chiar acest raport arată că, față de limba actuală — în care antepunerea adverbelor modale față de verb, este relativ rară, apărînd ca o inversiune, în general cu efecte stilistice —, plasarea acestor adverbe este în limba veche totuși destul de frecventă în enunțuri „obiective"; de ex.:

împrotivă *șezînd* cu glas mare plînse PO 68/8.

mortulŭ **prostŭ** *șezu* C_2 347/30.

cade-le-se **răŭ** *a se chinui* C_2 61/2.

în curmedzîșu *imblîndu* viînremu CV 24/6.

cu oamenii **împreună** *vieţuind* Iv. P. 104/9.
şi **vitejaşte** *s-au bătut* dar n-au folosit hatmanul nimic P. Ist. 268/36—37.
pre Struţocămila **de faţă** *să chemaţi* CI 76/7.
fiind deprinsă... **călăreşte** *a da război* NL 48/7.

Desigur, atît pentru adverbele spaţio-temporale, cît şi pentru cele modale, antepunerea se poate datora uneori, în special în traducere, unui model străin. Totuşi, în ansamblu, fenomenul — constatat frecvent şi în texte originale — nu poate fi atribuit numai influenţei externe, iar faptul că şi adjectivele prezintă o situaţie similară (cf. POPESCU-MARIN 1961, p. 168—170; RĂDULESCU 1963, p. 233—258) ar putea fi un argument.

3) Adverbele (locuţiunile) *cauzale-finale*, rezumînd, în general, o idee cauzală sau finală exprimată anterior, sînt plasate în mod obişnuit — ca şi astăzi — în a n t e p o z i ţ i e faţă de verb, şi anume pe p r i m u l l o c al p r o p o z i ţ i e i:

Otrînde, o ome ... *nu grăi* c-amŭ scăpatŭ C_2 73/23.
Derept ače ѧ *lasâ* omul tatâ-său şi muna CT 90ᵛ/15.
Derept ačeia n-am pregetat Iv. P. 91/17.
au pus ... numai cîte un cuiu ... **anume** *să cadă* CL 86/19.
denadinsu Buliga aşa le *îndrepta* P. Ist. 373/26.

Ocurenţa acestor adverbe pe alt loc al propoziţiei — exceptînd situaţiile cînd sînt corelative — este rară:

feriseiulŭ **de aceasta** *fu surpatŭ* C_2 19/2.
ucenicii lui **de ačěѧ** ѧ*trebară* el CT 90ᵛ/20.

păzeaşte **derept aceaia** legătura mea PO 54/5.
şi *iaste* **de aceasta** *adeveritu* C_2 14/21.

Aceasta rezultă clar din raportul — alcătuit tot pe baza primelor 50 de pagini ale textelor din secolul al XVI-lea — de aproximativ 10/1 în favoarea plasării acestor adverbe pe primul loc al propoziţiei. De altfel, fiind determinată de rolul lor în enunţ, topica adverbelor cauzale-finale — aproape fixă — n-a suferit modificări importante din secolul al XVI-lea pînă astăzi.

c) Dintre adverbele propriu-zise au t o p i c ă f i x ă, în grupul verbal, adverbele *relativ-interogative* şi cele *corelative*. În ambele cazuri avem a face cu servituţi gramaticale — determinate de rolul acestor unităţi în enunţ — ceea ce explică menţinerea lor pînă azi. Topica

Scanned with OKEN Scanner

fixă se manifestă, de fapt, exclusiv în ordinea fixă a acestor adverbe, în plasarea lor într-un anumit loc al propoziției, permițînd însă dislocarea sintagmei prin intercalări multiple și variate.

1) În cazul *adverbelor relative* ordinea fixă constă în plasarea obligatorie pe primul loc al propoziției subordonate, particularitate ce derivă din calitatea lor de conective interpropoziționale:

Te voiu feri **oareîncătruo** *veri mearge* OP 95/14—15.
Întreba dînșii **iuo** *e Hristosŭ* C_2 499/4.
Mearge-voi după tine **vare unde** *vei mearge* NT 10^{v}/18
oricum *este*, de la Dumnedzău este CL 72/15.
să-i omoare **oriunde-i** *va ajunge* P. Ist. 451/21.
Cînd *i-au vinit mazilia*, au trimis pe Irimeiea NL 124/14.

2) *Adverbele interogative* — parțial omonime cu cele relative — ocupă, de asemenea, primul loc în propozițiile interogative parțiale:

încătruo mergi? PO 112/2.
iuo este dumnedzeu tău? PH 35^{v} v 4.
Cum să n-avămŭ a ne chinui ... C_2 448/20.
Pentru ce ai făcut cu mine aceasta? PO 45/6.
Ce-i vinovată gloata? CL 102/29.
pănă cănd ne vom feri? V. Caz. 88/29.

3) Locul *corelativelor adverbiale* — folosite extrem de frecvent în limba veche [38] — este condiționat de poziția propoziției regente, în care apar, față de subordonată.

α) Cînd regenta urmează subordonata, corelativul, rezumînd conținutul subordonatei precedente, apare, în mod obligatoriu, pe primul loc al regentei:

cîtŭ iaste de rea măriia ... **atîta** e de bună și căirea C_2 28/21.
Oare cum au chemat Adam toate jigăniile, **așa** li-e numele PO 17/14—15.
Iuo sîntu zavisture ... **acïe** e netocmeală CV 126/5—6.
Cumŭ amu sfinții au ... bucurie, **așijderea** și păcătoșii ... nesfîrșită muncă vorŭ avea C_2 42/35—36.
Derept'ce au încuiatŭ aceasta ... **dereptŭ aceaia** sîntŭ în nevoie mișeii C_2 42/23.

[38] Pentru detalii privind întrebuințarea diverselor corelative circumstanțiale, cf. AVRAM 1960, la fiecare propoziție circumstanțială.

cîndь va veni fiiulь omenesc ... **atunčě** va şedě V. Caz. 21/10—11.

Căt dzise aşѧ, **ѧdată** cădzură V. Caz. 76/30.
unde era ascunşi, **acolo** s-au dus P. Ist. 473/18—19.
cum auziia, **îndată** încăleca P. Ist. 415/25.

β) Cînd regenta precedă subordonata, corelativul antecedent, prefigurînd propoziţia dependentă, care nu e altceva decît dezvoltarea propoziţională a acestuia, ocupă în mod obligatoriu :

— fie primul loc în regentă, ca în exemplele :

Atunce nu ruşirezu-me *căndu* cautu spre toate poruncile tale PS 250/14.

Pînă atunce nemică nu poci face *pînă* nu veri sosi acolo PO 62/19.

Derept aceia trebuie să ne ostenim, *ca să* nu avem partaşie cu diavolul Iv. P. 106/29—30.

— fie ultimul loc, apărînd astfel în imediata apropiere a elementului de relaţie al subordonatei, cu care formează o grupare mai mult sau mai puţin strînsă ; de ex. :

Nu voiu mînca **pînă atunce**, *pînă cînd* lucrul mieu nu voiu isprăvi PO 78/26.

lăcuiaşte **acolo** *unde* ţie place PO 66/9.

le vămŭ face **atunce** *cîndŭ* vămŭ fi traşi întru adînculŭ focului ... ? C_2 36/23.

Fuği Domnulь Hristos şi **pentr'ačasta** *că* ѧcâ nu era venită vrěmь muncilorь V. Caz. 191/21—22.

n-au lucrat **atîta** *cît* da samă înaintea împărăţiei CL 109/4.

Gruparea corelativului cu elementul de relaţie se realizează şi prin intercalarea subordonatei în regentă :

şi **acolo**// *unde-lь* tăѧpinarâ năroadele, //fâcură lui činste V. Caz. 69/4.

Că **acolě**// *unde* audzirâ apostolii glasulь ... //să spâmăntarâ V. Caz. 480/4.

Trecînd cîtăva vreme **aşa**, // *cum* am *auzit*, // Constantin-vodă au făcut cărţi pătutindenea P. Ist. 375/7.

Estomparea valorii corelativului, atunci cînd este plasat în imediata apropiere a conectivului, legătura relativ strînsă cu acesta explică ezitarea în interpretarea grupării *adv. corelativ* + *adv. relativ* ca îmbinare liberă sau ca locuţiune adverbială. De exemplu, în GRAMATICA 1963, I, p. 386, asemenea construcţii sînt înregis-

trate, fără nici un comentariu, printre locuțiuni ; în schimb, în II, p. 263, se subliniază că „este uneori greu de hotărît dacă avem de-a face cu un corelativ urmat de un element conjuncțional sau de o locuțiune conjuncțională *(așa cum, atunci cînd* etc.)". Mai departe, p. 307, se face deosebirea dintre *așa cum, astfel cum* — considerate locuțiuni — și *acolo unde*, de ex., interpretat ca îmbinare liberă (p. 293). Interpretări diferențiate de la un caz particular la altul întîlnim și la AVRAM 1960.

În ce ne privește, comentînd construcțiile de acest fel (cf. CIOMPEC 1976 b, cap. *Conjuncția*, p. 315—316) am încercat să demonstrăm că ele reprezintă îmbinări libere — întocmai ca în cazurile cînd componentele sînt distanțate — pentru că atît corelativul cît și elementul de relație (adverbul relativ) își păstrează nealterate sensul și posibilitățile combinatorii ; afirmația poate fi ilustrată și cu exemple din limba veche ; *nu voiu mînca,* **pînă atunce,** **pînă cînd** *lucrul mieu nu voiu isprăvi* PO 78/26 ; *au năzuit* **acolo de unde** *mare agiutoriu îi gătise Cazimir* P. Ist. 249/7.

Caracteristică pentru limba veche este întrebuințarea corelativelor distanțate de conective, deci plasarea lor pe primul loc al regentei, situație în care își realizează mai pregnant rolul de elemente de întărire, de evidențiere a diverselor circumstanțe exprimate prin propozițiile subordonate. În evoluția ulterioară folosirea corelativelor la distanță a scăzut foarte mult (mai ales în situația în care regenta precedă subordonata), dezvoltîndu-se în schimb, în oarecare măsură, gruparea lor cu elementele de relație imediat următoare. Privit însă în ansamblu, procedeul utilizării corelativelor, ca modalitate de accentuare și de precizare a raporturilor circumstanțiale, este astăzi mult mai rar întîlnit decît în limba veche.

1.3.1.2. *Contextul adverbial sau adjectival (II).* Așa cum s-a mai arătat, adverbele apte de a apărea ca determinante în acest tip de context reprezintă în limba veche — spre deosebire de cea actuală — o grupare foarte restrînsă (clasa B); aproape toate sînt adverbe cantitative, intensive, imprimînd construcției în care apar o valoare graduală, în general, superlativă sau intensificînd un comparativ.

1.3.1.2.1. Relația dintre adverbul sau adjectivul regent și adverbul subordonat se exprimă în unele cazuri paratactic, prin atașarea directă a lui *T'* la *T*, în

altele, mediat, p r e p o z i ţ i o n a l. Considerate în ansamblu, conexiunile de acest fel au deci forma :

a) $T'' - T$ (sau $T - T''$)

b) $/T'' - R/ - T$ — în care R = *de* [39].

Realizarea raportului sintagmatic într-o formă sau alta depinde exclusiv de adverbul adjunct (T''), care admite uneori o singură modalitate, alteori ambele, fără ca situaţiile să poată fi circumscrise exact gramatical sau semantic.

O eventuală delimitare se poate face însă — avînd în vedere numărul mic de adverbe ocurente în asemenea combinaţii — prin enumerare; astfel:

1) unităţi ca : (cu) *mult*, *puţin*, *tare*, *de tot*, (*foarte*), *vîrtos*, *ce*, *cu cît*, *cum*, *oarece* realizează întotdeauna — ca şi astăzi — structuri de tip a) (paratactice); de ex. :

puţinŭ *credincioşi* sînteţi C_2 374/29.
de tot *destul* am PO 114/18.
eşti **tare** *fără de leage* PH 44^v v 3.
cu căt *mai pre lesne* poate să hie V. Caz. 37/4.
ce *departe* au fostu Constantin vodă CL 58/9.
cu multu *mai pre lesne* ieste . . . a dobîndi CI 58/4.
Sta **oarece** *bine* şi bieţii moldoveni NL 236/19.

2) unităţi ca : *atîta*, *cît*, *aşa*, *oarecît* (*oricît*) sau *fără s(e)amă*, *peste s(e)amă* (în antepoziţie) apar în structuri diferite de la secolul al XVI-lea, la secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, astfel :

— textele din secolul al XVI-lea — cu excepţia celor coresiene — atestă numai construcţii paratactice (de tip a); faptul este consemnat (dar numai în legătură cu *atîta* şi *cît*) de CANDREA 1916, p. CCXI, DENSUSIANU, HLR II, p. 398, şi ROSETTI 1968, p. 567, — care îl trece printre particularităţile sintactice neromâneşti, datorate influenţei textului slavon. Iată cîteva exemple (cf. şi altele, în cap. III, 2.4.2.2.3.) :

astădzi **atîta** *tare* sînteţi PO 137/17.
cît *tare* cutremurat cest nu e aicea altă PO 95/22.
cîtŭ *răŭ* iaste, de-amŭ socoti, fraţilorŭ C_2 328/19.
fără **seamă** *tare* plodit face-voi tine PO 53/23.
cum ai aflat **aşa** *curînd*? PO 90/15.

[39] Este de observat, în acest caz, postpunerea prepoziţiei faţă de adverbul adjunct cu care se grupează, poziţie aberantă pentru un conectiv. O discuţie amplă asupra excepţiilor „aparente" şi a celor „reale" — din care face parte şi cazul menţionat, la DRAŞOVEANU 1969, p. 241—247.

Scanned with OKEN Scanner

aşa *tare* cuvîntul domnului creştea CV 7/1.
aşa *prostŭ* laudă C_2 343/1.

— textele coresiene atestă primele construcţii prepoziţionale (de tip b)), care sînt însă mult mai rare decît cele paratactice :

cîtu de *rău* iaste C_2 328/5.
lu Dumnezeu dă **cîtŭ de** *puţinelŭ* C_2 40/24.
nu se află lesne **atîta de** *curîndŭ* C_2 434/7.
aşa amu **de** *mare* e propastea C_2 369/4.
să nu ne aducemu aminte de greşale, **oarecîtŭ de** multŭ să vorŭ greşi noao C_2 46/34.

În textele din secolele al XVII şi al XVIII-lea, în schimb, adverbele enumerate — cu excepţia lui *aşa*, care, ca şi astăzi, are un regim ezitant — apar, aproape exclusiv, în structuri prepoziţionale ; cf., de ex. :

şi atăta de *cu↑plit* fu učesь V. Caz. 455/15—16.
atîta de *grea* era pricina CI 49/21.
cum au stătut **de** *bine* atuncea CL 79/6.
cîtŭ de *tîrdziu* tot izbucnéşte CL 61/23.
de ar fi avut viaţă **cît de** *îndelungată* P. Ist. 346/10.
oricît de *mare* şi de *vînjoasă* CI 59/28.
oastea moschicească arăta **preste samă** *de multă* NL 235/11.
aşa de *pre scurt* scrie UL 84/7.
aşea era **de** *deplin* la hire CL 141/21.

dar şi :

dîndŭ **aşea** *desŭ* ... n-au perit CL 79/28.
turbura ţara **aşa** *rău* P. Ist. 499/25.

Ulterior, construcţia prepoziţională s-a consolidat, prin adăugarea unui număr mare de adverbe folosite ca intensive pe lîngă adjective sau adverbe (*teribil*, *nemaipomenit*, *nespus*, *formidabil* etc. — cf. cap. III, 2.5.2.3.). În felul acesta, în evoluţia limbii, raportul dintre structurile de tip *T'* — *T* şi /*T'* — *R*/ — *T*, în grupul cu centru adverbial sau adjectival şi adjunct adverb cantitativ-intensiv[40], s-a inversat : construcţiile paratactice, predominante în secolul al XVI-lea, s-au păstrat numai pentru adverbele din seria 1), marea majoritate a adverbelor, vechi sau

[40] Adverbele modale propriu-zise, care apar frecvent, în limba contemporană, pe lîngă un centru adverbial sau adjectival, avînd funcţie de circumstanţiale modale sau de relaţie, admit în schimb numai construcţia paratactică (cf. *grav bolnav*, *absolut fantastică* , *calitativ interesantă*, *simplă teoretic* etc. — cf. şi *infra*, 2.3.1.2.).

noi, care apar în această situaţie adoptînd, atunci cînd sînt antepuse, exprimarea prepoziţională a subordonării.

1.3.1.3.2. Topica în sintagma cu centru adverbial sau adjectival prezintă următoarele particularităţi:

1) Ordinea termenilor este, ca şi astăzi, preponderent centripetă, caracteristică fiind antepunerea determinantului:

— în *structurile prepoziţionale* această succesiune este fixă: *T' — de — T* (cf. exemplele de mai sus);

— în *structurile paratactice* antepunerea adverbului adjunct este net predominantă, constituind deci ordinea normală a secvenţelor de acest fel, iar pentru unele adverbe *(atîta, aşa, (cu) cît, cum, ce , oarecît)*, ordinea obligatorie. Totuşi, în cazul adverbelor care se bucură de oarecare libertate topică postpunerea este înregistrată relativ des în situaţii în care, în limba contemporană, este preferată categoric antepunerea; cf., de pildă:

într-un munte *înalt* **deosebi** Iv. P. 77/14.
vĕsel **oarece** şi frumos lucru poftiia Iv. P. 80/29.
nesimţitoreşte **tare** pătrundea CI 38/27—28.
puţintel **oarece** s-au mai poposit NL 286/1.

În cazul particular al locuţiunii adverbiale *de tot*, constatăm — spre deosebire de limba actuală — preferinţa netă pentru antepunere: *de tot destul am* PO 114/18; *de tot sărac* Pr. C. 114/21; *de tot vesel* CI 94/5; *de tot în deşert ieste* CI 105/7.

2) Sintagma este disociabilă, prin intercalarea altor cuvinte, aceasta constituind o particularitate a limbii vechi, păstrată, pînă astăzi de limba populară; construcţiile dislocate sînt frecvent întîlnite în toate textele din cele trei secole:

cîtŭ vorŭ avea bogaţii **de destulŭ** C_2 52/18.

cîtŭ iaste **de rea** măriia ... **atîta** e **de bună** şi căirea C_2 14.

puterea stomahului **atîta** îmi este **de vîrtoasă** CI 76/27.

atîta s-a mîniat **dă tare** P. Ist. 434/33.

cum au stătut **de bine** atuncea CL 79/6.

aşe-l pripise Mihai vodă **de aproape** pe Ieremie CL 50/32.

aşè îndrepta puşca **de bine** NL 239/46.

Scanned with OKEN Scanner

1.3.1.3. *Contextul nominal (III)*

1.3.1.3.1. Relaţia atributivă se exprimă diferit în funcţie de natura elementului nominal centru. Avem în vedere, pe de o parte, substantivele obişnuite (nonverbale), împreună cu care se grupează pronumele şi numeralul, pe de altă parte, substantivele de natură verbală, provenite, în general, dintr-un verb (mai ales infinitive lungi), care, în combinaţie cu adverbele, păstrează relaţii de tip verbal.

1) Cînd centrul este un *substantiv nonverbal, un pronume* sau *numeral*, relaţia cu adverbul se exprimă totdeauna prepoziţional.

R selectat este prepoziţia *de* — cu varianta condiţionată fonetic *di*(*n*) (cînd segmentul iniţial al adverbului este *în-*); ea este, în acest tip de conexiune, obligatorie gramatical, funcţionînd ca morfem al relaţiei atributive.

> În construcţii ca : *s-au întărit tabăra cu şanţuri* **prin pregiur** CL 44/31 ; *era gătit tratapod cu evanghelia* **deasupra** P. Ist. 467/23, adverbele sînt numai aparent determinante ale substantivului ; catalizate, construcţii ca cele citate presupun prezenţa unui participiu atribut al substantivului (de exemplu : *şanţuri săpate pin pregiur, evanghelia aşezată deasupra)* adverbele funcţionînd ca determinante ale acestuia (deci ca circumstanţiale).
>
> O situaţie asemănătoare prezintă construcţiile, frecvente în limba contemporană, de tipul : *student acolo, s-a remarcat imediat ; copil atunci nu şi-a dat seama* etc. în care adverbele *acolo, atunci* sînt incidente la un gerunziu neexprimat.

Complet desemantizat, *de* are deci, în această situaţie, un conţinut exclusiv funcţional, fiind „une marque linguistique de l'articulation du déroulement"[41] . În consecinţă, relaţia atributivă se realizează ca :

a) */T — R/ — T'* [42]; de ex. :

viaţa de **susu** . . . iubescu C_2 518/3.
aceştii *evanghelie de* **astăzi** C_2 65/13.

[41] cf. CORBEIL 1968, p. 17, care califică astfel rolul prepoziţiei în situaţiile similare din franceză.

[42] Am considerat că în acest caz prepoziţia este selectată de centrul nominal — deşi, comparativ cu alte construcţii atributive, prezenţa ei se datoreşte în egală măsură faptului că determinantul este un adverb —, pentru că, limitîndu-ne la sintagma *nume-adverb*, cele două modalităţi de exprimare a relaţiei, cu şi fără prepoziţia *de* (1 şi 2), depind exclusiv de natura elementului regent.

Scanned with OKEN Scanner

nu sciți *ceaia de* **măînre** CV 130/9.
se vor duce . . . în *dzua* **de mîine** PO 204/19.
Tina de **afundu** PH 57^{v} v 3.
Tu-m ești *Dumnezăul de* **mainte** D. Ps. 35/4.
Să-nțăleagă *marginea de*-**afară** D. Ps. 43/12.
să nu vinuiască *sfaturile de* **acmu** CL 144/22.
împingîndŭ *cei de* **pre urmă** pre *cei di*nainte CL 163/16.
fată unui *boiar de* **acolo** P. Ist. 243/1.
*crîngurile di*mprejur P. Ist. 465/13.
în coada *obuzului de*napoi NL 239/27.
*Cei de*nafară încungiurară pre *cei di*nlăuntru NL 48/10.

Cînd adverbul este la comparativ, prepoziția *de* se intercalează, de obicei, între *mai* și adverb, de ex. : *ceaia mai* **de** *apoi* PO 138/17 ; *răŭ mai* **de** *apoi* C_2 368/33 ; *cealalți boieri mai* **de** *gios* CL 103/4 ; *foametea cea mai* **de***nainte* B 18^{r}/40 ; *domnii cei mai* **dă***nainte* P. Ist. 354/2 ; *le-am zis acéste cuvinte mai* **dă** *sus*. P. Ist. 370/28 ; posibilitatea de dislocare a comparativului (în general, neadmisă de normele limbii literare actuale, cf. : *citatul* **de** *mai înainte, precizările* **de** *mai sus* etc. și nu : *citatul mai dinainte, precizările mai de sus*) este încă un fapt care pune în evidență procesul de formare a acestui grad de comparație în limba română.

b) */T — R/ — /R — T'/* — modalitate secundară, determinată de relația semantică particulară ; în acest caz, pe lîngă marca relației atributive — *de* — apare o prepoziție auxiliară *(p(r)e* sau *pînă)*, care, ca și în sintagma verbală, nuanțează în mod specific circumstanța exprimată de adverb. Frecvent întîlnite în limba contemporană, construcțiile atributive de acest fel sînt rar atestate în textele vechi. Iată cîteva exemple :

veciniilor di **prin prejur** UL 67/15.
pe la cetăți de **pe aproape** CL 81/37.
alte *cetăți du* **penprejur** P. Ist. 284/28.
*acești*e *de* **pe acmu** NL 65/17—18.

c) O trăsătură specifică limbii vechi în ce privește organizarea structurilor atributive adverbiale o constituie folosirea frecventă a articolului demonstrativ *cel*. Plasat între substiantiv și prepoziția *de*, care precedă adverbul, *cel* adaugă construcției o vagă nuanță demonstrativă,

Scanned with OKEN Scanner

dublînd, într-un fel, articolul hotărît enclitic, pe care îl presupune cu necesitate :

şarpelui **celui** *de demult* Iv. P. 83/24.
lucrul **cel** *de apoi* NT 16^{v}/3.
conacul **cel** *de apoi* CL 74/24.
aripii **cei** *den-a stînga* CL 153/28.
sfatul **cel** *de pe urmă* CI 34/8.
la gardul **cel** *dinafară* CI 93/28.

Ocurenţa, în asemenea construcţii, a lui *cel* — astăzi extrem de rară şi avînd valoare emfatică — se explică, probabil, prin analogie cu construcţiile atributive adjectivale. Prezenţa prepoziţiei *de* „face însă îndoielnică calitatea de articol al lui *cel*" [43], care pare a avea mai degrabă valoare de pronume sau de adjectiv demonstrativ (să se compare, în acest sens : *neprietenii cei denafară* NL 48/9—10 cu *cei dinlăuntru* NL 48/10 etc.).

2) Cînd centrul este un *substantiv de natură verbală*, exprimînd ideea de p r o c e s [44], adverbul apare faţă de acesta într-o situaţie analogă cu cea pe care o are ca determinant al unui verb, fenomen explicabil prin conţinutul semantic comun. Consecinţa sintactică este că substantivul stabileşte cu adverbele acelaşi tip de relaţii, realizate în structuri identice. Prin urmare relaţia atributivă se realizează în acest caz ca :

a) $T - T'$ — deci prin j u x t a p u n e r e, ca în exemplul :

pentru **departe** *ducerea* ei DVS 13/10.

b) $T - /R - T'/$ — ca modalitate secundară, determinată de relaţia semantică particulară. R selectat de adverb este, ca şi în sintagma verbală, o prepoziţie auxiliară, care nuanţează în mod specific circumstanţa adverbială, marcînd anumite raporturi spaţio-temporale, de ex. :

l-au lăsat slobod, dar cu *pază*[45] **de departe** să nu să priceapă P.Ist. 450/30.

Construcţiile atributive în care centrul este un substantiv de natură verbală sînt extrem de rar atestate, fenomen explicabil, în parte, şi prin valoarea frecvent verbală a

[43] cf. IORDAN, GUŢU ROMALO, NICULESCU 1967, p. 179.

[44] Precizarea este importantă pentru că nu toate substantivele provenite din verbe păstrează caracteristicile sintactice ale acestuia. Cf., de ex. : *să-i slobozească . . . de acea s p a r g e r e d e d e m u l t* C_2 440/35 — în care infinitivul lung se comportă ca un substantiv obişnuit (nonverbal), stabilind cu adverbul o relaţie de tipul celei încadrate la 1.*a*.

[45] *Pază* este un derivat regresiv de la verbul *a păzi*.

Scanned with OKEN Scanner

infinitivului lung în limba veche (cf., de ex.: *că lasă de-a s t r i g a r e a ca de departe* C_2 325/12—13; *ş-au ales locul de a d a r e război* CL 52/26) [46]. De aceea, din variatele realizării ale acestui raport în contextul verbal (cf. *supra*, 1.3.1.1.1.*b*), n-am înregistrat în contextul nominal decît construcţia cu prepoziţia auxiliară *de*, cu toate că vechimea construcţiilor de acest fel şi, mai ales, analogia cu cele verbale corespunzătoare nu exclude posibilitatea ca structuri de tipul celor întîlnite astăzi (*mersul* **în** *sus*, *amînarea* **pînă** *atunci*, *venirea* **din** *colo*, *trecerea* **pe** *aici* etc.) să fi existat în limba epocii. De altfel, nici în limba actuală asemenea construcţii atributive nu apar frecvent.

1.3.1.3.2. T o p i c a în sintagma nominală prezintă următoarele particularităţi:

1) O r d i n e a termenilor este, ca şi astăzi, a p r o a p e f i x ă: *nume* (+ *prep.*) + *adverb* (vezi exemplele citate sub 1.3.1.2.1.); abaterile de tipul:

se născuse den sfînta şi **de pururea** *fată* Maria C_2 442/12.

pentru **departe** *ducerea* ei DVS 13/10

sînt cu totul izolate; în primul exemplu inversiunea se explică prin antrenarea atributului adverbial în lanţul determinanţilor antepuşi.

O libertate mai mare dobîndeşte adverbul la forma de superlativ relativ, formă atestată însă numai începînd din secolul al XVII-lea sau, mai sigur, al XVIII-lea:

carea **cea** mai de treabă şi **mai de aproape** *hrană-i* ieste CI 48/14.

cel mai de pre urmă al mieu *cuvînt* CI 52/15.

2) În schimb sintagma este, în anumite limite, d i s o c i a b i l ă, permiţînd intercalarea elementelor adjectivale; de exemplu:

lucruri vechi şi **de demult** UL 58/23—24.
oameni de frunte **de acolo** UL 67/15.
banii cei vechi **de demult** Prav. 88/3.
înţelegĕrea noastră **de preună** Iv. P. 114/34.

1.3.2. Organizarea conexiunilor cu semiadverbe ca T'

Considerate în ansamblu, modalităţile de exprimare a relaţiei cu termenul regent sînt, în cazul semiadverbelor,

[46] Pentru detalii privind valoarea verbală a infinitivului lung în limba veche, cf. DIACONESCU 1976, p. 83—105.

Scanned with OKEN Scanner

în general mai restrînse, mai puţin variate decît cele de care dispun adverbele propriu-zise. În schimb, aceste elemente adverbiale prezintă — în special datorită particularităţilor de topică, diferită uneori de la o unitate la alta sau pentru diversele valori ale aceleiaşi unităţi — o situaţie mult mai complicată, în sensul că diversele realizări sînt mai greu de cuprins în reguli generale.

1.3.2.1. R e l a ţ i a de subordonare se realizează, ca şi astăzi, întotdeauna — indiferent de natura cuvîntului cu funcţie de centru — prin simpla a d j o n c ţ i u n e, ca *T'* — *T* (cu varianta posibilă uneori, *T* — *T'*); de exemplu :

grăiaşte **şi** *aiurea* C_2 39/33.
încailea *să ne postim* de răutăţ Iv. P. 107/5.
cinci luni **numai** au fost amîndoi.

Construcţii ca :

sînt **aproape de** 80 000 de oaste NL 261/7.

în care subordonarea semiadverbului *aproape* se exprimă prin intermediul prepoziţiei *de*, privesc numai această unitate şi, de altfel, sînt concurate de construcţia paratactică, mult mai frecventă; cf., de ex., la acelaşi autor :

au cheltuit ... **aproape** *o mie* de pungi NL 68/32.

Explicaţia ezitării între cele două tipuri de formulare — ezitare întîlnită şi în vorbirea actuală — trebuie căutată în dublul statut al acestui cuvînt (de adverb propriu-zis şi de semiadverb), construcţia prepoziţională în cazul semiadverbului datorîndu-se analogiei cu secvenţa de tipul *aproape de dînşii* (P. Ist. 502/34), în care *aproape* funcţionează ca adverb propriu-zis şi este regentul construcţiei nominale prepoziţionale.

1.3.2.2. T o p i c a — mai mult sau mai puţin f i x ă faţă de elementele regente — dobîndeşte, în cazul semiadverbelor, o importanţă deosebită :

— în primul rînd pentru că, avînd, în principiu, posibilitatea de a se combina cu orice cuvînt autonom, poziţia lor în comunicare decide (alături de accent, cf. *infra*, 1.3.2.3.) r e l a ţ i a s e l e c t i v ă. Să se compare, de ex. : *Să vede semn* **şi pînă astăzi** P. Ist. P 267/21, cu situaţiile posibile : **Să şi vede** *semn pînă astăzi* sau *să vede* **şi semn** *pînă astăzi*, în care plasarea lui *şi* în diversele poziţii relevă incidenţa lui la cuvinte diferite;

Scanned with OKEN Scanner

— în al doilea rînd pentru că, în cazul unora dintre semiadverbe, poziția față de elementul regent este d i s t i n c t i v ă, punînd în evidență diverse valori semantice ale aceleiași unități (cf. *infra*, 1.3.2.2.1. sub 1) *b* și *c*).

De aceea, cercetarea și descrierea acestui aspect — în general mai puțin studiat — ocupă în lucrarea noastră un loc important. Exemplele, mai numeroase decît în alte secțiuni, au fost alese în așa fel, încît, în măsura posibilă, să ilustreze poziția fiecărui adverb (eventual cu diferitele sensuri pe care le comportă) în diversele combinații (nominale, adverbiale, adjectivale, verbale — forme simple și compuse) și, totodată, să reprezinte diferitele regiuni și momente ale perioadei pe care o avem în vedere.

1.3.2.2.1. O r d i n e a plasării semiadverbelor (considerate în totalitate sau individual) în cadrul diverselor combinații este a c c e n t u a t c e n t r i p e t ă (*T'—T*).

1) După cum această ordine este fixă sau numai obișnuită (normală), relevantă sau nerelevantă, distingem patru serii de unități.

a) Pentru semiadverbele: *(de-)abia*, *alegînd*, *aproape*, *au(?)*, *batăr*, (reg.) *cîndai*, *doar(ă)*, *decît*, *fără*, *fără cît*, *fără decît*, *fără numai*, *fără numai decît*, *încai(le)*, *nici*, *oare(?)*, *vare(?)*, *săva(i)*, *tocma(i)*, *trecînd* — această succesiune este f i x ă ș i n e r e l e v a n t ă (fiind singura posibilă), indiferent de contextul în care apar. Iată exemple pentru fiecare [47]:

abiiea *putumu* ținre corabiiea CV 87/8.

de-abiia *au scăpat* și singur CL 97/28 — cf. și UL 80/29.

de-abiia *el* au scăpat P. Ist. 323/23.

de-abiia *cu* oarecare *călărime* au scăuat P. Ist. 319/78.

Alegîndu folosu va avea *cela* ceșŭ va da avuția C_2 53/22.

Să va naște Dumnedzău cu trup omenesc **alegînd** *fără de păcate* V. Caz. 462/8.

de toată oastea **aproape** *de 6 0 000* CL 69/5.

poate fi sau supt sau **aproape** *supt brîul* ars CI 77/18.

aproape *o mie* de pungi NL 68/32.

Au doară poate *credința* spăsi elu? CV 119/11.

[47] Cînd alături de citat se mai fac alte trimiteri, se are în vedere atît forma semiadverbului cît și contextul similar.

Scanned with OKEN Scanner

Au nu *ț-am dzis* eu că . . . ? V. Caz. 63/10.
Au nu *tu*, odinioară, prin fundul mării primblîndu-te....CI 44/14.
ni **batăr** *să se culce* PO 101/10—11.
ni **batăr** *așa* să fie PO 103/5.
cîndai doară *se vorŭ putea derepta* C_2 3/14 — cf. și 4/11.
↑naintea lui Dumnedzău **cîndai** *vor hi* mare V. Caz. 464/31.
să nu **cîndai** *va tinde* mîna sa B 3^{r}/48.
ca nu **cîndai** *mai îndelung* scuturîndu-să . . . CI 43/27.
doară *afla-se-vor* acolo PO 59/14.
nu ↑trebâ că **doarâ** *nu știa*, če pentru ca să-i arate V. Caz. 62/28 — cf. și Iv. P. 85/9.
așteptînd dzua, **doară** *ori putea* aduna ceva oaste CL 75/3 — cf. și P. Ist. 236/8.
să margă tot cătinel . . . **doar** *se va întoarce* și Toma NL 233/6 — cf. și P. Ist. 241/16.
doară *morților* ai făcut PH 74^{v} v 11 — cf. și NL 263/29.
săracŭ nu să afla . . . **doară** *care* nu-și vrea să aibă CL 120/3.
nemic n-ar hi **decît** *să* le *iè* ienicerii muierile NL 46/19.
Să nu să pice **decît** *un ceas* CI 68/17.
n-au avut . . . **fără** *slugile* lor CL 44/24 — cf. și 90/28.
oaste . . . n-au fost multă, **fără** *puțintei* nemți P. Ist. 419/36.
n-au priimit . . . **fără** *cît* să-l lase să margă NL 248/6—7.
n-au putut **fără decît** abiia *cu un prilej* ca acela P. Ist. 522/7.
Pacea era întemeiată, **fără numai** *dodiia* tătarii CL 91/19.
E urît naintea lui altă **fără numai** *ce* au el tocmit PO 9/18.
n-au luat nemică, **fără numai** *arcul* NL 9/5—6.
n-au rămas nici unul, **fără numai** *el* P. Ist. 364/34.
incai pre *această* lume să ne sfiimŭ C_2 108/33.
↑**cai** *acmu* să nevoim V. Caz. 73/29 — cf. și 85/82.
incailea *să ne postim* de răutăț Iv. P. 107/5.
nice *hiece* calŭ încalecă husarii CL 53/35.
niče *aič*a . . . nu s-au ↑plut V. Caz. 86/1.
nice *au avut* nici că vor avea domn P. Ist. 312/6.
oare *cum* . . . a aduce va putea? CI 69/22.

vare *gîndiți* că vor găsi . . . ? C C_1 465 (ap. DHLR II, 274).

lasă să grăiască sluga ta **săva** numai *un cuvînt* PO 157/7.

nu mai dat **săvai** *o caprâ* V. Caz. 13/6.

Tocma *Sara* va naște ție fecior PO 55/7—8.

Tocma ăcasta iaste Iv. P. 81/18.

nemică ăcale se veghiie ei, **trecîndu** *se fereascâ*-și sinre de cumîndări CV 41/9—10.

Cire e Dumnedzeu **trecăndu** *Domnul*? PS 28/3.

b) Pentru semiadverbele: *e* „și", *și, prea, cam (can), cîndva*, „poate, cumva" [48], *nu mai, tot*, antepunerea este fixă și nerelevantă indiferent de sens și în orice context, exceptînd formele verbale compuse (neinversate); de ex.:

Aşijderea **e** *către miazănoapte* încă feace pridvol PO 308/3.

grăiaşte **şi** *aiurea* C_2 39/33.

iaste rău **şi** *aşa* **şi** *aşa* P. Ist. 357/9—10.

au iscălit toți și **şi** *împăratul* NL 232/33.

de vămăfi **şi** *derepți*, de păcătoși să nu ne întoarcemu C_2 32/27.

încă **şi** *mai rău* leșinasă NL 249/33 34 — cf. și P. Ist. 246/10.

prea *iubiia* ea PO 98/10.

carii **prè** *puțini* au scăpat NL 287/1.

va fi un păcat **prea** *mare* P. Ist. 427/32 — cf. și NL 260/12.

iaste ea și **cam** *largă* C_2 371/24.

scrie **cam** *pre scurt* UL 84/7 — cf. și CL 115/18.

și **can** *arunca* cîteodată din cap NL 227/28.

cam *mustrîndu-l* oarece P. Ist. 397/11.

nu chema liubovnicii tăi . . . doară **cîndva** și aceia pre tine *vorŭ chema* C_2 419/28.

Nu *dormie* Ieremia vodă CL 45/13—cf. și V. Caz. 19/12.

Nu *eu*, ce dulceața lui Dumnezeu . . . C_2 15/35.

Fu voroavă **nu** *puțină* CV 7/13.

Că **nu** *žzadarь* arată C. Caz. 36/1.

Mai nainte au trebuit să faceți aceasta, iar **nu** *acum* P. Ist. 277/3.

[48] Așa cum am precizat în cap. II, 1.1.2.1.2.b, în secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, *cîndva* este atestat numai ca semiadverb, sinonim cu *cumva*, în construcții pozitive și, mai ales, negative.

Scanned with OKEN Scanner

Este interesant de observat că, precedînd un element nominal sau adverbial (deci în cazul negației parțiale) *nu* marchează concomitent *opoziția* față de un alt element, explicit sau implicit (cf. și CIOMPEC 1969, p. 198).

mai *veseli-sѧ* ↑rima PH 10ʳ v 8 — cf. și 89ʳ v 25.
Mai *avut-au* Matei vodă supărare P. Ist. 358/5.
și **mai** *cuprinsese* toată Țara Persului, că-l tot bătè NL 295/18—19.
era **mai** *toți* de casa lui CL 61/15.
făcusă pîine **mai** *nimic* P. Ist. 515/17.
mai *totdeauna* obicinuit lucru ieste CI 36/14.
să ne vămŭ usteni ... **totŭ** *în deșertŭ* ne iaste C_2 53/30.
tot *cu* a turcului *poruncă* va fi fost P. Ist. 293/8.
tot *atunce* luasă cazacii Trapezondul CL 63/23.
să margă **tot** *cătinel* zăbovind NL 233/5.
mînca **tot** *carne* de vacă NL 57/11 — cf. și 250/1.
încă **tot** *grăiesc* PO 7/19.
simțind ... că-i **tot** *vinŭ* asupră leșii CL 52/25 — cf și NL 237/6.

În combinație cu formele verbale compuse (incluzînd aici și formele de reflexiv), unitățile enumerate se comportă diferit, putînd fi împărțite în două grupe:

b_1) *și, prea, cam, cîndva,* d i s l o c ă forma verbală în aproape toate cazurile, aceasta reprezentînd t o p i c a n o r m a l ă, fără a fi însă exclusă posibilitatea antepunerii — cf., de ex.:

(1) să *vămu* și *tăcea*, elŭ știe C_2 20/10.
(2) de *or* și *merge* ... nemic n-or strica NL 243/4.
(3) e s-*ai* și *luatŭ*, pentru ce te lauzi? C_2 16/14.
(4) *s-au* și *făcut* îndată P. Ist. 537/12.
(5) de va crea *să*-l și *taie* P. Ist. 287/11.
(6) Măcar de v-*arŭ* și *poronci* NL 66/122.
(7) *S-au fost* și *ridicat* desăvîrșit Pr. C. 90/14.
(8) De *ar hi* și *greșit* CL 147/25 — cf. și P. Ist. 517/16.
(9) Derept aceaia ... ea *se* și *cheamă* „preaglăsitoare" C_2 12/7 — cf. și P. Ist. 230/26.
(10) inicerii *nu să* **prè** *apropie* NL 244/33.
(11) Și *să* **can** *potolie* zărbaoa NL 342/7.
(12) lumi↑redză ochii miei *să nu* **cănduva** *adorm* PH 8ᵛ v 4.

(13) *să nu* **cîndva** *poticnești* de piatră piciorul tău NT 5/27 dar și :

să ș-*ai arunca* această . . . totŭ împotrivă află-se C_2 14/12.

Cinre e mai ↑țeleptu **și** *se ținre* . . . **și** *va înțelege* PH 94^{v} v 4.

unde **și** *s-au sfîrșit* și viiața CL 44/33.

ochii săi păijiniră doară **cănva** *vorŭ vede* CV 104/11.

b_2) *nu*, *mai*, *tot* precedă forma verbală sau o dislocă, cele două poziții fiind f i x e și d i s t i n c t i v e. Astfel :

— *Nu* — care prezintă cele două posibilități numai în combinație cu infinitivul sau conjunctivul (în toate celelalte situații fiind proclitic) — precedă sau dislocă forma verbală (plasîndu-se după *a*, respectiv, *să)* după cum exprimă o p o z i ț i a sau numai s i m p l a n e g a r e[49] ; să se compare acest sens :

. . . ↑vață-te a cinstire pre ↑pâratul, iară **nu** *a*-l *ocără* V. Caz. 445/6.

nu *sâ să* ↑*chire*, če ca să-l piiardză V. Caz. 400/13 — cf. și CL 194/32.

cu :

(14) i-au căutatu și vecirului . . . *a* **nu** *mînca* supt cortu CL 84/6 — cf. și Iv. P. 108/17.

(15) am silit *să* **nu** *rămîe* nimic nesămnat UL 59/30 — cf. și V. Caz. 27/21.

(16) Carele vrodată *să* **nu** mai *fie fost* sau *a* **nu** mai *fi* de acmu CI 57/ 4.

Delimitarea valorică a celor două tipuri de construcții nu e însă rigidă, în sensul că se pot înregistra și situații ca :

grijesc să o adaoge, *să* **nu** o ↑*puținędze* V. Caz.14/32, în care forma verbală dislocată de negație implică totuși ideea de opoziție.

— În cazul lui *mai*, antepunerea și intercalarea exprimă opoziția dintre valoarea de proximitate „aproape" și celelalte valori (durativă, iterativă, cumulativă); cf., de ex. :

toată gura **mai mai** *să astupa* CI 56/19

și respectiv :

(17) de acmu *să* nu **mai** *grețești* C_2 58/16—17.

(18) nu *m*↑ *voiu* **mai** *muta* PH 50^{r} v 7.

(19) mai veselescu-m↑ și *mă* **mai** *bucur* PH 5^{r} v 3.

[49] Pentru detalii privind cele două valori ale negației, cf. CIOMPEC 1969, p. 198—201.

Scanned with OKEN Scanner

(20) *au* **mai** *răsuflat* oarece NL 240/1.

(21) *n-ar hi* **mai** *venit* asupră-i CL 147/29.

(22) *n-ar hi* **mai** *rămas* ... omŭ NL 243/26 — cf. și P. Ist. 513/13.

(23) ce *va fi* **mai** *zis* P. Ist. 486/35 — cf. și *fi-să-vor* **mai** *plătit* P. Ist. 390/15.

— În ce-l privește pe *tot*, cele două poziții delimitează, în general, semnificația concesivă „totuși" — situație în care antepunerea este obligatorie — de cea de continuitate „mereu, întruna" sau de repetare — valori pentru care este caracteristică intercalarea fără ca antepunerea să fie exclusă; cf., de pildă:

deși gîcește ... încă **tot** *să nu să încreadză* c-aŭ gîcitŭ CL 122/11.

măcar că văzuse ... iar **tot** *ar fi* mai *apărat* P. Ist. 513/13

și respectiv:

(24) *s-au* **tot** *dus* pe Siretiu în gios NL 372/21.

(25) *să* **tot** *bătè* vîrtos NL 239/27.

(26) nu vor putea *să să* **tot** *bată* P. Ist. 274/31,

dar și:

și **tot** *l-au purtat* cu voroave și nu i-au mai dat oaste NL 23/18.

doi ani **tot** *au ținut* nemții cetatea NL 58/24.

Intercalarea unităților seriei b) în structura formelor verbale compuse se face, în general, după reguli valabile și astăzi, adică:

— între *să*, *a* și radicalul verbal — la conjunctiv sau la infinitiv (cf. citatele 5, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 26).

— între afixul mobil și radicalul verbal — la perfectul compus, condiționalul prezent și viitorul de tip *(v)oi* + + *infinitiv* (cf. citatele 1, 2, 3, 4, 6, 18, 20, 24).

— între morfemul de reflexiv și radicalul verbal (cf. citatele 9, 10, 11, 19, 25, 26) [50].

Situația diferă însă la formele verbale supracompuse: condițional și conjunctiv perfect, prezumtiv și formele perifrastice (cu *a fi*) de mai mult ca perfect; în limba veche, semiadverbele acestei serii se plasează de regulă între *fi (fost)* și radicalul verbal (cf. exemplele 7, 8, 21, 22, 23); construcții ca: *să nu* **mai** *fie fost* CI 57/4 — în care

[50] Ultimele două reguli nu sînt valabile și pentru *nu* care, în situațiile respective, precedă forma verbală, întocmai ca în limba actuală.

mai este plasat înainte de *fi* — sînt rare, deşi în evoluţia ulterioară, acesta este tipul care s-a impus. [51]

c) Pentru semiadverbele *numai*, *aşijdere(a)* „de asemenea" [52], *poate*, *poate fi*, *cumva* şi *care(a) cumva(ş)* antepunerea reprezintă o r d i n e a o b i ş n u i t ă, aproape fixă, dar este posibilă şi postpunerea, iar, în cazul ultimelor două, şi intercalarea între componentele formelor verbale compuse; raportul dintre cele două (trei) poziţii posibile este de variaţie liberă, în sensul că nu se creează opoziţii semantice sau gramaticale; cf., de ex.:

Numai:

noi avem nădejde **numai** *pre domnia* voastâ SB 46/24.

să vie ... **numai** *cine* va vrea C_2 67/18.

acolo **numai** *apa* Nistrului era băutură CL 82/5.

au rămas **numai** *cu-ai lui* P. Ist. 367/18.

ne învaţă ca **numai** *să ne aratămŭ* C_2 49/8.

nu l-au îngăduit **numai** *au scris* P. Ist. 264/27, dar şi:

nu de *pită* **numai** viu va fi omulŭ C_2 4/21 — cf. şi 15/16.

5 *luni* **numai** au fost amîndoi P. Ist. 465/3.

lasă-ne *să viem* **numai** ... bucuroşi vom fi a lui Faraon PO 169/6.

sta **numai** de să apara NL 245/3—4.

Aşijdere(a):

Scotĕ fărecaţii ... **ačejderi** *čei* ce-lmăniA PH 55^{v} v 7.

Aşijdere *sĕrile* încă ... facă şi fapta PO 280/28.

Aşijdere *au* mai *făcut* curţi scumpe NL 308/28, dar şi:

şi *noi* **aşijderea** spre aceaia ne învaţă C_2 40/33.

Barbaţii **aşijdere** depreună vuundu CV 152/9—10.

Poate, *poate fi*:

Poate hi şi *de grijea* trecătoarei Nistrului, care de care să apuce mai curundŭ să treacă CL 74/34—35.

Poate fi *acolo* ar fi murit NL 229/23.

[51] cf. *infra*, 2.3.2.

[52] Ca şi *aproape*, *aşijdere(a)* are dublu statut: este adverb propriu-zis, cu valoare modală „la fel, în acelaşi mod", cînd determină un verb pe lîngă care funcţionează clar ca circumstanţial modal (de ex.: *Aşijderea să facă ou însu cînd fecior au vro fată va fi împungînd* PO 249/20), dar semiadverb, fără funcţie sintactică, atunci cînd are sensul „de asemenea", determinînd orice parte de vorbire sau o propoziţie întreagă (cf. exemplele din text).

Scanned with OKEN Scanner

Poate fi *n-au vrut* Dumnedzeu NL 297/17,
dar și :

Și *pentr-acie* **poate** în osîndă . . . au căzdut NL 65/30.

Cumva, care(a) cumva(ș) :

și **cumva** *să nu dzici* tu că nu e păcat PO 8/5.

feriți-vâ de pâcate . . . ca nu **cumva** *să* te *muște* V. Caz. 297/26—27.

direptați luma . . . doară **cumva** o *veți dobăndi* V. Caz. 486/4.

nu **cumva** . . . zăbavă *făcînd* . . . mare vrajbă . . . să să scornească CL 48/5—6,
dar și :

să nu să treacă **cumva** cu uitarea CL 42/20.

de *să va face* **cumva** Prav. 93/18.

să nu să zăbovească lucrul, *să să afle* **cumva** P. Ist. 422/11.

osteninţa . . . nu să jelește, fără numai cînd în urmă vreun *folos* **cumva** nu aduce CI 3/2—3.

nu pentru vr-o *neputință* . . . **care cumva** au slobodzit pre jidovi V. Caz. 55/30.
s a u :

catînd *să nu te* **cumva** *săblăzneşti* PO 8/1.

să nu **cumva** *să plîngemŭ* acolo C_2 36/23 — cf. și CL 59/3 P. Ist. 345/10.

de *s-ar* **cumva** *apropiia* P. Ist. 228/4—5 — cf. și CI 37/16.

de *să vor* **cumva** *putea* așădza CI 69/20.

să nu **care cumva** *să îndrăznească* Iv. P. 112/13 [53].

d) Semiadverbele *măcar(ă)* și *încă* prezintă o situație aparte, în sensul că poziția lor în sintagmă este f i x ă sau l i b e r ă, în funcție de sensul cu care sînt folosite :

— În cazul lui *măcar(ă)*, ordinea este l i b e r ă — cu preferință marcată pentru a n t e p u n e r e a — cînd are sens restrictiv „cel puțin" ; cf., de ex. :

măcar *aseși* din gînd spre aceasta să gîndească CI 60/29.

să nu hie putut sta Selim înainte **măcar** *un ceas* P. Ist. 263/28.

de-ar hi fost **măcar** *vro 2 000* NL 273/13.

[53] De remarcat că, atunci cînd *cumva* sau *care(a) cumva* dislocă formele de conjunctiv, *să* este uneori reluat, ca în limba contemporană, alteori nu.

Scanned with OKEN Scanner

sau :

cruță-mi . . . *pre acest* mai mic **macară** CI 253/37.

vruna **macar** de față n-au fost CI 34/11.

dar f i x ă — în antepunere — cînd are sensul „chiar", în construcții concesive. :

răpitoriu iaste . . . **macarŭ** și *pre nimea* să n-arŭ obidi C_2 42/7.

mai gios decît sine o pune socotește, fie **macară** și *fără folos* CI 37/8 — cf. și 33/7.

vor sta cu dînsul **măcar** *la ce primejdie* i-ar veni P. Ist. 467/25.

măcar și *morь*, iară ѧvățătura va rămăinĕ C. Caz. 490/23.

— În cazul lui *încă*, ordinea este f i x ă, fie în *antepunere*, cînd are sens concesiv „totuși" :

nice den iadŭ s-ară veni cineva, **încă** *n-amu creade* C_2 370/36.

deși gîcește . . . cîte o treabă, **încă** *tot să nu să încreadză* CL 122/14 — cf. și NL 245/2,

fie în *postpunere*, în context nominal sau adverbial, cînd are sens cumulativ „și", „de asemenea"; atestările pentru această situație — în care *încă* se mai întîlnește astăzi numai regional (în Transilvania și Moldova) — sînt foarte frecvente în toate textele vechi cercetate :

Luca **încă** grăiaște C_2 4/1.

A treia oară **încă** fu tăroasă PO 99/20.

Acicea **încă** se arată C_2 67/3.

Acestea **încă** vorovind CI 43/32.

Noi **încă** tăcem P. Ist. 231/26,

în schimb ordinea este l i b e r ă — cu preferință netă pentru antepunere — cînd *încă* este folosit cu alte sensuri : cumulativ „în plus", de precizare „chiar" sau, în context verbal, „de asemenea" ori temporal aspectual cu valoare durativă și iterativă; cf., de pildă :

încă și *Eleni* duse în băsearecă CV 33/2.

Și **încă** și *alte* multe mari darurile . . . C_2 4/30.

n-au folosit hatmanul nimic . . . și **încă** *cu pagubă* mare s-au întorsu P. Ist. 268/1.

dă mie dară **încă** *astădzi* nașterea ta PO 84/27.

avem uricь ѧcă *de la Alexandru Vodă* SB 46/15.

l-au pus paharnic mare fiind **încă** *copil* NL 229/20—21.

cu veșminte luminate îmbrăcîndu-mă, **încă** *mă biruescu* aceștii mării deșarte C_2 14/7—8.

Scanned with OKEN Scanner

bucuros voiu muri ... prence că **încă** *viedzi* PO 165/5.

După aceasta **încă** *au* mai *venit* P. Ist. 308/2.

pre mine **încă** *nu m-ați cunoscut* CI 52/10 [54],

dar și:

și cu *alți* oamei buni **încă** lîngă sine PO 11/12.

De mirat era **încă** și cît stătusă NL 236/27.

mainte **încă** de această vréme CL 133/28.

iaste în pace și *custă* **încă** PO 154/5.

În general, apartenența la o anumită serie reflectă, în ultimă instanță, prin caracteristici de topică, gradul de aderență a diferitelor semiadverbe față de centru. Din acest punct de vedere, ele prezintă următoarea ierarhie: seria b), seria a), seria c) și seria d) — unitățile din prima serie realizînd întotdeauna relația cea mai strînsă cu elementul determinat.

2) Această ierarhie se manifestă clar atunci cînd se grupează mai multe semiadverbe — de obicei cîte două — din serii diferite. În asemenea cazuri, foarte frecvente în textele vechi (ca și astăzi, de altfel), succesiunea este relativ fixă, în sensul că, de regulă, semiadverbul aparținînd unei serii caracterizate printr-un grad mai mare de aderență se plasează lîngă regent, celălalt (celelalte) precedîndu-l. Iată cîteva exemple:

săvai (a) **și** (b) cu *multă* vrĕme mai apoi s-au arătat V. Caz. 451/8.

au (a) **nu** (b) *ț-am dzis*? V. Caz. 63/10.

încailea (a) **nu**(b)-i *strică* CI 40/9.

nici poci, **nici** (a) **nu** (b) *să cade* CI 49/17.

cum și facea ... **tocmai**(a) **și**(b) *ticăitului* domnului Antonie-vodă P. Ist. 409/30.

poate *fi*(c) **și**(b) *de trufie* înflîndu-să CI 47/9.

încă(d) **și**(b) *alte* multe mari darurile C_2 4/30.

încă(d) **tot**(b) *grăiesc* PO 7/19.

după aceasta **încă**(d) *au* **mai**(b) *venit* P. Ist. 308/2.

numai(c) **doar**(a) *soldați* să fie NL 263/28 — 29.

Uneori se grupează unități ale aceleiași serii, ca de ex.:

încă(d) **macară**(d) **și**(b) *toate* bunătățile s-ară face, întru deșertŭ se ustenescŭ C_2 13/17.

cîndai(a) **doară**(a) l-*are tămădui* Prav. 91/35.

[54] În propoziții negative cu verbul la trecut, *încă* poate avea o valoare temporală specială „pînă acum" „pînă atunci" — ca în exemplul dat.

Foarte frecventă este gruparea unităților seriei b), în ordinea relativ fixă, valabilă și astăzi: *nu* ($_1$); *tot*, *și* ($_2$); *mai*, *cam*, *prea* ($_3$):

nu mai *poate* CL 94/36.
de acmu *să* **nu mai** *greșești* C_2 58/16—17.
de-*or* **și mai** *cere* să le dè NL 260/7—8.
precum *am* **și mai** *zis* Iv. P. 105/11.
iaste ea **și cam** *largă* C_2 371/24.
tot *ar fi* **mai** *aparat* cetatea P. Ist. 513/13.

Ordinea indicată este însă modificată cînd *tot* e concesiv „totuși" și *mai* exprimă proximitatea „aproape", ele ocupînd, în acest caz, locul întîi, înainte de *nu*; de **exemplu:**

această rușine viind ... **tot nu** *să odihniia* P. Ist. 358/16.

Iară **mai nu** *era* în puterea boierilor a-i opri CL 98/21.

1.3.2.2.2. Topica relativ fixă a semiadverbelor, considerate în ansamblu, se manifestă și în caracterul, în general, n e d i s o c i a b i l sau puțin disociabil al conexiunilor în care apar. Ierarhia seriilor, stabilită în paragraful precedent, se verifică și în acest caz:

— unitățile seriei b) — cu excepția lui *nu* și a lui *tot* concesiv — nu permit nici un fel de intercalări, plasîndu-se întotdeauna în imediata apropiere a centrului sau, așa cum s-a arătat, chiar între componentele lui cînd acesta este o formă verbală compusă (cf. exemplele date sub b))

— unitățile seriei a), precum și *nu* sau *tot* concesiv, combinîndu-se cu verbul, admit, de regulă, inserția formelor atone ale pronumelui personal sau reflexiv (care, în cazul formelor de conjunctiv se plasează chiar între componentele acestuia); cf., de ex.:

abiia l-*au lăsat* P. Ist. 287/18.
s-au rugat să vie, că **doar** i-*ar mîntui* P. Ist. 241/16.
nemic n-ar fi **decît** *să* le *ie* ... muierile NL 46/19.
au **nu** ț-*am dzisъ* eu V.Caz. 63/10.
tot l-*au* purtat cu voroave NL 23/18.

— în sfîrșit, în cazul conexiunilor cu semiadverbe din seriile c) și d) sînt posibile diverse alte intercalări, reprezentînd uneori chiar grupări de cuvinte, ca în exemplele:

dă-l în mîna mea **numai** PO 150/13.

au tăiat toată oastea turcească, **numai** au scăpat *turcii* carii dusése robii înainte P. Ist. 252/30—31.

Scanned with OKEN Scanner

poate hi, cum să dzice, s-au apucat de *altă* îndireptură CL 137/15—16.

ca nu **cumva** ... mai multă zabavă făcînd ... vrajbă ... *să să scornească* CI 48/5—6.

și **încă** elŭ *departe* fiindŭ C_2 29/16.

Boiarii Mircii vodă **încă** ș-au strînsu oștile P. Ist. 295/17.

încă de multe ori și *pagubă* de i s-ar aduce CI 37/8.

1.3.2.3. Accentul joacă, întocmai ca topica, un rol important în marcarea relației selective a semiadverbelor : sintagmele în care determinantul este un semiadverb sînt întotdeauna accentuate în comunicare, accentul căzînd fie pe determinant, fie, mai rar, pe determinat.

Lucrarea noastră nu și-a propus să studieze în mod special acest aspect, pe de o parte pentru că accentul este un fenomen de audiție, propriu limbii vorbite (chiar dacă lectura atentă îl percepe), iar pe de altă parte pentru că, în marea majoritate a cazurilor, el apare ca un auxiliar al topicii, aceasta fiind suficientă și relevantă. Totuși nu putem încheia descrierea acestor unități, fără a atrage atenția, măcar în treacăt, asupra cîtorva situații în care accentul dobîndește o importanță de prim ordin, fiind singurul element care ajută la decodarea corectă, exactă a enunțului. [55]

Reprezentînd, în general (dar nu numai), consecința abaterii de la topica specifică (fie prin modificarea ordinii, fie prin distanțarea de centrul conexiunii) cazurile de acest fel înregistrate în textele vechi sînt destul de numeroase, dar fiecare în parte se întîlnește relativ rar. Sistematizînd, constatăm că acest element suprasegmental apare, cu valoare distinctivă, în trei situații în care rolul său este diferit :

1) Accentul decide relația selectivă — cînd semiadverbul nu ocupă locul normal — situație înregistrată în special în legătură cu unitățile seriilor c) și d), care, cum s-a arătat, au, în general, oarecare libertate topică; dăm aici numai cîteva exemple care ilustrează acest rol al accentului :

și pre *elŭși* se pare **numai** că e prea mîndru și înțeleptu C_2 15/14.

[55] Rolul accentului ca marcă distinctivă semantic sau gramatical a fost pus în evidență în două cazuri particulare : pentru *și*, cf. DIMITRESCU 1960, p. 886—888, — și pentru *mai*, AVRAM 1968, p. 461—462.

Scanned with OKEN Scanner

au spart toate cetățile ... **numai** au lăsat *cetátea* Hotinului P. Ist. 299/31.

poate hi ... s-au apucat de *altă* îndireptură CL 137/15—16.

încă de multe ori și *pagubă* de i s-ar aduce CI 37/8.

2) Accentul este, mai rar, relevant semantic; vom da un singur exemplu: *încă* — postpus în structuri nominale sau adverbiale — este accentuat cînd are sensul „de asemenea" și neaccentuat (accentul căzînd pe centru), cînd are sensul „în plus", „chiar". Să se compare, de pildă:

Silla **íncă** născu PO 24/4.

Acicea **íncă** se arată așa C_2 67/3,

cu:

și cu *alți* oameni buni **încă** lîngă sine PO 11/12.

mainte **încă** de această vreme CL 133/28.

Aceste sensuri sînt marcate, de obicei, prin topica specifică (vezi precizările făcute la locul cuvenit), exemplele citate aici ilustrînd cazurile în care ordinea firească (adică antepunerea pentru ultimele două exemple) este schimbată.

3) Accentul este distinctiv gramatical, marcînd calitatea de semiadverb a lui *și*, pe care îl deosebește astfel de conjuncția coordonatoare omonimă. Rolul accentului în acest caz rezultă clar în construcții coordonative în care apar alăturat *și* conjuncție urmat de *și* semiadverb [56] iată două din numeroasele exemple înregistrate în textele vechi.

Carele amu sîntu aceale lucruri? ... necurățiia, ... asupriciunea, camăta *și* **și alalte** C_2 45/18—20.

au iscălit toți *și* **și împăratul** NL 232/33.

Accentul ca marcă distinctivă gramatical este, de asemenea, unul dintre argumentele pe care le-am folosit pentru a susține — spre desebire de GRAMATICA 1963 — că *nici* (totdeauna accentuat) este în toate cazurile semiadverb [57].

[56] cf., în acest sens, DIMITRESCU 1960, p. 885—888, — care consideră accentul drept argument hotărîtor în interpretarea ca element adverbial a celui de al doilea *și* din construcțiile paratactice *și ... și*, corectînd interpretarea mai veche a suitei menționate ca repetare a conjuncției copulative (cf. HASDEU CB I, p. 176; DHLR II, p. 289).

[57] cf., pentru întreaga discuție, cap. I, 1.3.1.

Scanned with OKEN Scanner

★

Din cercetarea conexiunilor adverbiale sub aspectul organizării lor interne reţinem următoarele observaţii generale :

1) Mijloacele de exprimare a subordonării disting clar, alături de distribuţie şi de situaţia în structura enunţului, grupa adverbelor propriu-zise de grupa semiadverbelor :

— Adverbele propriu-zise, considerate în ansamblu, ilustrează toate modalităţile de exprimare a relaţiilor sintagmatice proprii clasei adverbelor în general (paratactică sau prepoziţională, cu topica variind între libertatea maximă şi succesiunea fixă, nerelevantă), selectarea unei anumite modalităţi fiind condiţionată de natura elementului regent, de clasa de distribuţie a adverbului adjunct, precum şi de relaţia concretă dintre termenii sintagmei.

— Semiadverbele, în schimb, realizează, indiferent de context, structuri foarte simple, întotdeauna paratactice şi caracterizate topic prin plasarea determinantului, în majoritatea cazurilor, înaintea şi în imediata apropiere a regentului, cu care formează un grup adesea nedisociabil, fiind fixă pentru multe dintre unităţile clasei, topica semiadverbelor dobîndeşte o importanţă deosebită : ea decide relaţia selectivă şi, uneori, este distinctivă semantic şi gramatical.

Un rol similar joacă, în cazul semiadverbelor, accentul, care, atunci cînd topica este aberentă, preia integral funcţiile acesteia.

2) În limba veche, chiar în primele documente, sînt înregistrate toate tipurile structurale existente în limba contemporană, dar ele sînt, în general, mai slab şi mai puţin variat reprezentate. Afară de această constatare de ordin general, reţinem ca specifice pentru perioada la care ne referim :

— frecvenţa extrem de redusă a sintagmelor atributive în care centrul este un substantiv de natură verbală, fapt explicabil prin utilizarea infinitivului lung — principalul tip de regent în astfel de structuri — ca formă verbală ;

— exprimarea paratactică a raportului în sintagmele în care centrul este adjectival sau adverbial, iar adjunctul un adverb cantitativ-intensiv, ca *atîta, cît, aşa, oarecît (oricît)* sau *fără s(e)amă, peste (se)amă* (în antepoziţie) ;

Scanned with OKEN Scanner

fenomenul — atribuit, în general, influenței originalului slavon — este caracteristic secolului al XVI-lea; textele coresiene atestă primele construcții prepoziționale (cu *de*) care, începînd chiar din secolul al XVII-lea, s-au impus pentru adverbele enumerate (cu excepția lui *așa*, care este tratat ezitant); în evoluția ulterioară construcția prepozițională s-a consolidat, prin folosirea cu valoare intensivă a unui mare număr de adverbe (mai ales neologice);

— folosirea frecventă a lui *cel* ca element de organizare a structurilor atributive (cf. *conacul cel de apoi* CL 74/24).

3) Particularitățile limbii vechi privind topica adverbului adjunct (propriu-zis sau semiadverb) vizează aproape exclusiv topica normală:

— antepunerea adverbelor spațio-temporale ca și a celor modale față de regentul verbal este mult mai frecventă decît în limba contemporană, cînd această poziție, mai ales pentru adverbele modale, reprezintă o inversiune, cu valoare expresivă;

— în general, adverbul determinant prezintă o mai mare libertate topică decît astăzi, atît sub aspectul ordinii cît și sub cel al posibilităților de distanțare; afirmația privește în special adverbele propriu-zise și, în mai mică măsură, semiadverbele; semnificativă în acest sens este posibilitatea adverbelor propriu-zise (modale și spațio-temporale) de a se plasa între componentele formale verbale compuse — poziție exclusă în limba actuală —, precum și relativ frecventa distanțare a semiadverbelor față de centru.

2. Sintagmatica adverbului în limba contemporană

Sintaxa adverbului prezintă în limba contemporană importante trăsături comune cu limba veche — ceea ce atestă continuitatea și stabilitatea structurilor adverbiale în cele două momente de evoluție —, dar și numeroase particularități proprii acestei perioade, care, în totalitatea lor, îi conferă un aspect în mare măsură diferit, modern.

Evoluția adverbului sub aspect sintactic este marcată prin schimbări în componența unor clase de distribuție (ca urmare a transferului unor grupări de adverbe dintr-o clasă în alta) și, implicit, prin schimbarea raportului dintre clase; prin modificarea, înăuntrul subclaselor de distribuție, a unor restricții combinatorii; prin dezvoltarea unor funcții și relații sintactice noi; prin diversificarea

Scanned with OKEN Scanner

funcțional-stilistică a unora dintre mijloacele de exprimare a raporturilor sintagmatice etc. Fenomenul cel mai important, care, în ultimă instanță, a determinat, direct sau indirect, unele dintre aceste modificări, îl constituie lărgirea valențelor combinatorii ale unui mare număr de adverbe, în special modale. Nu este așadar întîmplător faptul că, așa cum vom vedea, majoritatea transformărilor intervenite în evoluția sintaxei adverbului vizează, de fapt, această grupare adverbială.

Explicabile în toate cazurile prin dezvoltarea internă a limbii — cum vom încerca să arătăm —, unele dintre aceste inovații sînt în consens cu transformările înregistrate în sintaxa altor limbi moderne sau numai a limbilor romanice, care au putut contribui, ca și în alte cazuri, la consolidarea și dezvoltarea lor în limba română.

În cele ce urmează, vom semnala fenomenele care, într-un fel sau altul, pun în evidență specificul limbii contemporane și tendințele ei de dezvoltare sub aspectul comportamentului sintactic al adverbelor.

2.1. Distribuția adverbelor

2.1.1. În ce privește *clasele de distribuție*, specific pentru limba contemporană este transferul masiv al adverbelor propriu-zise din clasa *A* (cuprinzînd unități cu o singură valență de combinare — verbul), în clasa *B*, ca rezultat al lărgirii posibilităților combinatorii ale unor categorii de adverbe. Au suferit această modificare:

— majoritatea adverbelor (și locuțiunilor adverbiale) *modale calitative* (propriu-zise), atît dintre cele aparținînd fondului vechi al limbii (și care în textele din secolele al XVI-lea — al XVIII-lea apar, cu puține excepții, numai în context verbal), cît și, mai ales, dintre neologisme; astăzi, asemenea adverbe sînt înregistrate frecvent ca determinante în contextul II (pe lîngă un centru adjectival sau adverbial), cu funcții și în structuri sintagmatice diferite (de ex.: Se poartă *frățește dușmănos*, Țară *eminamente agricolă*, Zîmbește *subtil ironic*, Este *grav bolnav*, E *nebun rău*, Stă *singur cuc*, Vorbește *enervant de calm*, A crescut *îngrijorător de mult*, Este *simplu teoretic*, Este *omenește imposibil* etc. — cf. și *infra*, 2.2.1.*a* și *b*.), ceea ce atestă apartenența lor la clasa de distribuție *B*. Feno-

menul a apărut ca rezultat al dezvoltării interne, dar la consolidarea lui a contribuit, fără îndoială, și modelul oferit de alte limbi moderne, în primul rînd de franceză. Ținînd seama de numărul foarte mare al adverbelor modale (net preponderente în raport cu celalalte categorii de adverbe), precum și de faptul că cele mai multe sînt apte de combinații cu un centru adjectival sau adverbial (restricțiile fiind, în general, de ordin semantic), această modificare sintactică a contribuit considerabil la dezvoltarea clasei de distribuție *B*.

— adverbele (și locuțiunile adverbiale) temporale aspectuale (*arareori*, *adesea*, *adeseori*, *alteori*, *cîteodată*, *deodată*, *deja* (*de*)*îndată*, *iar*, *imediat*, *mereu*, *niciodată*, *nicicînd*, *oricînd*, *pururea*, *totdeauna*, *totodată*, *uneori*, *veșnic*, *din cînd în cînd*, *din zi în zi*, *zi și noapte*, *zi de zi* etc.), folosite, de asemenea, destul de frecvent în limba contemporană, ca determinante în contextul II (în special pe lîngă adjective) pentru a exprima durata calității, prezența obișnuită sau intermitentă a acesteia, coincidența n timp a două calități etc. (de ex. : O situație *oricînd* îosibilă, Un zîmbet *uneori trist*, Un farmec *veșnic nou*, Un student inteligent și *totodată* conștiincios etc. — cf. și *infra*, 2.2.1.*c*.). Punctul de plecare al fenomenului în discuție — neîntîlnit în textele vechi cercetate — îl constituie elipsa verbului [58] (la care în mod normal este incident adverbul temporal) soldată cu transferarea calității de regent al adverbului asupra adjectivului sau adverbului (*O situație oricînd posibilă* ⇐ *o situație care este oricînd posibilă*; *Îl credeream deja aici* ⇐ *credeam că se află deja aici*). La dezvoltarea și consolidarea lui au contribuit însă, desigur, și modelul oferit de adverbele modale — cu care adverbele temporale aspectuale se aseamănă semantic, fapt ce explică și evoluția lor sintactică similară — , precum și, în oarecare măsură, influența externă.

Datorită modificărilor semnalate, clasa *B* s-a dezvoltat foarte mult, devenind astăzi, indiscutabil, clasa de distribuție cel mai bine reprezentată în sistemul adverbial româ-

[58] cf. și SANDFELD—OLSEN II, p. 215—216, care subliniază că „il est probable qu'un souvenir en subsiste, plus ou moins, malgré l'absence du verbe".

nesc [59]. Drept urmare, raportul constatat în limba veche între clasa *A* (odinioară cea mai bogată) și clasa *B* (conținînd un număr mic de adverbe modale, aproape exclusiv cantitative) s-a inversat în limba actuală.

Privit dintr-o perspectivă mai largă, acest fenomen reprezintă, prin amploare și prin consecințele în plan funcțional, structural, modificarea cea mai importantă în sistemul sintactic al adverbului în evoluția sa din limba veche pînă astăzi.

Sporadic, adverbele (și mai ales locuțiunile adverbiale) *temporale aspectuale* sînt folosite ca determinante în contextul III (nominal), și anume pe lîngă substantive de natură verbală, cf., de ex.: Se indică *părăsirea numaidecît* a imobilului; *Descoperirea zi de zi* a noi resurse, *Asigurarea* pazei, *zi și noapte*, *Creșterea din an în an* a nivelului de trai etc.

Utilizarea atributivă a acestor adverbe este însă, deocamdată, rar întîlnită (în locul lor sînt preferate de obicei adjective sinonime, de ex.: *părăsirea grabnică* a imobilului, *Descoperirea continuă* a noi resurse, *Asigurarea permanentă* a pazei etc.), iar, pe de altă parte, combinațiile vizează exclusiv substantivele de natură verbală (care — cum s-a mai arătat — cf. *supra*, 1.3.1.2. — au o situație specială, în sensul că prezintă importante asemănări cu verbul sub aspectul distribuției și al modalităților de exprimare a relațiilor sintactice). De aceea înregistrăm fenomenul menționat numai ca o tendință, care, mai tîrziu, ținînd seama și de continua dezvoltare a valențelor combinatorii ale adverbelor, în general, ar putea conduce, eventual, la transferul adverbelor temporale aspectuale în clasa de distribuție *C*.

2.1.2. În legătură cu *subclasele de distribuție*, bazate pe restricțiile combinatorii, reținem atenția cîteva fenomene dintre care unele reprezintă certe schimbări în regimul sintactic al unor categorii de adverbe, altele e posibil

[59] Același lucru se constată și în alte limbi moderne, în care de asemenea, adverbele modale și cele temporale aspectuale sînt folosite ca determinante pe lîngă adjectiv sau adverb. De aceea, probabil, în gramaticile curente, românești sau străine, adverbul este definit sintactic drept partea de vorbire care determină un verb, un adjectiv sau un adverb — ignorîndu-se, evident, alte categorii de adverbe, cu valențe combinatorii diferite (cf. discuția în cap. I, 1.2.1. și 1.2.4.).

Scanned with OKEN Scanner

să fi existat și în limba veche, fără să fi fost însă atestate în scrierile cercetare. Astfel :

2.1.2.1. Importante modificări au suferit, în evoluția de la limba veche la limba contemporană, adverbele negative din subclasa b_1 (*nici*, *niciodată*, *nicicînd*, *nicăieri*, *nici(de)cum*, *deloc*, *defel*, *cîtuși de puțin* etc.).

a) Pe de o parte, în calitate de determinante verbale, aceste adverbe apar astăzi exclusiv cu valoare de *negații auxiliare*, ca urmare a faptului că restricția combinatorie cu forma negativă a verbului — limitată în limba veche la post-punerea față de verb — s-a extins, aplicîndu-se indiferent de poziția lor în raport cu verbul; de pildă : *N-a venit niciodată* ~ *Niciodată n-a venit*, *Nu se găsește nicăieri* ~ *Nicăieri nu se găsește*, *Nederanjîndu-mă deloc* ~ *Deloc nederanjîndu-mă*, *N-a lipsit nici ieri* ~ *Nici ieri n-a lipsit* etc. Cu alte cuvinte, construcții cu negația simplă de tipul *Niciodată am văzut*, *Nicăieri au fost*, *Nici au vorbit* etc. — întîlnite în limba veche — sînt astăzi nereperate.

Menționăm în acest sens că și semiadverbul *nici*, folosit ca negație suficientă pînă către sfîrșitul secolului al XIX-lea — e adevărat, nu prea frecvent și mai mult în beletristică (cf., de ex. : „alergă la muma junei copile, care *nici știa* că sînt postelnici pe lume" Negruzzi ; „O, tu *nici visezi*, bătrîne, cîți în cale mi s-au pus" Eminescu) [60], se utilizează astăzi, ca și celelalte unități ale seriei, numai ca negație auxiliară.

În mare măsură modificării regimului sintactic al lui *nici* i se datorează schimbarea raportului dintre acest semiadverb și corelativul său *și* : spre deosebire de limba veche, în care cele două unități apar în variație liberă (cf. *supra*, 1.1.2.2. b_1, nota din text), astăzi, cel puțin în limba literară, ele apar în distribuție complementară, *nici* în context negativ, *și* în context pozitiv (*Nici el n-a venit*/ *Și el a venit*, *Nici astăzi nu mi-a spus*/ *Și astăzi mi-a spus* etc.). Construcții de tipul „Încolo *și* mie *nu-mi displace*" Petrescu CV, p. 353, sînt deci nerecomandabile.

[60] În secolul al XIX-lea, în special în prima jumătate, negația simplă realizată și cu alte adverbe negative (inclusiv cu pronume sau adjective negative) este semnalată în unele scrieri (de ex. , la I. Budai-Deleanu, B. P. Mumuleanu, Gh. Asachi, A. Mureșanu ș.a.) fie ca arhaism, folosit cu sau fără intenție stilistică, fie ca rezultat al unor influențe străine — mai ales cînd e vorba de traduceri (cf. SECHE 1962, p. 57.; BRÎNCUȘ 1956, p. 14 ; AVRAM 1975, p. 460—461 și 465).

Scanned with OKEN Scanner

Prezentă și în celelalte limbi romanice (cu excepția spaniolei, în care adverbele negative se folosesc ca negații suficiente cînd precedă verbul, întocmai ca în latină sau în româna veche), dubla negație se explică printr-o tendință mai generală spre redudanță, manifestată pregnant în special în vorbirea populară.

Regulii enunțate mai sus, după care adverbele negative sînt coocurente cu forma negativă a verbului, trebuie însă să-i adăugăm un amendament, care privește o situație neîntîlnită în textele vechi cercetate, și anume posibilitatea utilizării acestor adverbe cu verbe la forma pozitivă, cînd acestea sînt precedate de elementele prepoziționale sau conjunctivale (cu valoare negativă) *fără (de)*, *fără (ca ...) să* [61], de ex.: *Ascultă fără să înțeleagă niciodată nimic*, *Obține succese fără a se strădui deloc*, *Trece fără ca niciodată să-l vadă*, *Caută mereu fără a găsi nicăieri ceea ce-l interesează.* [62] Asemenea situații nu infirmă însă, după părerea noastră, statutul de negații auxiliare al adverbelor în discuție, întrucît elementele de relație menționate au valoare negativă, pe care o imprimă verbului, funcționînd ca indici negativi ai acestuia, întocmai ca *nu* (*ne-*); această echivalență rezultă, pe de o parte, din faptul că, în ansamblu, construcția cu *fără (de)* sau *fără (ca ...) să + verb* este sinonimă cu o construcție verbală negativă (*caută mereu fără a găsi nicăieri = caută mereu, dar nu găsește nicăieri* sau *negăsind nicăieri*), pe de altă parte, din faptul că adăugarea negației *nu* (*ne-*) la verb, atunci cînd e precedat de aceste elemente de relație, este considerată expletivă [63] și chiar „mai puțin corectă, în principiu" [64].

În concluzie, modificarea intervenită în regimul adverbelor negative, ca determinante verbale, constă în coocurența lor obligatorie fie cu forma negativă a verbului (realizată cu *nu* sau *ne-*), *indiferent de poziția față de*

[61] Construcția cu prepoziția *fără (de) + verb la infinitiv* (pozitiv) este atestată și în texte din secolul al XVIII-lea, dar nu în combinație cu adverbe negative; cît privește locuțiunea conjunctivală *fără (ca...) să* — care s-a impus astăzi ca unic element de construcție pentru tipul de propoziție modală exprimînd lipsa unei acțiuni secundare — ea este atestată abia în prima jumătate a secolului al XIX-lea (cf. AVRAM 1960, p. 117).

[62] Situația este consemnată în GRAMATICA 1963, I, p. 60—61; cf. și AVRAM 1978, p. 498.

[63] cf. CIOMPEC 1969, p. 208; CIOMPEC 1984, p. 341; MOURIN 1979, p. 319—320.

[64] cf. GRAMATICA 1963, II, p. 63.

Scanned with OKEN Scanner

acesta, fie cu indicele negativ *fără (de)*, *fără (ca)* ... *să* care precedă verbul (la forma pozitivă) și s-a soldat cu întărirea statutului de negații auxiliare al acestor unități.

De la regula formulată mai sus există unele excepții determinate de anumite particularități contextuale, asupra cărora a atras atenția AVRAM 1978, p. 498—499. Reținem aici folosirea unora dintre adverbele negative cu forma pozitivă a verbului:

— în construcții comparative de tipul: *Apare frecvent ca nicăieri în țară, Ca niciodată, a fost convingător, A răspuns prompt ca niciodată* etc.; (adăugăm că, prin extindere, *niciodată* este frecvent, dar greșit, folosit după comparative adjectivale sau adverbiale în locul adverbelor pozitive *oricînd* sau *totdeauna*, ca de ex.: *Să înțeleagă mai bine ca niciodată, Sînt mai mulți ca niciodată* etc. — cf. GRAUR 1968, p. 316).

— în construcții în care precedă sau urmează după un adverb pozitiv, cu care se află în raport de coordonare sau explicativ, de tipul: *Niciodată sau arareori își amintește, Lucrează mai puțin sau deloc, E pretutindeni sau nicăieri, Interesează mai puțin, adică deloc* etc.; de fapt, în asemenea cazuri, cum observă și Mioara Avram, forma pozitivă a verbului este determinată de prezența în imediata sa apropiere a adverbului pozitiv, realizîndu-se un fel de „acord" prin atracție; că este așa, o dovedește faptul că inversînd ordinea celor două adverbe, prin plasarea celui negativ în vecinătatea verbului, acesta apare, de regulă, la forma negativă (*Nu lucrează deloc sau, în orice caz, mai puțin, Nu e nicăieri sau pretutindeni* etc.).

b) Pe de altă parte, ca determinante adjectivale sau adverbiale, în construcții la origine eliptice de verb, adverbele negative se folosesc frecvent astăzi (de altfel, ca și pronumele sau adjectivele negative) ca *negații suficiente parțiale*, negînd cuvîntul determinat, care poate avea funcție de atribut (de ex.: „buzele, altădată cărnoase și *niciodată carminate*" (Călinescu SN, p. 15; „expresia *deloc reconfortantă*" Preda P II, p. 406), sau, mai rar, nume predicative (de ex.: opera lui Mateiu capătă coerență și devine *deloc misterioasă*, explicabilă" R. lit. 24 III. 1981, p. 2; „*deloc neglijabilă* este și formarea conștiinței deosebirii" Guțu C, p. 27), element predicativ suplimentar (de ex.: „Arăta liniștit... *deloc jignit*" Preda V, p. 238; Mi-a răspuns *defel jenată*), com-

Scanned with OKEN Scanner

plement circumstanţial (de ex.: Au reacţionat *nicidecum politicos*, Intervine *niciodată previzibil* etc.) [65].

E uşor de observat că, în toate cazurile, construcţiile în discuţie au fost obţinute prin elidarea verbului marcat negativ (care, într-un anume fel, persistă în conştiinţa vorbitorilor); de pildă: *O observaţie deloc măgulitoare* ⇐ *O observaţie care nu e deloc măgulitoare*, după cum: *Mi-a răspuns nicidecum jenată* ⇐ *Mi-a răspuns fără a fi* (sau *nefiind*) *nicidecum jenată* etc. Oricum, frecvenţa mare a construcţiilor de acest fel şi, implicit, consolidarea lor în limba actuală conferă adverbelor negative în asemenea situaţii (ca şi pronumelor şi adjectivelor negative) un statut aparte, marcat şi printr-o particularitate de topică[66]: pe cînd ca negaţii auxiliare aceste unităţi se caracterizează prin topică relativ liberă (cf., de ex.: *Un demers care nu e niciodată gratuit* ~ *care niciodată nu e gratuit*; *Mi-a răspuns fără a fi (nefiind) jenată deloc* ~ *fără a fi (nefiind) deloc jenată* etc.), ca negaţii suficiente parţiale, ele au — cum se poate verifica în exemplele date — t o p i c ă f i x ă, în antepunerea faţă de cuvîntul negat — întocmai ca *nu*, *ne-* (construcţii ca **un demers gratuit niciodată*, **mi-a răspuns jenată defel* etc. sînt nereperate).

Folosirea adverbelor negative ca negaţii suficiente parţiale este specifică registrului emfatic al limbii literare, caracterizînd stilul beletristic, publicistic, limbajul criticii literare: faţă de negaţia curentă a adjectivelor (participiilor) sau a adverbelor prin *ne-* sau *in-*, precum şi prin intermediul verbului, negaţia realizată astfel este mai expresivă şi, într-un fel, mai categorică; să se compare, de pildă: *O intervenţie n i c i d e c u m s e m n i f i c a t i v ă / n e s e m n i f i c a t i v ă*; *Un mod c î t u ş i d e p u ţ i n p r o p r i u / i m p r o p r i u*; *A răspuns d e l o c p o l i t i c o s / n e p o l i t i c o s*, sau *n-a r ă s p u n s p o l i t i c o s* etc.

Recente şi livreşti, construcţiile în discuţie au corespondente în diverse limbi moderne (franceză, italiană, germană). De aceea, apariţia lor în limba română a fost explicată uneori exclusiv prin influenţă străină, în primul

[65] Fenomenul a fost înregistrat şi comentat în mai multe lucrări: IORDAN 1947, p. 371, 373 şi 375; IORDAN 1966, p. 615; GUŢIA 1952, p. 164; GUŢIA 1953, p. 95—96; AVRAM 1978, p. 496—502.

[66] Semnalată de AVRAM 1978, p. 500.

rînd, franceza[67]. În ce ne privește — cum reiese din cele spuse mai sus — , ne raliem părerii după care fenomenul trebuie considerat în primul rînd ca rezultat al dezvoltării interne (adică prin lipsa verbului negativ — care se încadrează în tendința mai generală de economie în limbaj), la care s-a adăugat, eventual, și influența externă[68]. E posibil chiar — așa cum presupune Mioara Avram — ca, întocmai ca în cazul altor construcții sintactice, „să avem a face cu fenomene independente în română și în limbile menționate, explicabile fie prin tendințe generale ale limbajului uman, fie numai prin tendințe generale romanice; ipoteza e cu atît mai verosimilă cu cît fenomenul poate fi privit ca o gramaticalizare a unor fapte stilistice"[69].

2.1.2.2. Subclasa de distribuție b_2 — cuprinzînd seria semiadverbelor restrictive (exceptive) ocurente în context negativ — s-a redus în limba literară actuală la *decît*; toate celelalte unități înregistrate în textele vechi *(fără, fără cît, fără numai, fără (de) cît, numai)* se păstrează și se folosesc numai în limba populară, sau regional, fiind întîlnite uneori în beletristică (cf., de ex.: „altă patimă n-avea pe lume *fără decît numai femeile*" Sadoveanu O II, p. 69; „*Fără decît noi*, nimeni nu îndrăznește să intre" Sadoveanu O X, p. 44).

Cît privește raportul dintre *decît* și *numai* este de observat că, spre deosebire de limba veche, în care cele două unități sinonime apăreau în distribuție defectivă, în favoarea lui *numai* (cf. *supra*, 1.1.2.2.b_2), în limba literară actuală ele sînt folosite în distribuție complementară: *decît* (restrictiv sau exceptiv) — în construcții negative (de ex.: *N-a venit decît el, N-a lucrat (altundeva) decît acolo, N-a vrut (altceva) decît să-i prevină pe vecini* etc.), *numai* — în construcții pozitive (de ex.: *A venit numai el, A lucrat numai acolo, A vrut numai să-i prevină pe vecini*)[70].

Fără a insista, ținem totuși să consemnăm faptul că, în unele graiuri, se manifestă tendința utilizării exclusive

[67] cf. GUȚIA 1953, p. 95—96.
[68] cf. IORDAN 1947, p. 235; AVRAM 1978, p. 501.
[69] *ib. ibidem.*
[70] Precizăm, cum am făcut-o și cu alt prilej (cf. CIOMPEC 1974 b, p. 289), că *numai* se poate folosi în context negativ, dar nu ca echivalent al lui *decît*, ci cu sensul „doar", implicînd ideea de opoziție, care, exprimată, se realizează printr-o expansiune adversativă introdusă prin *ci*: *n-a venit numai atunci (ci și altădată)*.

Scanned with OKEN Scanner

fie a lui *numai*, fie a lui *decît*, indiferent de caracterul negativ sau pozitiv al construcției [71]. Astfel, caracteristică pentru graiurile ardelenești este folosirea lui *numai* „decît" după forma negativă a verbului, particularitate ce continuă o modalitate mai veche de exprimare a restricției (cf., de ex.: *nu e aicea altă numai casa lui Domnezeu* PO 95/23) și care se întîlnește astăzi și în texte beletristice (mai ales în vorbirea personajelor) aparținînd unor scriitori ardeleni, de ex. „*Nu-i vrednic numai să-i ție capul*" Dan S, p. 57; „*Nu ține seama de ce se petrece în lume. Nu se gîndește numa la el!*" Lăncrănjan CI, p. 119); dimpotrivă, în vorbirea muntenilor, utilizarea lui *decît* (restrictiv sau exceptiv) s-a extins și la contextul pozitiv: formulări ca: *Am cumpărat decît țigări*, *Vreau să-ți spun decît o vorbă*, *A venit decît de două ori* etc. — greșite în raport cu norma limbii literare — cunosc o răspîndire foarte largă în această zonă a țării, apărînd uneori, și în exprimarea (evident, numai orală) unor oameni cultivați [72].

2.1.2.3. Unele particularități combinatorii demne de semnalat — deși s-ar putea să nu fie inovații ale limbii contemporane, cum s-ar putea crede din absența lor în textele vechi — prezintă adverbele temporale topologice din sistemul anteriorității (subclasa c_1) și al posteriorității (subclasa c_2).

De la început trebuie spus că restricția combinatorie cu timpurile verbale aparținînd zonei trecutului — în cazul celor dintîi — și respectiv, cu viitorul (și prezentul) indicativ sau cu formele de prezent ale modurilor nonindicative — în cazul celorlalte — (restricție care stă la baza împărțirii topologicelor în cele două subclase) reprezintă și astăzi regula generală, pentru că, în ultimă instanță, avem a face cu un fapt de „acord", sub aspect temporal, între verb și adverb. Totuși, uneori — în special în limba populară sau în vorbirea curentă și, de aici, în beletristică —, adverbele în discuție sînt folosite în combinație cu timpuri verbale cu care, teoretic, sînt incompatibile. În toate cazurile, combinațiile se realizează în condițiile modificării valorii timpului verbal sub influența adverbului care își impune sfera temporală proprie.

[71] Fenomenul a fost consemnat și comentat, pe baza textelor dialectale, de AVRAM 1977, p. 31—35.

[72] cf. și CIOMPEC 1974 b, p. 289.

Scanned with OKEN Scanner

2.1.2.3.1. Fenomenul vizează, în mod deosebit, adverbele temporale de posterioritate din subclasa c_2 (*mîine*, *poimîine*, *deseară*, *de aici înainte*, *de acum încolo* etc.), care pot apărea în construcţie cu diverse timpuri verbale din zona trecutului (perfect compus, imperfect, conjunctiv perfect, condiţional perfect).

Condiţiile şi efectele combinării cu aceste timpuri verbale sînt diferite după cum adverbele respective sînt folosite cu valoare absolută — adică exprimînd posterioritatea în raport cu momentul vorbirii (zero deictic) — sau cu valoare relativă — indicînd posterioritatea în trecut, în raport cu un moment anterior momentului vorbirii — , valoare contextuală neatestată în textele vechi cercetate şi, de altfel, destul de rar întîlnită şi astăzi. Este un aspect important al conexiunilor verb-adverb temporal, care însă nu a stat în atenţia cercetătorilor, cu toate că, în general, problema valorilor contextuale ale timpurilor verbale a fost urmărită în numeroase lucrări.

— Folosirea cu valoare absolută, adverbele seriei realizează combinaţii cu *perfectul condiţional (optativ)* şi *conjunctiv*, de tipul: *Ar fi plecat* **mîine** *la munte, dacă nu s-ar fi stricat vremea*; *Era mai bine să fi venit* **poimîine** — explicabile prin caracterul ireal, potenţial al acţiunii exprimate de aceste moduri — şi, tot în periodul condiţional, cu *imperfectul indicativ*, ca în exemplul: „Dacă nu veneaţi dumneavoastră, **mîine** *sau* **poimîine** *mă duceam*" (Preda I, p. 204), în care acest timp dobîndeşte valoare modală de acţiune irealizabilă [73], localizată, datorită adverbului, în viitor; înregistrăm, de asemenea, posibilitatea combinării acestor adverbe cu *perfectul compus*, căruia îi imprimă o valoare certă de viitor[74], ca în exemplul „**Mîine** *m-am dus* fără ca cineva din lumea asta să ştie" Slavici (ap. BEREA—GĂGEANU 1979, p. 151).

În toate situaţiile menţionate, valoarea de viitor (absolut) a diferitelor forme verbale este precizată de

[73] cf. şi MÎINEA 1969, p. 528.

[74] Folosirea perfectului compus în locul prezentului sau al viitorului, avînd un efect stilistic de anticipare a acţiunii verbale, a fost remarcată — fără a se urmări totdeauna interacţiunea cu adverbele temporale — în mai multe lucrări, cf., de ex.: PHILIPPIDE 1894, p. 196—197; SANDFELD—OLSEN I, p. 317—318; IORDAN 1975, p. 134; GRAUR 1974, p. 118.

Scanned with OKEN Scanner

adverbul temporal, a cărui ocurență este obligatorie, în măsura în care, în cadrul aceloraşi contexte, în absența lui sau în prezența altor determinări temporale, valoarea temporală a formelor verbale poate fi diferită (cf., de ex.: *Ar fi plecat (ieri, azi) la munte...*, *Era bine să fi venit (ieri, azi)*, *Veneam (ieri, azi)*, *dacă m-ar fi invitat*, *M-am dus (ieri, acum)* etc.).

— Folosite cu valoare relativă — situație întîlnită mai ales, dar destul de rar, în contexte aparținînd planului narativ [75] — adverbele de posterioritate se combină de regulă cu *imperfectul*, care, în acest caz, are, ca şi adverbul, valoare de viitor în trecut, putînd fi substituit cu perifraze de tipul *urma să ...*, *avea să...*, *trebuia să...* [76]; iată cîteva exemple, unele consemnate în cercetări anterioare [77]: „Poftim, de vezi, **poimîine** *era* întîi aprilie şi mugurii nici habar n-aveau să dea" Brătescu-Voinești P, p. 330; „**De-aici încolo** *se uita* liniştit" Rebreanu O I, p. 32; „trebuia să termine şi cu cositul, că **mîine** *era* duminică" Barbu P, p. 432; „Cel mai tînăr era Marin ... N-avea optsprezece ani, şi *se însura* **mîine**" *ibid.*, p. 431; „Se grăbeau; **mîine** ăl mic *se ducea* cu Zamfira la biserică" *ibid.*, p. 437; „Abia după două zile îi venea rîndul lui Thanh şi lui Yên! **Mîine** *şi* **poimîine** ele *n-aveau*" Preda I, p. 475; sporadic, adverbele seriei sînt folosite şi cu *alte timpuri trecute*, care, în acest caz, implică, întocmai ca imperfectul din exemplele anterioare, o proiecție în viitor în limitele trecutului, dobîndind deci, datorită determinării adverbiale, o valoare secundară, strict contextuală; cf., de ex.: „**de-aici încolo** ochii lui o urmăriseră" Agârbiceanu O I, p. 407; „**de-acum încolo** tot cheful i *s-a dus*" Rebreanu O I, p. 28; „mi-a spus să viu **poimîine**. *Am venit* şi mi-a spus că a vorbit cu inginerul" Preda V, p. 12.

În concluzie, în combinațiile cu timpurile verbale din sfera trecutului, adverbul de posterioritate (ca şi alte de-

[75] Cu valoare relativă adverbele seriei apar, de obicei, în stilul indirect sau indirect liber în locul perifrazelor circumstanțiale — folosite curent în narațiune pentru a exprima viitorul în raport cu un moment trecut — de tipul *a doua zi, în ziua următoare, a treia zi, în aceeaşi seară* etc.

[76] Această valoare a imperfectului, amintită şi de GRAMATICA 1963, I, p. 237, a fost semnalată de SANDFELD—OLSEN I, p. 336, şi analizată în detaliu într-o serie de cercetări ulterioare: GEORGESCU 1956, p. 83—95; CVASNÎI 1971, p. 68—70; BEREA—GĂGEANU 1979, p. 150—151.

[77] Primul exemplu apare la BEREA—GĂGEANU 1979, p. 150; al treilea şi al patrulea la CVASNÎI 1971, p. 69.

Scanned with OKEN Scanner

terminări circumstanțiale temporale sinonime) este cel care precizează sau modifică timpul verbal, imprimîndu-i o valoare de viitor, care, în funcție de utilizarea absolută sau relativă a adverbului, poate fi un viitor absolut sau un viitor în trecut.

2.1.2.3.2. Mai puțin variate sînt situațiile în care unele adverbe temporale de anterioritate, din subclasa c_1 *(ieri, alaltăieri, aseară, deunăzi)* se combină cu *viitorul* sau *prezentul* (care în acest caz are tot o valoare de viitor) *indicativ*. Este probabil motivul pentru care asemenea construcții n-au fost consemnate în gramatici sau în diversele studii de specialitate [78], cu toate că în limba vorbită se întîlnesc relativ frecvent.

Combinațiile de tipul *ieri (alaltăieri, aseară* etc.) + + *viitorul* sau *prezentul indicativ* se realizează numai în subordonare, în propoziții ale căror regente au în structura predicatului un verb la trecut. Cf., de ex.: *Rămăsese stabilit că mă va căuta* (sau *că mă caută*) *ieri la uzină, Nu era sigur dacă vasosi* (sau *dacă soseşte*) *aseară acasă, I-am dat asigurarea că o să fie* (sau *că sînt*) *prezenți alaltăieri la reuniune* etc. În asemenea cazuri prezența adverbului de anterioritate limitează realizarea în viitor a acțiunii verbale la un moment anterior *(ieri, alaltăieri, aseară)* momentul vorbirii, imprimîndu-i deci o valoare de viitor în trecut.

2.2. Statutul sintactic al adverbelor

Lărgirea posibilităților combinatorii, care, cum s-a arătat, caracterizează un număr foarte mare de adverbe, în special modale și temporale aspectuale, a avut drept urmare diversificarea sintagmelor cu elemente adverbiale a tipurilor de relații contractate și, implicit, a funcțiilor sintactice realizate de unitățile clasei. Cum vom vedea,

[78] Analizînd viitorul sub raportul compatibilităților combinatorii cu adverbele temporale, BEREA—GĂGEANU 1979, p. 148, îl definește chiar ca „o formă temporală admisă de contextul *mîine*, dar neadmisă de contextul *ieri*; această specificare negativă este importantă deoarece relevă restricțiile de combinare ale viitorului (relațiile obligatorii negative)". Autoarea are în vedere, desigur, posibilitățile combinatorii ale acestui timp verbal în propozițiile principale sau independente; în subordonare însă situația e diferită.

Scanned with OKEN Scanner

o dezvoltare deosebită sub acest aspect cunosc adverbele în cadrul grupului adverbial și adjectival atît ca determinante, cît și ca regente.

În cele ce urmează vom semnala o serie de funcții și de relații sintactice realizate de adverbe în limba contemporană, neatestate sau rare și neclare în textele vechi cercetate. Unele reprezintă în mod cert inovații, altele, deși neîntîlnite în scrierile secolelor al XVI-lea — al XVIII-lea, e posibil să fi existat, cel puțin în stare latentă, în limba veche. Ținem să subliniem că o parte dintre faptele pe care le consemnăm nu sînt înregistrate sau nu sînt descrise adecvat în GRAMATICA 1963, cu atît mai puțin în alte gramatici.

2.2.1. Dintre pozițiile sintactice realizate de adverbe ca d e t e r m i n a n t e semnalăm, în sensul celor precizate mai înainte:

a) Funcția de *circumstanțial de relație*

— pe lîngă un centru v e r b a l (funcție rară și incertă în textele vechi); cf., de ex.: „a se ușura *moralicește*" Lambrior S, p. 82; „exemplare din aceeași categorie... se dezorganizează *sufletește*" Ibrăileanu O. I, p. 253; „clasele... care au suferit *economicește*" *ibid.*, p. 113; „*Materialicește* l-am salvat, dar moralitatea..." Rebreanu O I, p. 292; „*teoretic*..., nu era nici o îndoială" Călinescu SN, p. 128; „ideea de a se destrăma *fizicește* îi rămînea străină" *ibid.*, p. 675; „Statornicia aceasta ... ar fi fost, *esteticește* vorbind, sublimă" Călinescu ILR, p. 770; „M-aș fi chinuit îndelung, fără să obțin, *spiritualmente*, eliberarea" Preda P III, p. 332; „Să nu depindă *material-mente* de el" *ibid.*, I, p. 380; „Nu sînt de acord *politicește* vorbind" *ibid.* I, p. 372;

— pe lîngă un centru a d j e c t i v a l și a d v e r b i a l (funcție neatestată în limba veche); cf. de ex.: „a făcut tot ce e *omenește posibil*" Petrescu CV, p. 154; „nu l-am considerat niciodată *egal moral*" Rebreanu O X, p. 165; „ca și cînd ar fi fost *absent sufletește*" *ibid.*, p. 205; „Filip era prea *dezvoltat intelectualicește*" Călinescu SN, p. 304; „bărbat aprig ... *lacom trupește*" Barbu M, p. 5; „era ... *pîrlit*... nu chiar *material*, ci la minte" Preda V, p. 269; „o etapă *istoricește nouă*" RL 24 III 1981, p. 1, „un sîmbure rațional, *verificabil științific*" Munteanu ILR, p. 236; Este *imposibil practic* să te izolezi; L-am considerat *aproape sufletește*.

Scanned with OKEN Scanner

În general deci, realizarea acestei poziții sintactice prin adverb — fie pe lîngă un centru verbal, fie pe lîngă un centru adjectival sau adverbial — este relativ recentă în română și, fără îndoială, la dezvoltarea ei a contribuit și influența altor limbi, în special a limbii franceze. De altfel, circumstanțialul de relație exprimat adverbial, foarte frecvent întîlnit, atît în exprimarea orală cît și în scris, caracterizează, spre deosebire de alte realizări ale acestei poziții sintactice, limbajul cult, mai ales stilul științific, publicistic, artistic.

b) Funcția de *circumstanțial modal* pe lîngă un centru adjectival sau adverbial (limitată la limba veche la un număr redus de adverbe, în general cantitative, care în aceste combinații aveau rolul de a intensifica un comparativ sau de a exprima o evaluare superlativă); în limba actuală această funcție s-a extins extrem de mult și s-a diversificat: foarte numeroase (cum am arătat, *supra*, 2.1.1.), adverbele modale, vechi neologice, apte de a determina un adjectiv sau un adverb realizează combinații diferit structurate, prezentînd variate valori semantice și stilistice, în general neconsemnate în gramatici [79].

— Menționăm în primul rînd construcțiile prepoziționale de tipul *exagerat de înaltă*, *extraordinar de departe*, *exasperant de pedant*, *admirabil de clar*, *suspect de amabil*, *alarmant de mulți* etc. — discutate în cap. III, 2.5.2.3. — care exprimă direct sau indirect (determinarea adverbială devenind semantic o consecință) o apreciere superlativă, precum și cele — mult mai puțin variate — de tipul *suficient de larg*, *destul de bine*, *deopotrivă de remarcabilă* (Călinescu IRL, p. 750), *egal de rele* (Ibrăileanu O. I, p. 116) — care exprimă, prin raportare explicită sau implicită la un anumit reper, ideea de egalitate sau de conformitate; toate aceste construcții — primele cu un

[79] În GRAMATICA 1963 — atît în cap. *Adverbul* (I, p. 300—320), cît și în cel dedicat complementului circumstanțial de mod propriu-zis (II, p. 180—183) — asemenea combinații sînt exemplificate, aproape exclusiv cu determinante adverbiale cantitative (*atît*, *destul*, *puțin* etc.) sau semiadverbe (*cam*, *chiar*, *și* etc.); dincolo de faptul că, de pildă semiadverbul *cam* este interpretat ca circumstanțial de mod (II, p. 180), după ce în I, p. 317, se precizează că „adverbele de nesiguranță, precizare, restricție, aproximație, formează grup cu determinantul și *nu sînt analizabile ca părți de propoziție*" (cf. și II, p. 86—87), exemplele date, reduse la acest tip de determinante, nu ilustrează specificul limbii actuale, caracterizată, prin utilizarea, în variate structuri și cu diverse efecte a adverbelor de mod propriu-zise.

Scanned with OKEN Scanner

mare grad de „deschidere" și cu o mare frecvență, celelalte, de asemenea, frecvente, dar cu un inventar de determinanți restrîns — prezintă deci ca trăsătură comună din punct de vedere semantic o evaluare cantitativă implicînd însă, spre deosebire de gradele de comparație corespunzătoare, o apreciere subiectivă a specificării graduale [80].

— Foarte variate semantic și stilistic sînt construcțiile neprepoziționale, paratactice:

● unele sînt de factură populară, întîlnite în limba vorbită și exprimă o evaluare superlativă a calității; așa sînt de pildă: *nebun rău*, *beat bine*, *ud leoarcă*, *bolnav grav* etc. sau *gol pușcă*, *răcit cobză*, *singur cuc*, *beat criță*, *supărat foc* etc. — cu determinantul adverbial provenit din substantiv (cf. și cap. II, 2.2.2.); adesea adverbele din urmă sînt folosite pentru a indica nuanțe ale culorilor, ca în exemplul: „Părul și mustățile *negre corb*" Rebreanu O X, p. 105; [81]

● altele aparțin limbajului cult; afară de construcții de tipul: *eminamente negativ* (Ibrăileanu O I, p. 69), *iremediabil optimist* (Călinescu SN, p. 681), *profund mîhnit* (Tudoran A, p. 175), *absolut nedrept* (*ibid.*, p. 140), *perfect mediocre*, *perfect pasabile* (Barbu M, p. 93), *absolutamente exact* (Preda P III, p. 57), *intens semnificativ* (Munteanu ILR, p. 515), *accentuat parodistice* (*ibid.*, p. 526) etc. — în care determinantul adverbial precizează intensitatea calității —, foarte frecvente și expansive, sînt cele în care adverbul aduce o informație strict modală, nuanțînd în diverse feluri calitatea exprimată de adjectivul sau adverbul regent, ca în exemplele: „figura rubicondă *discret voioasă*" Rebreanu O X, p. 285, „sînt *francamente ostil* unei propagande oficiale "*ibid*, p. 275; „se simțea *egoist fericită*" Petrescu CV, p. 600; „aceste insuficiențe *comic înduioșătoare*" *ibid*, p. 601; „rictusul surîsurilor *pe rînd perfide*" *ibid.*, p. 314; „ochii *umed lucioși*" *ibid.*, p. 350; „mulțumiri *fățarnic bocitoare*" *ibid.*, p. 452; „javra aceasta aferată și *ipocrit afabilă*" *ibid.*, p. 143; „Bătăile inimii *pretimpuriu bătrînă*" *ibid.*, p. 295; „fața lor *înșelător voioasă*" *ibid.*, p. 267; „spirit *puternic evocativ* și *discret umanitar*" Călinescu ILR, p. 750; „păreau foarte

[80] cf. și PANĂ DINDELEGAN 1981, p. 593—610.

[81] cf. și SANDFELD—OLSEN II, p. 213, unde sînt înregistrate mai multe exemple de acest fel din *Ion* de L. Rebreanu: *buzele vopsite roșu foc*, *ochii albaștri oțel*, *păr creț negru tăciune*, *cerul senin sticlă* etc.

Scanned with OKEN Scanner

bine duspuşi şi *sincer admirativi*" Călinescu SN, p. 482; „o învesmîntare *subtil proletară*" *ibid.*, p. 628; „figurile... erau *aşa de suspect şi complicitar serioase*" *ibid.*, p. 583; „remarcă stilul *afectat cordial*" *ibid.*, p. 415; „curtea era *tot atît de fetid duhnitoare*" *ibid.*, p. 382; „scop *curat ştiinţific*" *ibid.*, p. 738; „roluri *prematur glorioase*" Tudoran A, p. 16; „un ziar... *violent antisemit*" Preda V, p. 264; „construcţii *strict tehnice*" Guţu C, 1972, p. 165; „opiniilor... *involuntar complementare*" Munteanu ILR, p. 439; „reflexiilor *aspru selective*" *ibid.*, p. 461; „turnură *vizibil paradoxală*" *ibid.*, p. 463; „o relaţie *obligatoriu ternară*" Pană Dindelegan 1976, S, p. 161; „notă *mai sistematic intelectuală*" Simion S II, p. 336; „un sens *mai înalt estetic*" *ibid.*, p. 318; A acţionat *făţiş duşmănos*; S-au exprimat *aparent favorabil*. Recente şi livreşti, construcţiile de acest tip sînt de o mare varietate combinatorie şi înregistrează o frecvenţă ridicată, mai ales în beletristică, în publicistică şi în critica literară, adverbul dovedindu-se un mijloc economic şi adesea foarte subtil de precizare şi nuanţare a calităţii.

Privite în ansamblu, construcţiile în care adverbele modale apar ca determinante pe lîngă un adjectiv sau adverb reprezintă, prin amploare şi prin varietatea semantică-stilistică — pe care în această succintă prezentare, ne-am limitat doar să o schiţăm — unul dintre fenomenele cele mai interesante ale sintaxei adverbului şi chiar ale limbii actuale în general, care merită o cercetare detaliată.

c) Funcţia de *circumstanţial temporal* pe lîngă un centru adjectival sau adverbial realizată cu adverbe *temporale aspectuale* (situaţie neîntîlnită în textele vechi, adverbele de acest fel apărînd exclusiv ca determinante verbale) [82], cf., de ex. „amic cu toată lumea *totdeauna îndatoritor*" Petrescu CV, p. 215; „sub înfăţişarea *totdeauna placidă*" *ibid.*, p. 259; „afară de *veşnic nelipsitul*

[82] Spre deosebire de adverbele temporale aspectuale, temporalele topologice — ca şi adverbele de loc, cu care sînt grupate distribuţional — sînt înregistrate ca determinante ale unui adjectiv (sau adverb), chiar dacă sporadic, încă din limba veche (cf. *supra*, 1.2.1.2.*B*); de aceea, deşi astăzi asemenea combinaţii sînt relativ frecvente (cf. de ex.: „sentimentul de vină *acum ireparabilă*" Petrescu CV, p. 391; „punerile la cale ... *imperfecte pînă mai adineaori*" *ibid.*, p. 313 — în care adverbul e circumstanţial de timp — sau „*Considerabil* poet *pînă aci*, Camil Baltazar începe să sufere ..." Călinescu ILR, p. 755 — în care adverbul e circumstanţial de loc), în conformitate cu principiul adoptat, nu le-am mai înregistrat între funcţiile specifice limbii contemporane.

Scanned with OKEN Scanner

Danciu" Rebreanu O X, p. 176; „o *oricînd posibilă* căsătorie legală" Călinescu SN, p. 156; „Nimic nu e *mai liniștitor* și *mai pasionant totodată* ca zgomotul izvoarelor" *ibid.*, p. 586; „a rămas pentru mine neschimbată, *pururi tînără*" *ibid.*, p. 599; „Priveliștile își măresc perspectivele, devenind grandioase . . . dar *mereu paradisiace*" Călinescu ILR, p. 755; „îngrijorări *deodată patetice*" Preda V, p. 345; „avea geniul formulărilor caustice, *adesea gratuite*, dar *totdeauna memorabile*" *ibid.*, p. 160; „cu gîndul poate *mereu înapoi*" *ibid.*, p. 186; „mic de statură, *totdeauna bine* îmbrăcat" *ibid.*, p. 228; la asemenea construcții s-a ajuns — cum am arătat, cf. *supra*, 2.1.1. — prin elidarea verbului, urmată de reorganizarea raporturilor sintactice; ca inovații relativ recente, care aparțin limbajului cult, caracterizînd exprimarea emfatică, ele se întîlnesc mai ales în beletristică sau în texte de critică literară.

d) Funcția de *circumstanțial opozițional* — neîntîlnită în textele vechi, deși nu este exclus să fie existat în limbă [83] și neconsemnată de GRAMATICA 1963 [84], avînd această funcție, adverbele spatio-temporale și modale se construiesc cu locuțiunea prepozițională *în loc (de)* și exprimă opoziție față de un circumstanțial, corespunzător semantic, de loc, de timp sau de mod, ca de exemplu: *În loc (de) deasupra a pus cartea dedesubt*; *În loc (de) mîine va veni poimîine*; *După tratament mă simt mai rău în loc mai bine* etc.

e) Funcția de *circumstanțial cumulativ* — neatestată în textele vechi în formele actuale [85] și, de asemenea, ne-

[83] Presupunerea se bazează pe faptul că, încă din secolul al XVI-lea, în textele vechi este atestat circumstanțialul opoziției exprimat prin *în loc (de)* + *infinitiv* (cf. AVRAM 1960, p. 217; DIACONESCU 1977, p. 194—195).

[84] II, p. 200 — unde se precizează că circumstanțialul opozițional se exprimă a) printr-un substantiv sau printr-un substitut al acestuia și b) printr-un verb la infinitiv.

[85] Cu totul izolat este atestat cu valoare cumulativă „în plus", adverbul *rutes (veselește-te rutesu pelița mea întru upovăință* PS 75/9) — cf. și cap. II, 1.1.1.1. s.v. *rutes*; FRÎNCU 1973, p. 11, precizează în acest sens că: „întrebuințarea adverbului *rutes(u)* cu valoare cumulativă este o inovație specifică numai dacoromânei din secolul al XVI-lea (sau mai precis o inovație specifică literaturii bisericești din secolul al XVI-lea), neexistînd în dialectele din sudul Dunării și nici în textele dacoromâne din secolele ulterioare". Este motivul pentru care în descrierea funcțiilor adverbelor în limba veche nu am cuprins această situație.

Scanned with OKEN Scanner

consemnată în GRAMATICA 1983 [86]; e adevărat că asemenea realizări ale circumstanțialului cumulativ — ca de altfel și ale circumstanțialului opozițional — se întîlnesc relativ rar și aproape exclusiv în limba vorbită; circumstanțialul cumulativ se exprimă adverbial prin unele adverbe temporale, locale sau modale precedate de locuțiunile prepoziționale *(în) afară de* sau *pe lîngă*; cf., de ex.: *Afară de mîine mai pot veni marți*; *Afară de acolo, la bibliotecă, îl mai poți întîlni la școală*; *Pe lîngă mult vorbește și incoerent* etc.

f) Funcția de *circumstanțial de excepție* — în mod surprinzător neînregistrată în textele vechi cercetate, deși, judecînd după numeroasele atestări ale acestei funcții sintactice realizate prin construcții nominale sau propoziționale care se referă la adverbe (cf. unele exemple *supra*, 1.1.2.2.b_2) probabilitatea ca și construcția adverbială să fi existat în limbă este destul de mare; în limba contemporană această funcție se exprimă adverbial prin adverbe de loc, de timp (topologice) sau de mod precedate de locuțiunea prepozițională *(în) afară de* (în construcții cu verbul la forma pozitivă sau negativă) sau de semiadverbul restrictiv *decît* (numai cînd verbul e la forma negativă)[87], ca de pildă: *Poți să vii oricînd afară de joi*, *Te aștept în orice zi a săptămînii în afară de poimîine* (ap. GRAMATICA 1963, II, 205), *Afară de ieri nu l-am vizitat niciodată*, *Nu se duce nicăieri decît acolo*, *Să nu faci altfel decît așa* ! etc.

g) Funcția de *element predicativ suplimentar* — cu totul accidentală și, de fapt, neclară în textele vechi (cf. *supra*, 1.2.1.2., nota din text); de altfel, și în limba contemporană această funcție a adverbului, deși relativ frecvent întîlnită în toate aspectele limbii, se realizează într-un număr redus de construcții (atît adverbele cît și verbele care participă la asemenea construcții sînt reprezentate prin cîteva unități); în plus, poziția adverbului este uneori ambiguă, aceeași structură sintactică permițînd interpretarea lui ca circumstanțial. Adverbele prin care se exprimă această funcție sintactică sînt cele de loc și, mai

[86] II, p. 201—202 — unde sînt înregistrate numai realizările nominale ale acestei poziții sintactice.

[87] Regional, în special în graiurile ardelenești, continuă să se folosească în construcția circumstanțialului de excepție negativ unele semiadverbe restrictive întîlnite în limba veche: *fără, numai, fără numai, fără decît, fără decît numai* (cf. *supra*, 2.1.2.2.).

Scanned with OKEN Scanner

rar, cele de timp topologice (uneori precedate de prepoziții auxiliare), cf., de ex.: *Îl prefer a p r o a p e, Mi-l imaginez a c o l o, Vă credeam d e p a r t e, Nu era u n d e o știam, Se visează a l t u n d e v a și a l t ă d a t ă. Îmi amintesc de ea a t u n c i, pe vremea studenției* etc.

În mod surprinzător, GRAMATICA 1963 nu înregistrează adverbul între mijloacele de exprimare a elementului predicativ suplimentar, considerînd că, în situații ca cele menționate, el funcționează ca circumstanțial în cadrul unei „construcții complexe" a elementului predicativ suplimentar verbal, cu verbul absent [88]. Unele lucrări ulterioare [89] atrag atenția asupra acestei omisiuni, includzînd însă printre adverbele apte de a îndeplini această funcție pe cele modale (de ex.: *O știam altfel, Nu-i credeam așa*). Or, după opinia noastră (cf. și *supra*, 1.2.1.2.), în asemenea situații (întîlnite și în textele vechi), poziția de element predicativ suplimentar este realizată prin *adjective*, statut pe care îl dobîndesc adverbele modale ori de cîte ori sînt incidente (și) la nume (cf. cap. I, 1.2.1. nota din text); de altfel, valoarea adjectivală a lui *așa*, *altfel*, în construcțiile date poate fi probată prin faptul că substitutul lor normal este un adjectiv (cf. *O știam capabilă, Nu-i credeam nedrepți*).

2.2.2. Ca r e g e n t e, adverbele apar, de asemenea, într-o serie de construcții mai mult sau mai puțin specifice limbii contemporane:

a) Unele dintre acestea au fost relevate în paragraful precedent: e vorba de cazurile în care adverbul își subordonează un alt a d v e r b, cu funcție de *circumstanțial de relație* sau cu funcție de *circumstanțial modal* (cf. *supra*, 2.2.1 *a* și *b*).

b) Adăugăm la acestea ocurența adverbului ca regent al unei c o n s t r u c ț i i n o m i n a l e (substantivale sau adjectivale) p r e p o z i ț i o n a l e, cu funcție de *circumstanțial de relație* — situație pentru care în textele vechi cercetate am înregistrat numai două exemple discutabile (cf. *supra*, 1.2.2.c_2) și care nu e consemnată, pentru limba contemporană, nici în GRAMATICA 1963 [90] și, după informația noastră, nici în alte lucrări de specialitate;

[88] II, p. 209.
[89] cf. HODIȘ 1969, p. 144 ș.u.; GUȚU ROMALO 1973, p. 153.
[90] II, p. 192—193 — unde adverbul este înregistrat numai ca regent al unui circumstanțial de relație exprimat prin supin, în construcții de tipul *Un granit greu de înlăturat, Un exemplu ușor de găsit*; pentru interpretarea acestor construcții — vezi nota din text, p. 270.

Scanned with OKEN Scanner

cf. de ex.: *S-a prezentat bine la matematică, dar mai puțin bine la fizică; Pare a fi de pe aici după grai; A procedat corect în privința distribuirii cărților; S-a exprimat nefavorabil relativ la venirea lor aici; S-a dezvoltat armonios ca intelect; I-am simțit aproape din punct de vedere sufletesc; Se comportă excelent sub raport moral.* În toate cazurile subordonarea față de adverb este clară cînd circumstanțialul de relație este postpus acestuia; modificînd topica, relația devine, uneori, ambiguă. În treacăt, ținem să observăm că elementele prepoziționale care intră în alcătuirea acestor construcții (parte dintre ele neologice), sînt în general, cele înregistrate de GRAMATICA 1963, II, p. 193—194, pentru circumstanțialul de relație exprimat substantival sau adjectival, la care trebuie adăugate *sub raport(ul)* și *ca* (nemenționate de gramatica amintită), ambele extrem de frecvent folosite astăzi [91].

Cît privește construcțiile de tipul *probleme ușor de rezolvat, Cetatea era imposibil de cucerit* (cf. și un exemplu similar din textele vechi: *nemunui să fie acoperită, ce să fie mai lesne spre înțelesu* C_2 6/22—23) — în care, după GRAMATICA 1963, II, p. 193, *ușor, imposibil* sînt adverbe (cu funcție de atribut adverbial și respectiv nume predicativ — cf. p. 136, 97 și 151), iar supinele următoare, determinante ale acestora, cu funcție de circumstanțiale de relație — considerăm, ca și alți autori, interpretarea menționată ca inadecvată pentru că:

— Dacă admitem că unități ca *greu, imposibil,* sînt, în contextul dat, adverbe (judecînd după utilizarea lor invariabilă în raport cu genul, numărul și cazul substantivului), ele nu pot fi interpretate ca atribute sau nume predicative (întrucît, cum am mai arătat, adverbele modale nu apar în context nominal) și, în consecință, nici ca regente ale supinului, ci neapărat ca determinante ale acestuia pe lîngă care funcționează ca circumstanțiale modale (cf., pentru această interpretare, între alții; SANDFELD—OLSEN II, p. 94; TRANDAFIR 1973, p. 213—214; HRISTEA 1979, p. 328).

— Dacă admitem că unitățile menționate sînt adjective (avînd în vedere structuri similare ca: *O propunere vrednică de luat în seamă, Cazuri demne de reținut, Merele erau numai bune*

[91] Atragem atenția în special asupra lui *ca*, pentru că, în general, această prepoziție este considerată drept specifică pentru construcția elementului predicativ suplimentar. Iată și alte exemple: *S-a maturizat ca înfățișare (dar nu și psihic), M-a decepționat ca actor, Este interesant ca scriitor* (în care circumstanțialul de relație astfel exprimat este subordonat verbului sau adjectivului).

de mîncat etc. — în care pe aceeași poziție apar clar adjective), *folosite însă invariabil* — tratament, într-un fel, aberant în raport cu sistemul (limitat la un număr redus de unități, în general, perechi antonime : *ușor, lesne /greu, posibil/ imposibil, dificil/facil, simplu/ complicat*), dar devenit normă a limbii literare în situațiile date — ele funcționează ca atribute (adjectivale) sau nume predicative, subordonîndu-și supinul — care este circumstanțial de relație. (Cf. pentru această interpretare — adică adjectiv + supin subordonat — TIKTIN 1945, p. 194; SANDFELD—OLSEN I, p. 278—279, unde se precizează că „adjectivul" e folosit invariabil; IORDAN, GUȚU ROMALO, NICULESCU 1967, p. 117, unde se subliniază că „*ușor* și *greu* sînt tratate ca adverbe" și că „cu supinul se construiesc în felul arătat, *puține adjective*"; GRAUR 1968, p. 311, unde, în legătură cu asemenea construcții, se observă chiar *lipsa de acord a adjectivului*, dîndu-se ca exemplu „Linia Mannercheim este *imposibil* de cucerit" și considerîndu-se normală construcția în care acordul se face „sînt *grei* bătrînii de pornit"; vezi în acest sens și GUȚU ROMALO 1973, p. 56, care, atrăgînd atenția asupra faptului că limba literară cere folosirea adverbială a lui *greu* (*Probleme greu de rezolvat*), admite totuși că acesta „poate fi înțeles ca determinînd substantivul și fiind lămurit la rîndul său de supin", ceea ce face ca „din punctul de vedere al logicii construcția în care *greu* e acordat să poată fi justificată"). De altfel, acordul cuvintelor în discuție cu substantivul, în construcții ca cele menționate, se întîlnește în scrisul unor remarcabili oameni de cultură, ca de pildă Titu Maiorescu, George Coșbuc, Sextil Pușcariu, Liviu Rebreanu ș.a. și se explică, fără îndoială, prin modelul oferit de construcțiile similare, mult mai numeroase, cu adjective „autentice".

După părerea noastră, întrucît construcții ca *exemple demne de reținut* și *exemple ușor de reținut* prezintă o structură semantică-gramaticală similară — în sensul că trebuie înțelese în același fel din punctul de vedere al relațiilor dintre cuvinte, chiar dacă *demnă* și *ușor* sînt tratate diferit —, iar pe de altă parte, numărul unităților care în asemenea construcții se folosesc invariabil este foarte redus, această normă ar putea fi formulată, economic și în conformitate cu realitatea lingvistică, drept o excepție de la regula acordului adjectivului cu substantivul determinant.

Oricum, nici una dintre cele două interpretări — singurele acceptabile — nu plasează construcțiile în discuție în cadrul raportului *adverb regent + supin determinant* (circumstanțial de relație) și prin urmare nu fac obiectul acestui paragraf. Faptul că ele sînt considerate astfel în GRAMATICA 1963 ne-a obligat totuși să facem precizările din această notă.

Scanned with OKEN Scanner

2.3. Organizarea internă a conexiunilor adverbiale

Privite în ansamblu, mijloacele de exprimare a subordonării adverbiale în cadrul diverselor sintagme sînt aceleaşi în limba contemporană şi în limba veche.

Inovaţiile constau mai mult în modificarea ponderii diferitelor modalităţi în cadrul sistemului sau în diversificarea (specializarea) funcţional-stilistică a unora dintre ele şi privesc, în special, conexiunile în care centrul este un adjectiv sau adverb.

2.3.1. În ce priveşte *organizarea sintagmelor cu adverbe propriu-zise ca T'* semnalăm următoarele fenomene pe care le considerăm, mai mult sau mai puţin, specifice limbii de azi:

2.3.1.1. *În contextul verbal:*

a) 1. Ponderea exprimării paratactice a relaţiei de determinare — preponderentă şi în limba veche, pentru că reprezintă modalitatea generală de realizare a subordonării adverbelor faţă de verb — a crescut în limba contemporană datorită numărului mare de adverbe modale neologice pentru care juxtapunerea constituie mijlocul aproape exclusiv de combinare cu verbul: exceptînd funcţiile de circumstanţial opoziţional, cumulativ şi de excepţie — destul de rar realizate — principalele funcţii pe care aceste adverbe le îndeplinesc în grupul verbal (circumstanţial de mod şi de relaţie) se exprimă numai paratactic (cf. *S-a dezvoltat* **multilateral**, *a crescut* **numeric** etc.).

2. În acelaşi timp, exprimarea prepoziţională a subordonării adverbiale înregistrează o serie de construcţii neîntîlnite în textele vechi:

— în cazul circumstanţialului temporal exprimat prin adverbe topologice se foloseşte frecvent prepoziţia *pentru* [92] — parţial sinonimă cu *pe* (întîlnit cu acest sens în textele vechi — cf. *supra*, 1.3.1.1.1.); de exemplu: *A fixat întîlnirea pentru mîine*, *Şedinţa a fost amînată pentru altădată*, *Teza fusese programată pentru ieri* etc. este de observat că, probabil sub influenţă franceză, această prepoziţie este folosită adesea cu adverbul temporal

[92] cf. şi CIOBANU 1961, p. 60—61.

aspectual *totdeauna*, tratat ca adverb topologic [93], în construcţii de tipul „Să fie îndepărtat de ea *pentru totdeauna*" Preda V, p. 79.

— pentru exprimarea funcţiilor de circumstanţial opoziţional, cumulativ şi de excepţie, adverbele spaţio-temporale şi modale se construiesc cu elementele de relaţie specifice acestor poziţii sintactice, respectiv : *în loc (de)*; *(în) afară de*, *pe lîngă*; *(în) afară de* sau semiadverbul *decît* (cf. *supra*, 2.2.1., *d*, *e*, *f*).

b) 1. Ca determinante verbale, adverbele propriu-zise au, în general, ca şi în limba veche, o topică foarte liberă [94], cu deosebire că nu mai au posibilitatea de a disocia formele verbale compuse (perfect compus, viitor, conjunctiv, condiţional etc.); construcţii de tipul * *s-a* **iar** *întors*, **dacă* *n-ar fi* **mai repede** *alergat* etc. (întîlnite în textele vechi — cf. *supra*, 1.3.1.1.2.) sînt astăzi nereperate — de unde reiese că topica acestor adverbe a devenit mai puţin liberă.

2. Topica normală, obişnuită a adverbelor propriu-zise înregistrează, în evoluţia de la secolul al XVI-lea pînă astăzi, o tendinţă tot mai accentuată de p o s t p u n e r e faţă de verbul regent, fenomen ce se încadrează în tendinţa mai generală de postpunere a determinanţilor [95]. Afirmaţia se bazează pe constatarea că în textele vechi antepunerea acestor unităţi adverbiale este frecventă şi, adesea, cu totul neobişnuită pentru vorbitorul contemporan (cf. *supra*, 1.3.1.1.2. *a* şi *b*), iar influenţa unui model străin nu poate fi invocată decît pentru unele dintre cazuri.

Totuşi, aserţiunea după care determinanţii adverbiali circumstanţiali ocupă în mod obişnuit ultimele locuri în

[93] În limba contemporană *(în)toldeauna* este folosit adesea ca adverb topologic, ceea ce, sintactic, se manifestă în faptul că poate apărea ca determinant al unui nume şi că, atît ca circumstanţial, cît şi ca atribut, poate apărea în construcţii prepoziţionale — exclusiv pentru adverbele aspectuale; cf. de ex : *„succesul de toldeauna* al imprecaţiei" Arghezi S XXII, p. 88; *Mi-a fost simpatic dintoldeauna* etc.

[94] Excepţie fac, întocmai ca în limba veche, adverbele relative, interogative şi cele corelative — care au topică fixă — , precum şi cele cauzale-finale — care au topică aproape fixă; locul lor în enunţ este dirijat după aceleaşi reguli ca în limba veche. Ceea ce s-ar putea reţine ca specific pentru limba de astăzi este, aşa cum s-a mai arătat (cf. 1.3.1.1.2, *c*) reducerea substanţială a utilizării corelativelor la distanţă (mai ales cînd propoziţia regentă precedă subordonata) şi, în general, preferinţa pentru gruparea lor cu adverbul relativ *(atunci cînd, acolo unde, aşa cum)*.

[95] cf. RĂDULESCU 1963, p. 257.

Scanned with OKEN Scanner

propoziție[96] ni se pare prea categorică și generală; dacă, într-adevăr, adverbele modale se caracterizează prin topică acuzat centrifugă (în sensul că antepunerea lor apare de obicei ca o inversiune, în general cu intenții stilistice — cf. *frumos a vorbit*! față de *a vorbit frumos* —, iar în unele cazuri e aproape imposibilă — cf. *privi țintă*, *s-a dus glonț*), adverbele de loc și mai ales cele de timp sînt plasate frecvent înaintea verbului în comunicări „obiective" (cf. de ex.: *mîine o întîlnesc la bibliotecă*; *Afară bate vîntul* etc., în care, dimpotrivă, așezarea pe alt loc a adverbului ar fi mai puțin obișnuită). Fără a intra în detalii, ținem să subliniem faptul că topica normală variază, chiar pentru aceeași grupare de adverbe, în funcție de o serie de factori cum ar fi intenția comunicativă, tipul de propoziție (principală sau secundară — cf., de ex.: **ieri** *am citit un articol interesant*, dar *articolul/ pe care l-am citit* **ieri** */ e interesant*) etc.

3. Marea libertate de care se bucură topica adverbelor propriu-zise ca determinante verbale apare astăzi, în mod evident, ca mijloc de caracterizare stilistică (apartenența la un stil sau altul al limbii). În exprimarea marcată de afectivitate — orală sau scrisă — topica este folosită adesea pentru nuanțarea, în diferite feluri, a expresiei.

2.3.1.2. *În contextul cu centru adjectival* sau *adverbial* — cum am arătat (*supra*, 2.1.1. și 2.2.1.), foarte bogat reprezentat în limba contemporană —, înnoirile privind organizarea internă constau în specializarea funcțională și stilistică a tipurilor structurale păstrate din limba veche.

a) 1. Construcția prepozițională (cu *de*) s-a impus, mai ales în limba literară, ca tip de exprimare a unei evaluări cantitative, în general, superlative, devenind, datorită numărului mare de adverbe apte de a realiza determinarea astfel, net preponderentă în raport cu construcția paratactică (cf. cap. III, 2.5.2.3.). Raportul dintre cele două tipuri de construcții ca mijloc de exprimare a intensității calității s-a inversat deci în evoluția de la secolul al XVI-lea pînă astăzi.

2. Construcția paratactică este însă, în ansamblu, mult mai bine reprezentată — întocmai ca în limba veche, juxtapunerea constituind în acest tip de sintagmă nu

[96] cf. GRAMATICA 1963, II, p. 448; ȘERBAN 1974, p. 141.

Scanned with OKEN Scanner

numai principala modalitate de exprimare a subordonării adverbului, ci și singura — exceptînd situația menționată mai înainte (cf. pentru ilustrare, *supra*, 2.2.1.*b*).

b) Topica adverbului adjunct, privită în general, este preponderent centripetă și „alăturată" [97], în sensul că sintagma este, în aproape toate cazurile, nedisociabilă. În același timp însă, organizarea sub acest aspect a conexiunilor prezintă, în limba contemporană, unele particularități în funcție de construcție, de funcție sintactică sau de registrul stilistic. Astfel:

1. în structurile prepoziționale, a n t e p u n e r e a este *fixă*, iar construcția este, în general, nedisociabilă, exceptînd cîteva situații în care adverbul determinant este pronominal (*cît*, *atît*, *oricît*) sau cînd sintagma apare în contur exclamativ — situații în care disocierea este posibilă (cf. oricît *ar fi* de capabil, grozav *lucrează* de repede!).

2) în construcțiile paratactice, topica este totdeauna alăturată, dar ordinea termenilor diferă de la o situație la alta:

— cînd determinantul este *circumstanțial de mod*, ordinea *normală*, aproape fixă, în a n t e p u n e r e și, respectiv, în p o s t p u n e r e distinge construcțiile caracteristice limbii literare (de tipul: absolut *exact*, profund *mîhnit*, grav *bolnav*, iremediabil *pesimist* sau sincer *admirativ*, realmente *confuz*, ipocrit *afabil*, superficial *imaginativă*, subtil *ironic* etc.) de cele din limba populară (de tipul *ud* leoarcă, *nebun* rău, *beat* bine s.a. sau *singur* cuc, *necăjit* foc, *gol* pușcă, *beat* mort, *negru* tăciune, *alb* colilie etc.; pentru acestea din urmă, în care adverbul determinant este provenit din substantiv — această ordine este fixă);

— cînd determinantul este *circumstanțial de timp*, a n t e p u n e r e a reprezintă ordinea normală; cf. cîteva exemple din Arghezi S XXII: pururea *proaspăt și nou*, p. 28; mereu *activ*, p. 28; întotdeauna *instabilă*, p. 28; adeseori *violent*, p. 28; veșnic *infidelă*, p. 82;

— cînd adverbul modal sau temporal este, în cele două situații precedente, *negativ*, funcționînd ca negație suficientă parțială (cf. *supra*, 1.1.2.1. *b*), a n t e p u n e r e a este obligatorie; cf. cîtuși de puțin *frumoasă*, nicidecum

[97] Termenul este folosit de ȘERBAN 1974, p. 154.

politicos, niciodată *previzibil*, dar nu și invers **politicos nicidecum*, **previzibil niciodată*).

— cînd determinantul este *circumstanțial de relație* ordinea *preferențială* este postpunerea cf., de ex.: *verificabil* științific, *explicabilă* istoricește, *absent* sufletește, *compromițător* moralmente, dar și: istoricește *nouă*, sufletește *absent* etc.

3) Topica accentuat centripetă a determinantului adverbial în majoritatea construcțiilor cu un centru adjectival explică, alături de omonimia parțială dintre cele mai multe adverbe modale și adjectivele corespunzătoare, fenomenul (pseudo)adjectivării adverbului, fenomen care a fost semnalat și analizat într-o serie de lucrări [98]; construcții greșite, de tipul *ochi* uimitori *de luminoși*, *dinți* strălucitori *de albi*, *rude* putrede *de bogate*, *elevi* destui *de mulți* sau *sentimente* adînci *umane*, *participanți* puțini *numeroși*, *stofă cît mai subțire* posibilă etc. [99] se întîlnesc frecvent în limba actuală, atît în exprimarea orală cît și în scris. Nu ni se pare întîmplător faptul că, în aproape toate cazurile, adverbul precedă adjectivul regent fiind astfel intercalat între substantiv și adjectiv, poziție care favorizează influența asimilatoare, atracția exercitată de cuvintele flexibile învecinate.

2.3.1.3. *În contextul nominal*:

a)1. Frapantă este dezvoltarea relațiilor de tip verbal (exprimate prin juxtapunere sau cu prepoziții auxiliare), explicabilă prin frecvența relativ ridicată astăzi a sintagmelor în care centrul este un substantiv de natură verbală [100], de ex.: *mersul noaptea*, *sosirea acolo*, *plecarea de acolo*, *curgerea în jos*, *drumul în sus*, *amînarea pînă mîine* (*a rezultatului*) etc.; prin extindere de la sintagma verbală se întîlnește adesea prepoziția *pentru*: *fixarea*

[98] IORDAN 1947, p. 380—381 și 430; IORDAN, GUȚU ROMALO, NICULESCU 1967, p. 117, 274; GRAUR 1968, p. 312; GUȚU ROMALO 1972, p. 52—55; CIOMPEC 1974 b, p. 288; HRISTEA 1976, p. 362—262 și, mai ales, 1979, p. 323—333 — unde fenomenul, analizat în toate formele de manifestare, este considerat „un aspect sui-generis al hipercorectitudinii gramaticale" (p. 326),

[99] cf. același tratament și în cuvintele compuse *nou-născut*, *rău-făcător*, *rău-voitor*, *rău-platnic*, folosite la plural cu forma *noi-născuți*, *răi platnici* (Rebreanu O II, p. 301) etc.

[100] În limba veche, acest tip de sintagmă este extrem de rar întîlnit, cf. *supra*, 1.3.1.3.1.

Scanned with OKEN Scanner

(*tezei*) *pentru astăzi*, *amînarea* (*venirii*) *pentru mai tîrziu*, *plecarea* (*lui*) *pentru totdeauna* [101] etc.

2) *Cel*, ca element de organizare a relației atributive, apare astăzi — în comparație cu limba veche (cf. *supra*, 1.3.1.3.) — foarte rar.

b) Topica adverbului determinant în sintagma nominală prezintă aceleași caracteristici ca în limba veche: poziția postnominală — aproape fixă — și posibilitatea distanțării față de centru.

2.3.2. În ce privește *organizarea conexiunilor cu semiadverbe ca T'* sînt de reținut următoarele:

1) Seriile stabilite pentru limba veche pe baza particularităților topice comune mai multor unități s-au păstrat în general în limba contemporană, cu deosebire că:

— inventarul acestora s-a schimbat parțial, pe de o parte pentru că unele dintre semiadverbele înregistrate în textele vechi au ieșit din uz (de ex., *alegînd*, *ca* „cam", *camai*, *cîndai*, *cîndva* „poate, cumva", *e* „și, chiar", *poate fi*, *săvai*, *trecînd*, *vare*) sau se păstrează numai regional (de ex.: *batăr*, *incai*, *fără* „decît", *fără* (*de*) *cît*, *fără numai*, *fără decît numai*), pe de altă parte, pentru că au apărut semiadverbe noi — unele avînd, în anumite contexte și statut de adverbe propriu-zise (de ex., *chiar*, *parcă*, *pesemne*, *cel puțin*, *mai ales*, *mai degrabă*, *aproximativ*, *exact*, *exclusiv*, *inclusiv* ș.a.); unitățile noi s-au încadrat, în general, în seria *c* — caracterizată printr-o topică mai liberă, accentuat centripetă, fără a exclude posibilitatea postpunerii; cf., de ex.: „Asta parcă *chiar și gîndea*" Preda V, p. 50 și „*speriaseră caii* parcă adormiți" Preda V, p. 52; cf. și chiar ea *mi-a spus* ~ ea chiar *mi-a spus*; cel puțin tu *să vii* ~ tu cel puțin *să vii*; *tratează probleme variate*, inclusiv de gramatică ~ de gramatică inclusiv;

— unele semiadverbe ca (*de-*)*abia*, *aproape*, *doar*(*ă*), *tocmai* (pe care, pe baza atestărilor din limba veche, le-am încadrat în seria *a* — caracterizată prin topica fixă în antepunere), aparțin astăzi clar seriei *c* — admițînd, chiar dacă rar, și postpunerea (cf. de ex.: Toți aproape *au venit*; „*Mă gîndeam tocmai* cum să mă văd ... acasă" Caragiale, C 46; Atunci abia *mi-am dat seama* etc.).

[101] Pentru tratarea lui *(în)toldeauna* ca adverb topologic — cf. *supra*, nota 93.

Scanned with OKEN Scanner

2) Dincolo de unele schimbări care privesc comportamentul particular al unor unități, în sintaxa semiadverbelor se pot observa trei fenomene de interes mai general:

a) Unul dintre ele — relativ recent — privește topica unor semiadverbe în construcții nominale (de obicei cu adjective antepuse) și constă în plasarea lor în imediata apropiere a regentului, prin disocierea construcției prepoziționale sau, mai rar, a formei de genitiv cu articol posesiv. Această situație a fost semnalată ca „abatere de la topica tradițională", de IORDAN 1947, pentru *nici*, *cam*, *chiar exact*, *tocmai* [102] (cf. cîteva dintre exemplele înregistrate de autor din presa anilor 1934—1939: „de la vîrsta *de nici 20 de ani*", „o perioadă *de cam 15 ani*", „*în chiar stagiunea* aceasta", „am fost să-l văd *de exact trei ori*", „*ale tocmai acelei bătrîneți*"), dar ea se poate observa și în legătură cu alte unități (*abia*, *aproape*, *cel puțin*, *doar*, *măcar*, *parcă*, *poate*, *aproximativ* ș.a.); iată și alte exemple înregistrate în scris sau în comunicarea orală: „*din chiar senin*, izbucnea" Caragiale, C, p. 71; „îmi pica din mînă *în chiar minutul* în care..." Preda V, p. 58; „este vorba de construcția unor cuvinte, *în numai unele* dintre sensurile lor" Avram 1977, p. 34; Își dăduse examenul *cu cel puțin doi ani* înainte; Nu l-am văzut *de aproximativ trei luni*; Am vorbit *cu aproape fiecare* dintre ei; A sosit *de abia două zile*. Asemenea construcții care cunosc o răspîndire tot mai mare, îndeosebi în limba cultă, atestă tendința semiadverbelor de a se apropia cît mai mult de centru.

b) Un alt fenomen, într-un fel contrar celui descris mai înainte, privește topica semiadverbelor *mai* (cu valoare cumulativă, durativă, iterativă), *tot* (cu valoare durativă și iterativă), *cam* și *prea*, cînd sînt determinante ale verbului, și constă în așezarea lor înaintea formei verbale compuse sau, mai frecvent, înaintea formei atone a pronumelui (reflexiv sau personal) care însoțește verbul (în loc între componentele formei verbale și, respectiv, după pronumele aton — cum cere norma limbii literare, care continuă, de fapt, regula din limba veche). Construcții

[102] cf. p. 450—451; în legătură cu topica lui *nici*, autorul înregistrează încă un fapt și anume tendința de a fi plasat, ca determinant al unui verb la conjunctiv, între componentele acestuia: „puteai *să nici nu te deranjezi*", „*să nici nu se mai gîndească*" subliniind că aceasta „mărește expresivitatea construcției, prin intensificarea sensului negativ".

de acest fel apar mai ales în exprimarea orală, dar destul de frecvent, și în scris; cf., de pildă: „*Mai am povestit* odinioară" Arghezi S XXII, p. 91; „*Mai mă plimbam* c-un viorist" Stancu C, 201; „*nu mai mă împac*" Preda V, p. 129; „*dacă mai îmi dă*" *ibid.*, p. 184; „*nu mai îmi place* de tine" *ibid.*, p. 129; „mie *nu prea îmi plăcea*" *ibid.*, p. 45; „Timp ce s-o repare *nu prea se găsise*" Barbu N, p. 393; „Uneori *nu prea s-ar zice*" *ibid.*, p. 394; „ce *tot mă strigi*?" Preda I, p. 212; „de parcă *tot le-ar fi plouat*" Barbu N, p. 393; „Ce *tot le găsește* nod în papură?" *ibid.*, p. 389; cf. și *cam s-a lăudat*, *cam ar fi timpul* etc.

Fenomenul a fost înregistrat, în legătură cu *mai*, că particularitate sintactică muntenească [103], dar, cum reiese din exemplele date, el afectează și celelalte unități menționate, care apar destul de frecvent în această situație [104], și tot la scriitori munteni; de aceea înclinăm să credem și acum că avem a face cu o tendință *comună* [105] care se manifestă pregnant în vorbirea muntenilor [106], dar care cunoaște o răspîndire mai largă [107].

c) În sfîrșit, o modificare care privește tot semiadverbele acestei serii *(mai, cam, prea, tot, și)* constă în faptul că, în limba literară contemporană, în formele verbale supracompuse (viitor anterior, condițional și conjunctiv perfect, prezumtiv) ele se plasează de regulă (spre deosebire de limba veche — cf. *supra*, 1.3.2.2.1. *b)* între componentele auxiliarului: *va* **mai** *fi venit*, *va* **și** *fost ajuns*, *va* **cam** *fi înțeles*, *va* **prea** *fi înțeles*, *să* **mai** *fi venit*, *va* **tot** *fi crezînd*, *o* **mai** *fi așteptînd* [108]. Norma nu este însă fixată, cum rezultă din numeroasele ezitări, înregistrate și în scris, uneori, chiar la același autor, de ex.: „*ar* **mai** *fi rămas*" Preda V. p. 262; „nu *te-aș* **mai** *fi pus*

[103] cf. IORDAN 1947, p. 450—451; COTEANU 1961, p. 83; BRÂNCUȘ 1973, p. 42; AVRAM 1977, p. 29—35.

[104] În DLR s.v. *prea* se precizează chiar că așezarea adverbului după pronume, în construcțiile reflexive este *învechită și regională* (sic.), fapt care, de altfel, nu rezultă din exemplele înregistrate.

[105] cf. și GUȚU ROMALO 1972, p. 118—119, care apreciază că „frecvența tot mai mare a acestei topici incorecte a lui *mai* și a *celorlalte adverbe din aceeași serie* (subl. n.) constituie o dovadă a faptului că vorbitorii tratează tot mai mult formele compuse și grupările „pronume reflexiv + verb" ca unități indisociabile".

[106] cf. CIOMPEC 1974, b, p. 289.

[107] Construcții ca cele discutate (chiar și cu *mai*) apar, dar mult mai rar, și la scriitori aparținînd altor zone; cf., de ex.: „*nu* **mai prea** *îi deranjează*" Rebreanu O X, p. 329.

[108] vezi GUȚU ROMALO 1968, p. 190—193.

Scanned with OKEN Scanner

la secere" Preda I, p. 297, dar : „*S-ar fi* și *întîmplat*" Preda V, p. 192 ; „ca și cînd *ar fi* și *cunoscut* unul" Preda P III, p. 75 ; „*S-ar fi* tot *desfăcut*" Preda M II, p. 87.

★

Cercetarea diverselor aspecte ale sintaxei adverbului în româna contemporană ne permite să formulăm următoarele observații generale.

1) În evoluția de la limba veche pînă astăzi, sintaxa adverbului înregistrează importante modificări și inovații (cele mai multe apărute în perioada de care ne ocupăm), care, în ansamblu, îi conferă o configurație distinctă în limba contemporană.

2) Din punctul de vedere al distribuției sînt de remarcat :

a) *Lărgirea valențelor combinatorii* ale unui număr foarte mare de unități ; fenomenul caracterizează marea majoritate a adverbelor modale — grupare net preponderentă în cadrul inventarului adverbial actual, mai ales datorită împrumutului masiv, direct sau indirect, din limbile romanice — și adverbele temporale aspectuale. Prin amploare și prin consecințele pe plan funcțional și structural, acesta reprezintă inovația cea mai importantă în sistemul sintactic al adverbului.

b) Transferul masiv (ca urmare a fenomenului semnalat mai înainte) al adverbelor din clasa *A* (cuprinzînd adverbele cu o singură valență de combinare — verbul), în clasa *B* (înglobînd unitățile apte de a se combina cu adjectivul sau adverbul), care în felul acesta s-a dezvoltat considerabil, devenind astăzi clasa de distribuție cel mai bine reprezentată în sistemul adverbial românesc. În consecință, raportul constatat în limba veche între cele două clase de distribuție s-a inversat în româna contemporană.

c) Modificarea parțială a *restricțiilor selecționale* ; transformări mai importante sub acest aspect înregistrează :

— subclasa adverbelor *negative* (b_1), care, pe de o parte, ca determinante verbale, au astăzi, aproape exclusiv, statut de *negații auxiliare* — fapt ce se manifestă în coocurența lor obligatorie, fie cu forma negativă a verbului, indiferent de poziția față de acesta, fie cu indicele negativ *fără (de)*, *fără (ca..) să*, care precedă verbul (la forma pozitivă) — , iar, pe de altă parte, ca determinante adjec-

Scanned with OKEN Scanner

tivale sau adverbiale (situaţie nouă, caracteristică limbii literare actuale), au statut de *negaţii suficiente parţiale*, negînd cuvîntul determinant;

— subclasa adverbelor temporale topologice din sistemul *anteriorităţii* (subclasa c_1) şi al *posteriorităţii* (subclasa c_2), pentru care restricţiile combinatorii specifice au devenit mai puţin stricte : în limba vorbită şi în beletristică, aceste adverbe apar adeseori în construcţii cu timpuri verbale cu care, teoretic, sînt incompatibile (primele, în combinaţie cu viitorul sau prezentul, celelalte, cu timpuri verbale din zona trecutului); în toate cazurile, combinaţiile se realizează în condiţiile modificării valorii timpului verbal sub influenţa adverbului, care îşi impune sfera temporală proprie.

3) În ce priveşte *statutul sintactic*, specific pentru acest moment de evoluţie sînt dezvoltarea şi diversificarea tipurilor de relaţii contractate de adverbe (ca determinante şi ca regente) şi, implicit, a funcţiilor lor sintactice, situaţie pregnant ilustrată de adverbele modale şi temporale aspectuale, ca rezultat al lărgirii valenţelor combinatorii.

a) Ca *determinante*, adverbele realizează o serie de poziţii sintactice — neatestate sau rare şi incerte în textele vechi — , cum sînt : funcţia de *circumstanţial de relaţie* pe lîngă un centru verbal şi, mai ales, pe lîngă un centru adjectival ori adverbial, funcţia de *circumstanţial de timp*, pe lîngă un regent adjectival sau adverbial, funcţia de *circumstanţial opoziţional*, *cumulativ* şi *de excepţie* şi funcţia de *element predicativ suplimentar*; o menţiune specială merită realizarea funcţiei de *circumstanţial modal*, în context adjectival sau adverbial, care este astăzi mult mai bine reprezentată nu numai cantitativ, ci şi calitativ — prin diversificarea valorică şi stilistică — , aspect insuficient pus în lumină în gramatici.

b) Ca *regente*, adverbele şi-au lărgit şi variat relaţiile, în special cu adverbe propriu-zise (vezi a) şi cu construcţii nominale prepoziţionale (care apar ca circumstanţiale de relaţie).

4) În ce priveşte *organizarea internă* a conexiunilor adverbiale, inovaţiile constau mai ales în schimbarea ponderii modalităţilor de exprimare a raportului de subordonare, păstrate din limba veche sau în specializarea lor funcţional-stilistică.

a) Faptul menţionat se constată în special în conexiunile în care determinantul este un *adverb propriu-zis*

Scanned with OKEN Scanner

și privește atît tipul de concatenare cît și topica. Dintre faptele specifice sub acest aspect pentru limba contemporană, reținem :

— specializarea funcțională și stilistică a mijloacelor de realizare a subordonării (juxtapunerea sau joncțiunea prepoziționlă) și a topicii în grupul cu centru adjectival sau adverbial;

— preponderența netă astăzi a construcției prepoziționale în raport cu construcția paratactică în exprimarea evaluării cantitative (superlative) a calității; raportul dintre cele două mijloace s-a inversat în evoluția de la secolul al XVI-lea pînă azi;

— frecvența relativ ridicată, în raport cu limba veche, a sintagmelor nominale în care centrul este un substantiv de natură verbală și, implicit, dezvoltarea în cadrul acestora a relațiilor de tip verbal (exprimate prin juxtapunere sau cu prepoziții auxiliare);

— reducerea substanțială a utilizării lui *cel* ca mijloc de exprimare a relației atributive;

— tendința de realizare a topicii normale, mai ales pentru adverbele modale, prin postpunerea față de verbul regent;

— utilizarea libertății topice, în cadrul grupului verbal, ca mijloc de caracterizare stilistică.

b) În conexiunile cu *semiadverbe* reținem atenția în mod deosebit două fenomene, oarecum contrare :

— tendința, mai generală, de apropiere a semiadverbelor de centru, manifestată în conexiunile nominale, prin disocierea construcțiilor prepoziționale;

— tendința de a nu mai disocia formele verbale compuse sau gruparea „pronume aton + verb", manifestată de semiadverbele *mai, cam prea, tot*, fenomen ce caracterizează îndeosebi exprimarea vorbitorilor din zona Munteniei, dar pare să devină particularitate a limbii populare.

5) Inovațiile menționate se explică în general prin evoluția internă a limbii, dar la dezvoltarea și consolidarea unora dintre ele a contribuit în mod evident și influența altor limbi moderne, în primul rînd a limbii franceze.

Scanned with OKEN Scanner

CONSIDERAȚII FINALE

O cercetare sincronică și diacronică a unei clase de cuvinte are o dublă însemnătate : pe de o parte ea pune în evidență organizarea sistemului la un moment dat, structurile sale specifice, pe de alta, raportul dintre organizările succesive, distingînd ceea ce e constant în procesul de dezvoltare de ceea ce e instabil și, în ultimă instanță, sensul evoluției.

Este ceea ce am încercat să realizăm în descrierea sistemului adverbial românesc. Ținem să subliniem că lucrarea nu are pretenția de a fi completă sau definitivă. Cercetarea adîncită a unora dintre fenomenele semnalate ar putea pune în lumină aspecte noi sau să corecteze unele interpretări, fără a modifica însă — credem — rezultatele generale la care am ajuns.

★

Privită dintr-o perspectivă mai largă, evoluția sistemului adverbial românesc relevă o serie de aspecte care pun în evidență fie specificul acestei clase de cuvinte în raport cu altele sau particularități ale românei în raport cu alte limbi romanice, fie integrarea în tendințe mai generale de dezvoltare a limbii.

O primă observație de ordin general este că evoluția adverbului românesc, sub toate aspectele descrise, s-a realizat, în primul rînd, prin *dezvoltarea internă*, inovațiile constînd, în marea majoritate a cazurilor, în reorganizarea structurilor, în schimbarea raportului dintre mijloacele și formele de organizare păstrate din limba veche. Numeroa-

Scanned with OKEN Scanner

sele şi importantele modificări în sintaxa adverbului — atribuite uneori exclusiv influenţei externe — se explică, de fapt — cum am încercat să demonstrăm — prin lărgirea valenţelor combinatorii ale unui mare număr de adverbe şi prin tendinţe generale în limbă, cum ar fi, de pildă, tendinţa de economie în limbaj. Interesant de remarcat este faptul că această particularitate se constată şi în legătură cu inventarul clasei : împrumuturile propriu-zise (directe) ocupă — chiar şi în limba actuală — un loc modest, atît cantitativ cît şi ca frecvenţă, îmbogăţirea lexicului realizîndu-se — aşa cum am arătat — aproape exclusiv prin mijloace interne (în limba veche — mai ales prin compunere, în limba contemporană — preponderent, prin conversiunea adjectivelor), ceea ce constituie o trăsătură specifică a adverbului în raport cu alte clase de cuvinte, ca substantivul, adjectivul sau verbul.

Pe de altă parte însă, la consolidarea şi dezvoltarea unora dintre inovaţiile caracteristice limbii contemporane, a contribuit, incontestabil, şi influenţa altor limbi moderne, în special influenţa limbii franceze. În acest sens, evoluţia particulară a sistemului adverbial ilustrează tendinţa mai generală de *reromanizare* a limbii române. Volumul foarte mare de neologisme romanice (chiar dacă sînt, în general, împrumuturi indirecte, provenind din adjective) ca şi importantele fenomene sintactice proprii limbii literare actuale — cum ar fi, de pildă, utilizarea adverbelor negative ca negaţii suficiente parţiale sau larga utilizare a adverbelor modale şi temporale aspectuale ca determinante ale unui centru adjectival sau adverbial (ambele explicabile prin dezvoltarea internă, dar întărite sub influenţa modelului romanic) atestă integrarea dezvoltării adverbului românesc în această tendinţă de occidentalizare romanică.

În sfîrşit, un alt fenomen caracteristic pentru etapa actuală de evoluţie a sistemului adverbial şi care ilustrează, de asemenea, o tendinţă mai generală în limbă — este *diversificarea funcţional-stilistică* a formelor şi a construcţiilor adverbiale. De cele mai multe ori, raportul de variaţie liberă între diverse structuri s-a transformat sau se transformă în opoziţie stilistică, posibilităţile diferite de exprimare devenind mijloace de caracterizare stilistică. Fenomenul priveşte atît lexicul adverbial, cît şi morfologia (utilizarea particulelor adverbiale, a diverselor forme —

Scanned with OKEN Scanner

gramaticalizate sau negramaticalizate — de exprimare a variaţiilor graduale) sau sintaxa (concatenarea sau topica diferită) acestei clase de cuvinte. Considerate în ansamblu, diversele modalităţi opun limba literară limbii populare, familiare sau exprimarea standard, exprimării marcate de afectivitate şi, în consecinţă, diferitele stiluri funcţionale ale limbii.

Tendinţele menţionate (de reromanizare şi de diferenţiere funcţional stilistică a structurilor) conferă sistemului adverbial actual caracterul de „modernitate" şi configurează, credem, evoluţia lui ulterioară.

Scanned with OKEN Scanner

BIBLIOGRAFIE

A. Izvoare *

Agârbiceanu O II — Ion Agârbiceanu, *Opere* II (Schițe și povestiri), București, 1962

Alex. — Alexandria (1620), în *Alexandria în literatura românească*, Studiu și text, ed. N. Cartojan, București, 1922

Arghezi S II, XXII — Tudor Arghezi, *Scrieri*, București, 1963; XXII, 1969

Arghezi V — Tudor Arghezi, *Versuri*, București, 1961

B — Biblia, București, 1688

Barbu M — Eugen Barbu, *Miresele*, Nuvele, București, 1975

Barbu N — Eugen Barbu, *Pe ploaie*, *Munca de jos* în *Nuvela română contemporană*, II, București, 1964

Barbu E, I—III — Eugen Barbu, *Incognito*, Cinè-roman, București, I, 1975; II, 1977; III, 1978

Blaga G — Lucian Blaga, *Gîndirea românească în Transilvania, în sec. al XVIII-lea*, ed. îngrijită de George Ivașcu, București, 1966

BPR II — *Balade populare românești*, antologie de I.A. Amzulescu, II, București, 1964

Brătescu—Voinești P — I. Al. Brătescu—Voinești, *Proză*, București, 1957

C_2 — Coresi, *Carte de învățătură (1580—1581)*, ed. Al. Procopovici și S. Pușcariu, București, 1914

Caragiale O I, II, IV — I.L. Caragiale, *Opere*, ed. critică de Al. Rosetti, Șerban Cioculescu și Liviu Călin, București, I, 1959; II, 1960, IV, 1965

Caragiale C — Mateiu I. Caragiale, *Craii de Curtea veche*, București, 1957

Carte — *Carte întru care să scriu mâncările de pește și raci*, 1749 (ms.)

Călinescu ILR — George Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, București, 1941

Călinescu N — George Călinescu, *Note despre doi scriitori populari (N. D. Popescu, N. Burlănescu-Alin)*, în „Buletinul științific" Tom. I, nr. 1. EARPR, 1948

Călinescu SN — George Călinescu, *Scrinul negru*, București, 1960

* Lista nu cuprinde lucrările de specialitate și periodicele de lingvistică, din care, uneori, am extras exemple, atestarea s-a făcut, în aceste cazuri, cu abrevierea înregistrată la B.

Scanned with OKEN Scanner

SUMAR

Prefață 5
Introducere 7

I. **Coordonate teoretice. Adverbul ca parte de vorbire** 13

1. *Trăsături generale ale clasei adverbelor* 13
   1.1. Trăsături morfologice 14
   1.2. Trăsături sintactice 15
   1.3. Trăsături semantice 23
2. *Definiția contextuală a adverbului românesc* 26
3. *Delimitarea unităților adverbiale* 30
   3.1. Reconsiderarea statutului unor cuvinte pe baza contextului diagnostic al adverbului 30
   3.2. Semiadverbele 34
   3.3. Locuțiunile adverbiale 38

II. **Structura morfo-etimologică a sistemului adverbial** 43

1. *Structura sistemului adverbial în limba veche* 43
   1.0. Precizări preliminare 43
   1.1. Adverbele simple 45
   1.2. Locuțiunile adverbiale 81
2. *Structura sistemului adverbial în limba contemporană* . . . 97
   2.1. Împrumutul 98
   2.2. Conversiunea 98
   2.3. Compunerea 101
   2.4. Derivarea 104

III. **Morfologia adverbului** 110

1. *Particulele adverbiale* 111
   1.1. Precizări teoretice 111
   1.2. Particulele adverbiale în limba veche 115
   1.3. Particulele adverbiale în limba contemporană . . . 129
2. *Comparația adverbială* 134
   2.1. Precizări teoretice privind categoria comparației . . . 134
   2.2. Compatibilitatea adverbelor cu gradele de comparație 145

inv. 182470

Scanned with OKEN Scanner

2.3. Continuitate și discontinuitate în evoluția categoriei comparației din latină în română 150
2.4. Comparația adverbială în limba veche 153
2.5. Comparația adverbială în limba contemporană . . . 175

IV. Sintagmatica adverbului 187

1. *Sintagmatica adverbului în limba veche* 188
1.1. Distribuția adverbelor 188
1.2. Statutul sintactic al adverbelor 203
1.3. Organizarea internă a conexiunilor adverbiale . . . 214
2. *Sintagmatica adverbului în limba contemporană* 250
2.1. Distribuția adverbelor 251
2.2. Statutul sintactic al adverbelor 262
2.3. Organizarea internă a conexiunilor adverbiale . . . 272

Considerații finale 283

Bibliografie 287

Scanned with OKEN Scanner

Redactor: RODICA PANDELE
Tehnoredactor: MARILENA DAMASCHINOPOL

Bun de tipar 22.05.1985
Coli de tipar 19

c. 900 I. P. „Informația"
str. Brezoianu nr. 23—25
București

Scanned with OKEN Scanner

„O cercetare sincronică și diacronică a unei clase de cuvinte are, evident, o dublă însemnătate : pe de o parte ea pune în evidență organizarea sistemului la un moment dat, structurile sale specifice, pe de alta, raportul dintre organizările succesive, distingînd ceea ce e constant în procesul de dezvoltare de ceea ce e instabil și, în ultimă instanță, sensul evoluției.

Este ceea ce am încercat să realizăm în descrierea sistemului adverbial românesc. Ținem să subliniem că lucrarea nu are pretenția de a fi completă sau definitivă. Cercetarea adîncită a unora dintre fenomenele semnalate ar putea pune în lumină aspecte noi sau să corecteze unele interpretări, fără a modifica însă — credem — rezultatele generale la care am ajuns.

Lei 17,50

Scanned with OKEN Scanner